

PI 3821

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXIII, 2012

Nr. 5 – 6

septembrie – decembrie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

COLEGIUL DE REDACTIE

CORNELIA BODEA (*redactor-șef*), NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VIOREL ACHIM, ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, DANIELA BUŞĂ, ILEANA CĂZAN, IOAN CHIPER, OVIDIU CRISTEA, GHEORGHE LAZĂR, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE

CONCILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNATIONAL

LAURA BALLETTO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*), HALIT EREN (*Turcia*), FRANCESCO GUIDA (*Italia*), KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*), PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), KONSTANTIN V. NIKIFOROV (*Federația Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*)

REDACTIA

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
DANIELA FELICIA GHEORGHIEȘ (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ

tehnoredactor: ANDREEA CHIȚU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

„Revista istorică” are calificativul INT 2 (B) în „European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și pentru obținerea drepturilor de (re)publicare le revine autorilor.

Articolele din această revistă sunt indexate în „Historical Abstracts”, „America: History and Life” și „Regesta imperii”.

Corespondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

“Revista istorică” is published in six issues per year.

“Revista istorică” is ranked INT 2 (B) in the “European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsibility for the content of the articles and for obtaining copyright permission rests with the authors.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in “Historical Abstracts,” “America: History and Life” and “Regesta imperii.”

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”
„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851, București, România, tel. 4021-212 88 90

E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

<https://sites.google.com/site/revistaistorica/home>

„Revista istorică” se poate procura de la:

“Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711,
tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România,
tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57, e-mail: derex.com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301-302,
sector 1, București, tel.: 4021-314 63 39, fax: 4021-314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro,
office@manpres.ro, www.romanianjournals.com

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXIII, NR. 5–6
septembrie – decembrie 2012

S U M A R

MAREA NEAGRĂ – INTERESE REGIONALE ȘI JOCURI POLITICE

CONSTANTIN ARDELEANU, Danube Navigation and the Danube-Black Sea Canal (1830–1856)	415
EMANUEL PLOPEANU, Romanian-Turkish Relations in the Interwar Period: Issues, Perceptions and Solutions. The Case of the Black Sea Straits' Regime and Turkish-Tatar Emigration	433
MIOARA ANTON, Diplomacy and Conflict in the Black Sea Region. British Strategies (1939–1941)	449
COSMIN POPA, In Quest of a New Empire. Russia's Energy Policy in the Wider Black Sea Region (1991–2010)	471

PUTERE CENTRALĂ ȘI APARAT DE STAT – TRANSFORMĂRI ȘI EVOLUȚII

LAURENȚIU RĂDVAN, Schimbări în orașele din Țara Românească la finele Evului Mediu. Studiu de caz: roșii și slujitorii (a doua jumătate a secolului al XVI-lea – a doua jumătate a secolului al XVII-lea)	505
ANDREEA-ROXANA IANCU, Le prince, le sultan et le sujet: une question d'autorité. Bref parcours historiographique	531

SCHIMBĂRI LEGISLATIVE – ÎNTRE ECHITATE ȘI NEDREPTATE

CIPRIANA SUCILĂ, Evoluția legislației penitenciare în Principatele Române și Vechiul Regat. O evaluare comparativă	545
ADRIAN-ALEXANDRU HERȚA, Sistemul de repartizare geografică a mandatelor parlamentare stabilit prin Legea electorală românească din martie 1926	561

,,Revista istorică”, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 411–618

PERSONALITĂȚI, IDEI, DESTINE

RALUCA TOMI, Un abolitionist francez și scările sale despre robii țigani din spațiul românesc: Paul Bataillard	573
ROBERT PĂIUȘAN, Gheorghe Zane, succesorul lui Mihail Manoilescu la Politehnica din București	591

ISTORIE ȘI ISTORIOGRAFIE

MIHAELA TEODOR, Despre comunicarea științifică în perioada interbelică. Studiu de caz: „Cercetări istorice. Revistă de istorie românească” (1925–1943)	599
ANCA ȘINCAN, Continuing the Historiographical Battle: The Orthodox and Greek Catholic Rewriting Their History in Post-Communism	609

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES
TOME XXIII, NOS. 5–6
September – December 2012

CONTENTS

THE BLACK SEA – REGIONAL INTERESTS AND POLITICAL GAMES

CONSTANTIN ARDELEANU, Danube Navigation and the Danube-Black Sea Canal (1830–1856).....	415
EMANUEL PLOPEANU, Romanian-Turkish Relations in the Interwar Period: Issues, Perceptions and Solutions. The Case of the Black Sea Straits' Regime and Turkish-Tatar Emigration.....	433
MIOARA ANTON, Diplomacy and Conflict in the Black Sea Region. British Strategies (1939–1941).....	449
COSMIN POPA, In Quest of a New Empire. Russia's Energy Policy in the Wider Black Sea Region (1991–2010).....	471

CENTRAL POWER AND STATE APPARATUS – TRANSFORMATIONS AND DEVELOPMENTS

LAURENTIU RĂDVAN, Changes in Wallachian Towns at the End of the Middle Ages. A Case Study: The <i>roși</i> and <i>slujitori</i> (Latter Half of the Sixteenth Century – Latter Half of the Seventeenth Century).....	505
ANDREEA-ROXANA IANCU, Le prince, le sultan et le sujet: une question d'autorité. Bref parcours historiographique	531

LEGISLATIVE CHANGES – BETWEEN JUSTICE AND INJUSTICE

CIPRIANA SUCILĂ, The Evolution of Penitentiary Legislation in the Romanian Principalities and the Old Kingdom. A Comparative Assessment	545
ADRIAN-ALEXANDRU HERȚA, The Geographical Distribution System of Parliamentary Mandates Established by the Romanian Electoral Law of March 1926	561

,,Revista istorică”, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 411–618

PERSONALITIES, IDEAS, DESTINIES

RALUCA TOMI, A French Abolitionist and His Writings on the Gypsy Slaves in the Romanian Principalities: Paul Bataillard.....	573
ROBERT PĂIUȘAN, Gheorghe Zane, Mihail Manoilescu's Successor at the Polytechnic School of Bucharest.....	591

HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

MIHAELA TEODOR, Scientific Communication in the Interwar Period. A Case Study: „Cercetări istorice. Revistă de istorie românească” (1925–1943)	599
ANCA ȘINCAN, Continuing the Historiographical Battle: The Orthodox and Greek Catholic Rewriting Their History in Post-Communism	609

MAREA NEAGRĂ – INTERESE REGIONALE ȘI JOCURI POLITICE

DANUBE NAVIGATION AND THE DANUBE-BLACK SEA CANAL (1830–1856)*

CONSTANTIN ARDELEANU**

By the early 1830s, a series of international developments completely altered the political and economic significance of the Lower Danube, turned into a hot spot of diplomatic conflict between Russia and the Western cabinets, a rivalry that nourished the Near Eastern antagonism that was eventually settled by the Crimean War. Firstly, the Russo-Turkish Peace of Adrianople (1829) granted the two Romanian Principalities of Wallachia and Moldavia full freedom to engage in trade and to navigate on the Danube, provisions which secured the inland ports of Galați (Galatz) and Brăila (Ibraila) the conditions to become large suppliers of grain on the European markets.

In a short time, the Romanian provinces, endowed with a favourable customs policy and a legislation that stimulated foreign ventures, were turned into a veritable commercial heaven for both the exportation of agro-pastoral goods and the importation of western manufactures, in better conditions than in the case of the Russian outlets from the northern Black Sea coast. Secondly, by the early 1830s a joint-stock company founded in Vienna by two British investors, supported by high ranking Austrian officials, introduced steam navigation on the Danube. In September 1830, the trial trip of “Francis I,” the 60 HP steamer of the First Austrian Danube Steam Navigation Company (Erste österreichische Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft – DDSG) marked the beginning of a new era in Danubian history. In a short time, the company built several new steamboats, which plied the entire Middle Danube and even succeeded to cross the insurmountable gorge of the Iron Gates. In 1834, Austrian steamers sailed on the Lower Danube and in the Black Sea, an accomplishment that secured the uninterrupted transfer of voyagers and goods on the route between Vienna and Constantinople and made the Danube one of “the most important lines of communication in Europe.” Austria, Hungary and Germany, in fact the entire Central and South-Eastern Europe were finally

* This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, contract no. POSDRU 89/1.5/S/61104, entitled *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*.

** “Dunărea de Jos” University of Galați; ardecons@yahoo.com.

„Revista istorică”, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 415–432

unchained, and “flourishing possibilities were opened up for these territories with a large productivity.”¹ Thirdly, the political relevance of the Lower Danubian area grew considerably after the conclusion of the Russo-Turkish Treaty of Unkiar Skelessi, in July 1833, which thoroughly unveiled the Russian menace to British interests in the Near East. The agreement precipitated Britain’s policy to counteract the extension of Russia’s control in the Black Sea area, whereas the Russo-Turkish Convention of St. Petersburg (January 1834), which stipulated the evacuation of Russian troops from Moldo-Wallachia, represented an excellent opportunity to explore and exploit better the increasing economic value of the two provinces, a buffer region between the rival Russian and Ottoman Empires.²

All these factors had as a common denominator: the fact that by the Treaty of Adrianople Russia occupied the Danube Delta, the area connecting the mainland to the Black Sea and further to the routes of European trade. As early as 31 October 1829, George Hamilton Gordon, 4th Earl of Aberdeen, the British foreign secretary, stated that the treaty put the whole Danubian trade under Russian control,³ a reproach that became recurrent in the correspondence of the foreign consuls appointed in Bucharest and Iași. Up to the retreat of their troops from the Principalities, the Russian authorities imposed, under different pretexts (ranging from bad harvests to sanitary confinements), all kinds of prohibitions to the Romanian exports of grain, tallow or timber, whereas the officials in control of the Sulina branch of the Danube, the only navigable channel of the river, displayed an arbitrary and abusive attitude in allowing free navigation on the Danube. In November 1831, the British consul general in Bucharest, E.L. Blutte, complained that “the proclaimed freedom of trade secured to the Principalities by the Treaty of Adrianople has been hitherto productive of little besides disappointment and loss,” with the Russians aiming “to favour the trade of Odessa in preference, if not to the extinction of that of the Principalities.”⁴

During that period, the increasing natural and artificial obstacles impeding navigation along the Lower Danube stood at the basis of an international dispute, the so-called “Sulina Channel controversy” or the “Danube question,” the growing diplomatic tension between Russia and the powers most interested to exploit the cheap agro-pastoral resources of the Romanian market: Great Britain and Austria.

¹ Thibault Lefebvre, *Études diplomatiques et économiques sur la Valachie*, Paris, 1858, pp. 336–337.

² For all these aspects, see Constantin Ardeleanu, *Geneza contradicțiilor anglo-ruse în privința navaigării la gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, in “Studii și materiale de istorie modernă,” XX, 2007, pp. 87–116; Idem, *Evoluția intereselor economice și politice britanice la Gurile Dunării (1829–1914)*, Brăila, 2008, Chapter I *Geneza contradicțiilor anglo-ruse în privința navaigării pe canalul Sulina (sfârșitul secolului al XVIII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*, pp. 33–64.

³ In a letter of 12 February 1830, Count Nesselrode wrote to the Grand Duke Constantin that “the peace was more useful politically and commercially to Russia than the destruction of the whole Turkish Empire could have been.” – Henry Hajnal, *The Danube. Its Historical, Political and Economic Importance*, The Hague, 1920, pp. 153–154.

⁴ Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-ngleze în contextul politiciei orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 60.

The first serious episodes of the dispute took place in 1836, when Russia established a quarantine station at Sulina, which western cabinets considered as a concerted action aiming to strengthen Russian domination in an area where, according to the treaty of Adrianople, it was not allowed to have any fortifications. Pretending to care about Europe's public health, Russia erected veritable "fortresses," which could control, in times of peace, an area of great geopolitical importance.⁵

Up to the Crimean War, the British and Austrian economic and political circles considered several solutions for solving the problem of Russia's privileged position at the Lower Danube. A line of approach was the diplomatic one, by means of mutual treaties, meant to obtain the consent of all the parties to the juridical principles related to the freedom of navigation on international rivers. Thus, in June 1838 a new treaty of commerce and navigation was concluded between Great Britain and Austria, stipulating the equality of treatment for the ships of the two states, with article IV referring directly to Danube navigation. The treaty was intended not only to favour the commercial transactions between the two countries, but also to represent a symbol of opposition to the arbitrary Russian administration of the navigation at the Sulina mouth. At the same time, John Henry Temple, Viscount Palmerston, the acting British foreign secretary, suggested that the Porte should adhere to the Act of Vienna, and in July 1840 a Russo-Austrian convention for navigation was signed at St. Petersburg, for a ten-year period, stipulating, among other provisions, Russia's obligation to maintain a navigable depth on the Sulina; a similar Russo-British trade convention was concluded in January 1843, reconfirming the principle of free navigation and Russia's commitment to secure good shipping conditions on the Danube. But besides these legal attempts to determine a modification of Russia's intrusive quarantine regulations and lack of interest in improving the conditions of navigation at the Lower Danube, the British and Austrian economic circles also considered technical solutions. The only way of freeing themselves from the Russian interferences would have been to find an alternate exit for the Danubian products; thus, starting with the early 1830s, numerous proposals for connecting the Danube and the Black Sea by means of a canal or a railway were advanced.

A convenient solution to the "Sulina question" was to shortcut the embouchures of the Danube by means of a canal built in the narrowest area of Dobrudja, between the Danubian points of Rasova [Rassova or Rissovata] or Cernavodă [Czernavoda]

⁵ See for details Constantin Ardeleanu, *The Danube Navigation in the Making of David Urquhart's Russophobia (1833–1837)*, in "Transylvanian Review," XIX, 2010, suppl. no. 5, pp. 337–352; Idem, *The Lower Danube, Circassia and the Commercial Dimensions of the British-Russian Diplomatic Rivalry in the Black Sea Basin (1836–37)*, in *The Balkans and Caucasus: Parallel Processes on the Opposite Sides of the Black Sea*, ed. by Ivan Biliarsky, Ovidiu Cristea, Anca Oroveanu, Newcastle, 2012, pp. 39–56. The final stage of the conflict in Constantin Ardeleanu, *Russian-British Rivalry Regarding Danube Navigation and the Origins of the Crimean War (1846–1853)*, in "Journal of Mediterranean Studies," XIX, 2010, no. 2, pp. 165–186.

and the Black Sea port of Constanța [Kustendje]. Such a technical enterprise seemed quite facile, favoured by the existence, on the straightest line between Cernavodă and Constanța, of several natural lakes (the Carasu Lake was the largest of them) and a presumptive channel dug by the Romans, parallel to the fortification called Trajan's Wall, and of another embouchure of the Danube, which would have silted up along the centuries.

The genesis and evolution of the project to construct the canal was thoroughly investigated by Paul Cernovodeanu over three decades ago⁶, and interesting archival sources were published, from various foreign archives, by Stela Mărieș⁷ and Gheorghe Platon.⁸ At the same time, other contributions were devoted to the avatars of this idea along the past almost two centuries,⁹ the latest and most varied in terms of approaches being the collective volume printed in Constanța in 2008. This paper adds contemporary data on the evolution of the Western interest in the construction of the canal during the period stretching between the Treaty of Adrianople and the beginnings of the Crimean War, with descriptive references meant to illustrate how this project shifted from the diplomatic to the public consciousness, adding fuel to the fire of the already visible Russo-British diplomatic conflict over Danubian navigation.

According to a source, the project of a canal across Dobrudja was discussed by the Austrian War Council in 1830,¹⁰ but the idea became public in the following

⁶ Paul Cernovodeanu, *Români și primele proiecte de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră (1838–1856)*, in “Revista de istorie,” XXIX, 1976, no. 2, pp. 189–209 [in French, *Les Roumains et les premiers projets de construction d'un canal reliant le Danube à la mer Noire (1838–1856)*, in *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. V. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, ed. by Jürgen Schneider, Stuttgart, 1981, pp. 401–417]. Another interesting document is published in P. Cernovodeanu, *O scrisoare inedită din 1853 privind proiectul construirii canalului Dunăre-Marea Neagră*, in *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, ed. by Gabriel Bădărău, Leonid Boicu, Lucian Nastasă, Iași, 1994, pp. 219–224.

⁷ Stela Mărieș, *Unveröffentlichte Dokumente in deutschen Archiven über das Projekt des Donau – Schwarzen-Meers – Kanalbaus (1855–1856)*, in “Revue roumaine d’histoire,” XXVI, 1987, no. 3, pp. 229–243.

⁸ Gheorghe Platon, *Un episod din istoria canalului Dunăre-Marea Neagră. Documente privind proiectul din 1855*, in “Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului de Istorie Vaslui,” II, 1980, pp. 335–352.

⁹ See for example, with a thorough bibliography, the papers of Tudor Mateescu, *Din geografia istorică a Dobrogei: canalul Laman*, in “Revista arhivelor,” XXXVII, 1975, no. 1, pp. 36–41 and Stoica Lascu, *Mărturii documentare privind elaborarea unor proiecte ale canalului Dunăre-Marea Neagră*, in “Revista de istorie,” XXXVII, 1984, no. 6, pp. 534–555; Idem, *Proiecte românești ale canalului Dunăre-Marea Neagră (1850–1940)*, in *Canalul Dunăre-Marea Neagră între istorie, actualitate și perspective*, ed. by Valentin Ciobea, Ovidiu Cupșa, Constanța, 2008, pp. 21–39. For references to the Communist period, see Nicolas Spulber, *The Danube-Black Sea Canal and the Russian Control over the Danube*, in “Economic Geography,” XXX, 1954, no. 4, pp. 236–245 and David Turnock, *The Danube-Black Sea Canal and Its Impact on Southern Romania*, in “GeoJournal,” XII, 1986, no. 1, pp. 65–79.

¹⁰ H. Hajnal, *op. cit.*, p. 66.

years, in the context of a more visible Russian control over the trade through the Sulina branch. In 1833, the Scottish publicist David Urquhart mentioned the interest of Hungarian economic circles to re-open “the ancient mouth of the Danube from Rissovata, to Kustendje on the Black Sea, where a cut of less than thirty miles would save a circumnavigation of above two hundred and fifty, as may be seen from the annexed plan [Fig. 1], would avoid the Russian posts and gun boats, and the batteries of Brailow and Ismail, would shorten by nearly one hundred and fifty miles the subsequent voyage to Constantinople, and become in proportion to its length the most important canal in the world.”¹¹

A French diplomatic envoy, Baron Charles de Bois-le-Comte, reported from the Principalities, in May 1834, about this plan advanced by the Hungarian merchants in Pest, who considered the construction of a canal, following closely Trajan’s Wall, the Carasu Lake and the ancient riverbed of the Danube, as extremely useful and not very expensive. Nevertheless, its completion was a complicated political matter, as the Turkish authorities could not easily accept a construction that endangered the Porte’s relations with the almighty tsar.¹² The same hopes were expressed in a book published in 1837, insisting on the short distance between the Black Sea and the bend of the Danube below Silistra (30 miles), and the fact that “a deep lake, thirteen miles long, intervenes in this distance; and the waters of the Black Sea are said to be deep close to the shore at Kustendji, where a harbour might be protected with piers so as to afford shelter at all times to a fleet, either of merchantmen or men of war.”¹³

Britain’s interest in Danube navigation greatly increased in 1836, in the context of Russia’s restrictive quarantine at the Sulina mouth of the river. The diplomatic tensions that ensued, also related to the first British commercial venture in the Principalities (the Bell & Anderson commercial house) and the celebrated Vixen incident made Palmerston be interested to gather additional information on the Lower Danube. Thus, one of the agents of the Foreign Office, James Baillie Fraser, was sent in a mission to Dobrudja, during a trip from Constantinople to Vienna, in February–March 1837, so as to asses the prospects of having this canal built. After a close survey of Constanța, the British envoy started westwards, towards the Danube. Fraser paid much attention to the local topography, and,

¹¹ David Urquhart, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade. The State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London, 1833, pp. 166–167.

¹² Charles de Bois-le-Comte (trans. by Georgeta Filitti), in *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, n.s., vol. III 1831–1840, ed. by Daniela Bușă, Bucharest, 2006, pp. 155–156.

¹³ Wenzel Blumenbach, *Austria and the Austrians*, London, 1837, pp. 330–331, in “The British and Foreign Review, or European Quarterly Journal,” 1839, p. 115; see also Constantin Cheramidoglu, *Dimensiunea economică și politică a unei lucrări inginerești*, in *Canalul Dunăre-Marea Neagră*, ed. by V. Ciorbea, O. Cupșa, p. 88.

continuing his way across a weary succession of hills, “which somewhat increased in height, we at length entered a long winding valley, which brought us down upon that of the Karasu, near its *débouche* on the Danube, and at a small straggling village which is called Boghaz Kewy (the village of the Mouth or *Debouche*) or Tchernovoda.”¹⁴ From the latter settlement, the voyager headed upstream to Rasova¹⁵ and Silistra, whence he crossed the Danube to Wallachia.

Fraser’s *Memorandum on the Nature of the Ground between Kustanjee and Tchernovoda: And the Facilities It Appears to Present for Effecting a Water Communication between the Danube and the Black Sea*¹⁶ is an extremely valuable source, based on his own observations, but also on previous conversations with several informants. It is a reliable source on what contemporaries believed about such an enterprise. Starting from the prevailing idea that “there either did exist, at one time, a branch of that river which emptied itself into the Black Sea, at or near to the town of Kustanjee, and the traces of which still remain; or, that the natural formation of the ground in that quarter affords facilities for artificially effecting such a communication,” the author gave several arguments to support these opinions. The former contention was entertained by many persons, both from among the local people and the better informed political elite in the Principalities. If “the belief of the country people rests probably upon tradition, corroborated by the visibly existing traces of a line of communication of some sort, stretching from sea to river,” Fraser also referred to a Wallachian boyar, according to whom the canal between Rasova and Constanța could be made “for a matter not exceeding 100,000 ducats.” A former officer in the Russian service doubted the existence of a water communication from Cernavodă or Carasu into the Black Sea; nevertheless, he considered “that there would be no difficulty found from the nature of the ground, in cutting a canal which should bring the waters of the Danube into the Black Sea.” A Turkish boat master, on the other hand, declared that he himself had sailed his boat from Cernavodă to the sea, along the line of the Carasu, whereas the Austrian consul at Galați, Dimitrie Athanasovici, adverted strongly to the supposed possibility of constructing a channel of communication with the Black Sea. An interesting remark is related to Trajan’s Wall, attributed by the local tradition “to the Genoese,” being constructed for “the purpose of conveying the waters of the Danube to Kustanjee, an absurdity which the line it takes, leading over the greatest

¹⁴ James Baillie Fraser, *Narrative of the Residence of the Persian Princes in London*, vol. II, London, 1838, p. 310 – details in Constantin Ardeleanu, *James Baillie Fraser’s Memorandum on the Danube-Black Sea Canal (1837)*, in “Analele Universității Ovidius Constanța,” History, IX, 2012 (forthcoming).

¹⁵ J.B. Fraser, *op. cit.*, p. 314.

¹⁶ The National Archives of the United Kingdom, Foreign Office 78 (Turkey) (hereafter: TNA, FO), file 309/1837, fols. 175–183 (Vienna, 28 April 1837).

heights, some of them from four to five hundred feet high, might be supposed sufficient to render apparent.”¹⁷

Without the specialised expertise of an engineer, Fraser relied upon his own geographical observations. And there were reasons to believe in the practicability of the enterprise, as, by means of the Carasu Lake and of several valleys, it seemed possible to descend to within a small distance of the Black Sea at Constanța. The only problem was not technical, but financial, as it would have incurred great expenses, especially for setting up a proper harbour for such commercial operations. “From what has been said it appears that the means of water carriage exist to within a distance of about 12 miles from Kustanjee, and that distance might probably be lessened to nine or ten without any serious cost. It would then become a matter for consideration, or rather calculation whether, in the event of such an enterprise being undertaken at all, it might not be most prudent to commence with the least expensive plan.”

The memorandum is a descriptive document, lacking the specialised perspective of an expert with engineering knowledge and, as well, that of an economist interested in the financial part of such a venture. It provides an optimistic answer to the important question of the practicability of such a canal.¹⁸ In 1853, when the depth of the Sulina branch was extremely low, Fraser suggested once more to the Foreign Office that a canal should be cut between Cernavodă on the Danube and Constanța on the Black Sea in order to free shipping from Russian interference on the Lower Danube.¹⁹

So interested to have this problem solved were the Austrians that the officials of the Danube Steam Navigation Company tried to estimate the costs of such a technical undertaking and to negotiate with the Turkish authorities its construction. Enjoying the political support of Chancellor Metternich and the financial assistance of the Viennese bankers Rothschild and Sina, the enterprise received due attention from interested contemporaries.²⁰

In this context, in 1837–1838, the Prussian officers Karl von Vincke Olbendorf and Helmuth von Moltke, working in the service of the Porte, made estimates on the technical and financial feasibility of the project. Vincke described the area as a

¹⁷ J.B. Fraser, *op. cit.*, pp. 307–308. The Turks and the native people attributed their formation “not to the purpose of defence, but to that of bringing a branch of the Danube to the Black Sea at this place, I believe, with the view of supplying it with good water.”

¹⁸ See, for example, the reports of Robert Gilmore Colquhoun to Viscount Palmerston and to the Undersecretary of State Fox Strangways, TNA, FO 78, file 363/1839, fols. 28–30, 110–115, 129–131 (Bucharest, 12 April 1839, 17 October 1839 and 9 November 1839). See also Patrick O’Brien, *Journal of a Residence in the Danubian Principalities in the Autumn and Winter of 1853*, London, 1854, pp. 32–38.

¹⁹ Denis Wright, *James Baillie Fraser: Traveller, Writer and Artist 1783–1856*, in “Iran,” XXXII, 1994, p. 133. The document was published in P. Cernovodeanu, *O scrisoare*, pp. 221–223.

²⁰ Dimitrie Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și Regatul Sardiniei*, Bucharest, 1941, p. 49; P. Cernovodeanu, *Români și primele proiecte*, pp. 192–193.

highly arid calcareous plateau, with an altitude of 120–200 feet. After providing details on the altimetry of the most important spots and the level variation between the Danube and the sea, Vincke concluded that, although such a work was possible, it raised great engineering difficulties and extremely high expenses.²¹ The same arguments are to be found in Moltke's report. The construction of a canal was “possible,” but its realisation could only be done with “an investment of several million dollars.” Although the Danube could easily communicate, by means of several shallow lakes and of a valley, with the sea, in practice the construction of a canal was not easy, as, close to the littoral, its presumptive route was barred by a ground elevation, with a height of 171 English feet. Level variations imposed the excavation of large quantities of rock, on about a third of the canal length, whereas preserving the water supply of the canal required the construction of locks, i.e. engineering works which were neither simple, nor cheap. Similarly, the port of Constanța, completely ruined, needed great investments to be cleared and turned into a modern and safe harbour.²² The officer concluded that it was a too great pursuit for the Austrian Company, and the investments could not be covered by its material outcomes. Even a railway would have brought few advantages, without a considerable increase of the commercial exchanges along this presumptive economic route.²³ Therefore, the most reasonable solution seemed to be, from a technical and financial point of view, to remove the obstacles from the Sulina embouchure. “They could be made with the tenth part of the expenses for a canal or a railway between Cernavodă and Constanța. But, to be honest, people are not afraid of these difficulties, but of Russia's real or imaginary impositions, of the quarantine stations from both banks of the Sulina, fitted with cannons and placed in a marshy area of ten miles [...], of the attempts to inspect Austrian steamers and of other similar drawbacks.”²⁴

²¹ Karl Friedrich Ludwig von Vincke Olbendorf, *Das Karassu-Thal zwischen der Donau unterhalb Rassowa und dem Schwarzen Meere bei Küstendschi*, in “Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin,” I, 1840, pp. 179–186. In Romanian, translated by C. Brătescu, *Valea Cara-su*, in “Analele Dobrogei,” III, 1922, no. 2, pp. 303–308. The remarks of General Birago on Vincke's project, dated February 1839, in *Projected Canal between the Danube and the Black Sea*, in “Daily News,” London, 29 August 1855 and in “The Times,” 30 August 1855, p. 9.

²² In 1840, according to the British reports, “in its present state when the easterly winds are very strong, the vessels will not be able to ride there in safety.” – TNA, FO 78, file 400, fol. 252 (Bucharest, 16 March 1840, Colquhoun to Palmerston).

²³ The idea of a railway was also presented in several Romanian newspapers, see P. Cernovodeanu, *România și primele proiecte*, p. 194.

²⁴ Helmuth von Moltke, *Reise durch Rumelien, Bulgarien und Dobrudscha. Der Trajanswall. Warna, den 2. November 1837*, in Idem, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, 1847, pp. 165–167, 421–423. In English in Idem, *The Mouth of the Danube*, in vol. *Essays, Speeches and Memoirs of Field-Marshal Count Helmuth von Moltke*, vol. I, New York, 1893, pp. 303–308.

But not all contemporaries shared this pessimism. The British officer Adolphus Slade, who got to Cernavodă in October 1838, reported, after conversing with crewmembers of the Austrian steamer, that, two years before, when the Danube rose unusually high, the steamship "Pannonia" ascended from the river to the first lake. "For twelve miles the canal exists, and merely requires deepening to serve all purposes; but thence to the sea lies the difficulty [...] Baron Finke [...] informed me that in his opinion it would be both very difficult and costly to continue the Czernavoda canal to the Euxine. That is certain; nevertheless, the undertaking is evidently practicable. The only question is, would the results be commensurate with the expense and labour?"²⁵

The conclusion of the new Austrian-British commercial and navigation treaty, in 1838, increased the hopes of success. Nevertheless, after unclear negotiations, the Austrians did not get Sultan Mahmud II's firman, a refusal which Russophobe circles related to the intrigues of the Russians, who, by corruption and intimidation, convinced the Turks to reject the Austrian Company's proposals.²⁶ Russia's designs to prevent the construction of a canal were already evident for the British consuls in the Principalities in 1837, when Charles Cunningham, the British vice-consul at Galați, reported that Russia itself raised the question of a canal, as a bait for the Austrian government, without "a real intention to adopt it, and only as a simple means to deviate the attention from the importance of the Danube." As for Tsar Nicholas I, he supposedly stated that, if such a canal would ever be built, "it will only cost us to make some further steps," i.e. to push the Russian frontier further southwards.²⁷

²⁵ Adolphus Slade, *Travels in Germany and Russia, Including a Steam Voyage by the Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople, in 1838–39*, London, 1840, pp. 191–193. In another book (*Turkey, Greece and Malta*, vol. II, London, 1837, pp. 371–372), Slade wrote that, if shares were sold for building this canal, he would advise his friends not to buy them. Firstly, as Russia could just as easily control this canal, secondly as it was against the interests of the great Danubian ports below Cernavodă. The diplomat Charles William Vane, marquess of Londonderry, contradicted him, considering that the canal to the Black Sea "would be realised, so soon as a necessity should exist for it, either in the increase of commerce, that should require and remunerate the expenses of such a channel, or in the complicated relations of Russia towards the Austrian government." – C.W. Vane, *A Steam Voyage to Constantinople by the Rhine and the Danube in 1840–1841*, vol. I, London, 1842, p. 144. See also C. Cheramidoglu, *op. cit.*, pp. 86–88.

²⁶ In 1844, the Austrian government, alarmed by the silting up of the Sulina, attempted to convince the Porte about the importance of constructing the canal. The Turkish authorities supported the projects, but then changed their minds, following Russia's designs, which would have spent £100,000 for this. – D. Urquhart, *The Mystery of the Danube. Showing How through Secret Diplomacy that River Has Been Closed, Exportation from Turkey Arrested, and the Re-Opening of the Isthmus of Suez Prevented*, London, 1851, p. 109.

²⁷ According to Cunningham, TNA, FO 78/336, fol. 136. Also in P. Cernovodeanu, *România și primele proiecte*, p. 194 and Idem, *Relațiile comerciale*, p. 82. Later reaction to such phrasing in Alexis de Valon, *Une année dans le Levant*, vol. II, Paris, 1846, p. 185; Felix Pigeory, *Les pèlerins d'Orient: lettres artistiques et historiques sur un voyage dans les provinces danubiennes, la Turquie, la Syrie et la Palestine*, Paris, 1854, p. 50 and Edmund Spencer, *Turkey, Russia, the Black Sea, and*

With the Foreign Office extremely interested in the construction of this canal, Consul Robert Gilmore Colquhoun reported from Bucharest, on 12 April 1839, quoting reliable sources, on “the utter impracticability of such an undertaking.” The Austrians sent down “some engineer, who recommended the formation of a railroad as feasible and not presenting any very great difficulty. The subject was referred to the Porte, & after much deliberation was by the Porte remitted to the Pasha of Silistria to report on its advantages. The Pasha did make a very favourable report, but nothing positive & satisfactory has been yet obtained.” However, the Turkish authorities allowed the Austrians to tranship their passengers and goods across Dobrudja, on a road built between Cernavodă and Constanța. Thus, the DDSG could realise a considerable saving “in time, money and fuel”; moreover, “they have no longer the tedious voyage against a current of seven knots an hour up to Ibraila – and they are no longer exposed to that which often annoyed them: the occasional collision with the Russian Brantvachta, or guardship stationed at the Soulinah mouth.”²⁸

During this period, many voyagers transited Dobrudja, referring to the opportunity of building the Danube-Black Sea canal. The German botanist August Grisebach, travelling in 1839, mentioned the line of the canal, “which could be easily traced between the slopes of the Balkans, down to the south of Babadag, exactly at the sea level.”²⁹ The Danish novelist Hans Christian Andersen noticed, in his way from Constanța to Cernavodă, the Carasu lake, the remains of a canal “by which Trajan would have united the Danube to the Black Sea; it will not be difficult to remake it; less expensive would certainly be to build a railway on this flat.”³⁰ Another British voyager who visited the area in this period, Francis W. Ainsworth, mentioned the relative facility of building the canal, in the riverbed of a former branch of the Danube, and made a sketch of the area [Fig. 2].³¹ The European press also referred to the question; “The Times” (citing “Allgemeine Zeitung”) announced that the Austrian Steam Navigation Company sent to Turkey

Circassia, London, 1855, pp. 85–86 (“The Emperor Trajan, it is said, entertained the idea of making a canal from this place to the Black Sea, which, if completed, would shorten the navigation of the Danube from this point to Constantinople by nearly 100 leagues; at the same time, the length of the canal would not exceed thirty miles, which might be effected at a trifling expense, especially when we remember that the ground is quite level, and the Karasou lake in the centre of sufficient depth to assist the undertaking. The late sultan, Mahmoud, undoubtedly a man of talent and energy, caused the ground to be measured and marked out when we were here in 1835, and would have completed the work if he had not been threatened by a war with Russia.”).

²⁸ TNA, FO 78/363, fols. 28–30, Bucharest, 12 April 1839, Colquhoun to Palmerston.

²⁹ August Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, vol. II, Göttingen, 1841, p. 24 (in Romanian, trans. by Ilieana Căzan, in *Călători străini*, ed. by D. Bușă, vol. III, p. 765).

³⁰ Hans Christian Andersen, *A Poet’s Bazaar*, vol. III, London, 1846, p. 108.

³¹ Francis W. Ainsworth, *The Communication between the Danube and the Black Sea*, in “Mirror of Literature, Amusement and Instruction,” London, September 1842, p. 154. An opinion of the same author in *The Mouths of the Danube*, in “The Times,” 24 August 1853, p. 8.

an engineer, charged with the mission of making the necessary estimates for building a railway between Cernavodă and Constanța.³²

Lord Palmerston required additional details on these significant prospects,³³ so that Consul Colquhoun made a journey to Dobrudja, in October 1839, on the itinerary Cernavodă – Constanța – Rasova. The diplomat even had a sketch drawn, with topographical information on the route and details on its altimetry, strengthening his opinion that the construction of a canal was virtually impossible.³⁴ “The obstacles, therefore, to the formation of a canal will be seen [...] to be, first, the continued considerable rise from the Danube bank to the interior [...]. What the amount of this rise may be, I could not tell for want of instruments, but it must far exceed what could be overcome by cutting, even with very numerous locks. Secondly, the ridge of hills running along the sea coast, which is, or appears to be, unbroken by any opening connecting the shore of the Black Sea with any of the valleys which lie towards the Danube.”³⁵

Palmerston had additional reasons to refute the solution of a canal, which he communicated to Frederick Lamb, Lord Beauvau, the British ambassador in Vienna, on 28 November 1839, in the context of the Austrian-Russian negotiations for a commercial and navigation convention: the canal could not be as useful to European trade as the natural course of the Danube, “because such a canal, being a work of art, might be rendered liable to such regulations, restrictions and duties as the government of the country through which it passes might choose to impose upon it.” In other words, the canal could be easily subjected to regulations and duties advantageous for the states which financed its construction or controlled it, whereas the Danube enjoyed the privilege of being an international river, respecting “those stipulations of the Treaty of Vienna which relate to the free navigation of rivers.”³⁶

In the following years, with the engagements Russia assumed by the July 1840 convention, the hope that a convenient depth would be secured on the Sulina persisted. But as the practical results of this understanding were delayed, and the passage became increasingly difficult, the Austrian government brought once more to the forefront the problem of cutting a canal between the Danube and the Black Sea on the route between Cernavodă/Rasova – Constanța. In the autumn of 1844, Baron Karl von Birago, officer in the Austrian army, expert in military constructions, was sent in a new exploration mission. He made detailed technical analyses, both along the projected canal across Dobrudja, as well as at the Danube

³² Vienna, 6 March, in “The Times,” 22 March 1839, p. 6. See also *Navigation of the Danube, from Oberdeutsche Zeitung*, in “The Times,” 12 June 1841, p. 7.

³³ TNA, FO 78/363, fol. 5, London, 18 June 1839, Strangways to Colquhoun. In a letter of 28 November 1839, Palmerston was sceptical. – H. Hajnal, *op. cit.*, p. 66.

³⁴ TNA, FO 78/363, fol. 131, accompanying a letter sent from Bucharest on 9 November 1839 to Strangways (fol. 129). See also P. Cernovodeanu, *Relațiile comerciale*, p. 83.

³⁵ P. O’Brien, *op. cit.*, pp. 32–38. The report according to TNA, FO 78/363, fols. 110–115, Colquhoun to Palmerston, Bucharest, 17 October 1839.

³⁶ H. Hajnal, *op. cit.*, p. 67.

mouths.³⁷ The cost of the works was estimated at 3.5 million florins, and the construction was not to affect the course of the maritime Danube, as the canal was to be supplied with the water of several streams in Dobrudja.³⁸

The growth of Danubian grain exports and the Sulina problems kept open, along the next decade, the question of the canal. One of the greatest supporters of the project was the Romanian economist Ion Ionescu, exiled in the Ottoman Empire after the 1848 revolution. In two papers published at Constantinople, in 1850–1851, Ionescu defended the importance of shortening the water distance between Vienna and Constantinople, with great benefits for the European trade. He estimated the costs of the engineering works, in “the most unfavourable case,” at 23 million piasters, including the necessary sums for modernising the harbour of Constanța; as for maintenance expenses, they were evaluated at five million piasters a year.³⁹

At the same time, Urquhart remained a strong adept of the project, which was analysed, in his influential book published in 1851, in an entire chapter. The canal was considered an enterprise of great value, which, executed with funds “not exceeding the resources of a parish,” was to “unite and enrich two quarters of the globe” and bring the Ottoman Empire more “security and wealth” than “the conquest of a powerful kingdom.”⁴⁰ Analysing, in a large geographical context, the economic conditions of such an undertaking, Urquhart stressed that this canal would lead directly to the Black Sea, “clear of obstruction, fever, and violence,” the products of Transylvania, Serbia and Hungary.⁴¹ The river traversed the Hungarian plain and the rich alluvial territories between the Carpathians and the Balkans, the largest and most fertile plains of Europe, inhabited by 23 million people having mostly agro-pastoral occupations. At the same time, by means of a veritable network of rivers (the Tisza, which traversed the Hungarian plain; the Save, that descended close to the Adriatic; the rivers that crossed Wallachia; the Prut and the Siret, that carried the produce of Moldavia), the Danube gathered the production of an immense territory, goods that could be easily placed on the routes of world trade.⁴²

Analysing the course of the canal, which did not cross difficult areas, with mountains or rocks to be removed by explosives, Urquhart noticed that, most of the

³⁷ Autriche, in “L’Ami de la religion,” Paris, 30 November 1844, no. 3992, p. 431.

³⁸ P. Cernovodeanu, *Români și primele proiecte*, p. 196.

³⁹ J. Jonesco, *Excursion agricole dans la plaine de la Dobrodja*, Constantinople, 1850, pp. VIII, 35; Idem, *Canal de Kustendje*, in “Journal de Constantinople,” VI, 1851, no. 295, p. 1; P. Cernovodeanu, *Români și primele proiecte*, p. 196.

⁴⁰ D. Urquhart, *The Mystery of the Danube*, p. 107. Similar remarks in Idem, *Progress of Russia in the West, North, and South*, London, 1853, p. 353.

⁴¹ Idem, *The Mystery of the Danube*, p. 108.

⁴² Ibidem, pp. 108–109. A larger geographical analysis, with citations from Urquhart, in *The Re-Opening of the Danube*, in “Dublin University Magazine,” XLIV, November 1854, no. 263, pp. 625–634.

way, the presumed construction followed a ravine supplied with water and thereafter a former branch of the Danube. It was, definitely, a God-blessed opportunity, as “there existed a single port along the seaside, which was placed exactly in the place where the canal got out to sea.”⁴³ As for its financial feasibility, the Scotsman commenced his calculations from a revised version of the Austrian plan. He proposed to reduce by half the dimensions of the canal, to allow not the ascent of maritime ships towards the Danubian ports, but rather the descent to the Black Sea of fluvial barges. By securing the navigability of the Carasu Lake, the length of the canal and implicitly its execution costs could be halved. Thus, the undertaking could have been reduced to reasonable proportions in terms of money and time (a few months!). Starting from the estimates of Austrian engineers, who calculated the cost of a canal sufficiently wide to allow the simultaneous navigation of two of the DDSG steamboats at an amount below £500,000, Urquhart considered that such an engineering work, reduced to half its length and width, had to cost about a quarter of the sum. Comparing it with the more difficult Suez Canal, where the estimated cost was £3,000 a mile, the publicist considered reasonable a price of £2,000 per mile. The works of dredging, banking, pile-driving for a towing path were deemed at £1,000 a mile. The change of level and the necessity to secure the water alimentation imposed the construction of locks and basins, whereas at Constanța protection dykes were necessary. The total expenses would have been:

Canal 20 miles, at a cost of 2,000 pounds per mile	£40,000
Clearance of lake, 20 miles, at 1,000 pounds per mile	£20,000
Basins and locks at Cernavodă	£30,000
Basins at Constanța	£20,000
Jetties, etc. at Constanța	£50,000
Survey, etc.	£10,000
Add for contingencies	£30,000
Total	£200,000

Although simple estimates, these calculations started from certain data; but, even if the costs were ten times larger, the building of the canal was considered as an advantageous undertaking.⁴⁴ “Everything bought from or sold to foreigners by 10,000,000 of people inhabiting the adjoining provinces would float through this channel. They buy at present German wares, which reach them by land, but that is solely in consequence of the quarantine charges (equal to two per cent on the value), with which ours are met. Everything produced for exportation on 60,000 square miles would pass through it. It would be also the chief outlet for Hungary, with 120,000 square miles and 16,000,000 inhabitants; its grain might not, but its wool, hemp, and wines would come down: no Custom House lines would prevent

⁴³ D. Urquhart, *The Mystery of the Danube*, p. 109.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 111–112.

manufactures and colonial produce from passing up for its use. Galicia, Bohemia, the Austrian states, and Bavaria would feel, more or less, the benefit of this opening on the east, affording to them new markets, new supplies, and an easier passage to the sea, than those which they at present possess. Wallachia, Moldavia, and Bulgaria produce the finest and the cheapest Indian corn, and if not the finest wheat, at least the cheapest within range of the Black Sea.”⁴⁵

The influence of Urquhart and the circulation of the volume definitively imposed in the Western circles the idea of the facility and profitability of building the Danube-Black Sea canal. In the subsequent years, several authors referred to the solution of shortcircuiting the Danubian embouchures across Dobrudja. In the context of the Crimean War, the area enjoyed the great interest of Britain and France, especially when allied troops were debarked on the western shore of the Black Sea and, in order to supply them, the military authorities built a road between Cernavodă and Constanța.⁴⁶ In the same year, the British engineer Thomas Wilson revived, after a journey in Dobrudja, the idea of digging a canal, and he drew up a technical plan and a financial memorandum, which he forwarded to the Ottoman government.⁴⁷ There followed the attempts of several European investors to get the concession of building the canal, among them being the French Duke Charles de Morny, the British businessman Thomas Wilson and the Austrian Count Ludwig von Breda.⁴⁸

After the conclusion of the Treaty of Paris (30 March 1856), the retrocession by Russia of the Danube embouchures and of the three districts in southern

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 112–113.

⁴⁶ As early as 1854, British officers were sent to Constanța to ascertain “if a good landing could be made there, and also to see if the Lake of Karasu between the sea and the Danube is navigable.” – Somerset John Gough Calthorpe, *Letters from Head-Quarters, or The Realities of the War in the Crimea, by an Officer on the Staff*, London, 1856, p. 89. See for example the description of Thomas Abel Brimage Spratt, *Route between Kustenjé and the Danube by the Kara-su and Yeni-Keui Valleys, with Observations on the Navigation of the Kara-su Lakes and Their Origin; Also on the Requirements Necessary to Render the Water and Land Communication Practicable; Being the Result of an Examination Made during a Recent Journey with Lieut.-Col. Hon. A. Gordon and Lieut.-Col. J. Desaint, de l'Etat Major*, in “Journal of the Royal Geographical Society of London,” XXVI, 1856, pp. 203–210 (“This view, then, negatives the permanent practicability of a canal navigation to the Black Sea by this line, according to an often-suggested scheme, partly founded upon the notion that this was an old outlet of the Danube – an idea entirely erroneous, the valley being, in my opinion, originally one of displacement by a rent or fault.”).

⁴⁷ *The Danube Ship Canal, and a Free Port in the Black Sea*, in “The Leeds Mercury,” 10, 17 and 24 November 1855. About the Wilson canal, see the paper of S. Mărieș, *op. cit.*, pp. 229–243.

⁴⁸ *The Lowlands of the Danube Project for a Canal from Rassova to Kustendji*, London, 1855. See the critique of the project in Thomas Forester, *The Danube and the Black Sea. Memoir on Their Junction by a Railway between Tchernavoda and a Free Port of Kustendje*, London, 1857. Information also in *The Mouths of the Danube and the Tchernavoda Railway*, in “The Economist,” London, 12 September 1857, pp. 1009–1010. All diplomatic debates in Constantinople, according to Belgian diplomatic documents, in Gh. Platon, *op. cit.*, pp. 335–352.

Bessarabia (Cahul, Bolgrad and Ismail) bordering the Danube, and the introduction of provisions meant to favour the free navigation on the maritime Danube, the solution of the canal was gradually abandoned. At the same time, the more realistic idea of constructing a railroad between Cernavodă and Constanța, by using British capital, became prevalent. After visiting, in 1856, Dobrudja, the engineers Charles Liddell, Lewis Gordon and John Trevor Barkley drafted a detailed report on the advantages of such an investment for stimulating British trade in the Black Sea area. With a length of only 65 km, the railway could have been easily completed, as the labour force and a large part of the construction materials were very cheap in Dobrudja. With an investment of £200,000 for the construction of the railway and the improvement of the port of Cernavodă and £100,000 for Constanța, the railway promoters considered they could make a veritable bargain. The report attracted the interest of capitalists in London, Manchester, Nottingham and Newcastle, united in the consortium Danube and Black Sea Railway and Kustendje Harbour Co.; the new negotiations with the Porte were completed with the annulment of the concession for building the canal and the adoption of a new railway convention, on 1 September 1857. The works started in the spring of 1858, being completed in two and a half years, with the new railroad inaugurated in 1860.⁴⁹

After 1878, when Dobrudja became part of Romania, the idea of a canal between the Danube and the Black Sea returned to public attention, under the form of several projects defended by Romanian or foreign engineers. However, it was only after the establishment of the Communist regime that the venture was finally commenced. In 1984, after several decades of work, millions of lei spent and thousands of lives lost, the "Blue Highway" was inaugurated, serving today as the main artery of inland navigation in Romania and turning Constanța into the terminus point of fluvial navigation.

The story of the Danube-Black Sea canal during this initial planning phase is, from several perspectives, extremely instructive. First of all, it proves the rapidly growing interest of the Western statesmen and public in the economic and political realities of the Lower Danube, one of the areas where Russian impositions were most prejudicial to the European commercial interests. Lacking detailed cartographic material and starting from past realities and popular belief, bold investors designed audacious plans. Once made public, these prospects were nourished by the faith that such an enterprise was not only easily possible technically, but that it was also extremely cheap. This idea spread quickly, disseminated by the Russophobe spirit that had contaminated the Western (mainly British) press and political literature.

⁴⁹ Constantin Ardeleanu, *Efectele construirii căii ferate Cernavodă – Constanța asupra navigației dunărene (1859–1860)*, in "Analele Universității Ovidius Constanța," History, III, 2006, pp. 41–54; John H. Jensen, Gerhard Rosegger, *British Railway Builders along the Lower Danube 1856–1869*, in "Slavonic and East European Review," XLVI, 1968, no. 106, pp. 105–128.

The accounts of engineers and military experts were usually more reserved, but in the optimistic environment of the age, the proponents of positive constructive strategies gained the upper hand. When, at the end of the Crimean War, the solution of a railway between the Danube and the Black Sea was imposed, it was a success related to the speed of construction and the amount and origin of the capitals involved. However, the idea of the canal survived. It had only lost a battle, not the war.

DANUBE NAVIGATION AND THE DANUBE-BLACK SEA CANAL (1830–1856)

Abstract

The Russo-Turkish Peace of Adrianople (1829) granted the two Romanian Principalities of Wallachia and Moldavia full freedom to engage in trade and to navigate on the Danube, provisions which, combined with the almost simultaneous introduction of steam navigation on the river (1830), turned the ports of Brăila and Galați into important suppliers of grain on the European markets, but also into significant importers of industrial goods from the Western countries. These initial promising prospects were greatly affected by a large diversity of natural or artificial obstacles, tolerated or accentuated by the Russian authorities in control of the Danube Delta, the area connecting the Danubian Principalities to the Black Sea and the routes of European trade. One of the solutions to avoid these hindrances was to shortcut the Danube embouchures by means of a canal built in the narrowest area of Dobrudja, between the Danubian points of Rasova [Rassova or Rissovata] or Cernavodă [Czernavoda] and the Black Sea port of Constanța [Kustendje]. This project was presumably discussed by the Austrian War Council in 1830, but the idea became public in the following years, in the context of a more visible Russian control over the trade through the Sulina Channel. Subsequently, as the natural or artificial obstacles impeding Danubian navigation increased, the Austrian Company tried to estimate the costs of such a technical initiative, which seemed facile, favoured by the existence, on the straightest line between Cernavodă and Constanța, of several natural lakes and a presumptive channel dug by the Romans, parallel to the fortification called Trajan's Wall, and of another Danube embouchure, which would have silted up along the centuries. In the context of the Crimean War, the area attracted great interest from Britain and France, especially when allied troops were debarked on the western shore of the Black Sea and, in order to supply them, the military authorities built a road between Cernavodă and Constanța. In the same year, the British engineer Thomas Wilson revived, after a journey to Dobrudja, the idea of digging a canal, and he drew up a technical plan and a financial

memorandum, which he forwarded to the Ottoman government. There followed the attempts of several European investors to obtain the concession of building the canal, among whom the French Duke Charles de Morny, the British businessman Thomas Wilson and the Austrian Count Ludwig von Breda. Nevertheless, at the same time, more influential British investors managed to secure from the Turkish authorities the permission to build a railway between the Danube and the Black Sea, a project which began in 1857 and was concluded in 1860.

Keywords: Danube-Black Sea canal; Dobrudja; Constanța; Danube navigation; First Austrian Danube Steam Navigation Company (DDSG)

Figure 1
The Danube-Black Sea Canal in the early 1850s⁵⁰

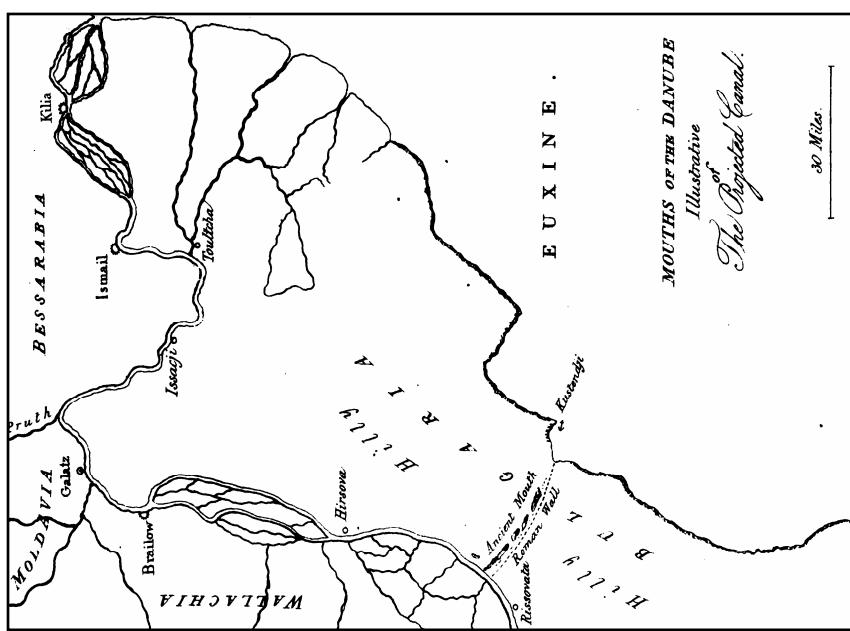
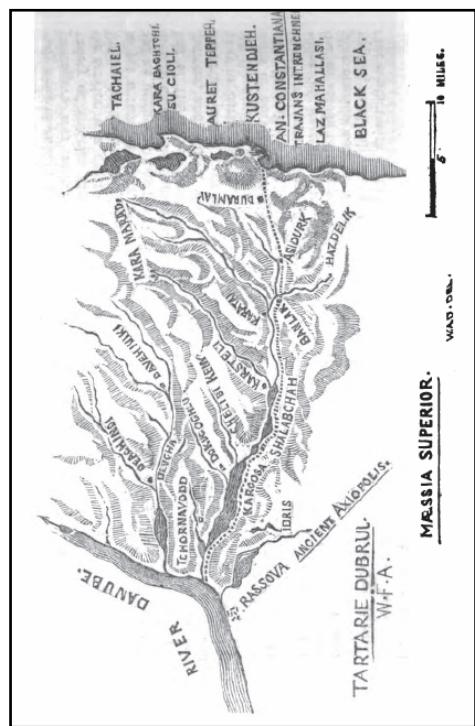

Figure 2
The route across Dobrudja⁵¹

⁵⁰ D. Urquhart, *Turkey and Its Resources*, p. 167.
⁵¹ F.W. Ainsworth, *The Communication*, p. 154.

ROMANIAN-TURKISH RELATIONS IN THE INTERWAR PERIOD: ISSUES, PERCEPTIONS AND SOLUTIONS. THE CASE OF THE BLACK SEA STRAITS' REGIME AND TURKISH-TATAR EMIGRATION^{*}

EMANUEL PLOPEANU^{**}

I. “THE BROKEN MIRROR” – THE PRESENT LEVEL OF HISTORIOGRAPHY

For almost 90 years, the Turkish-Romanian relations have been depicted as nothing less than excellent, a real example for the whole area. And even from the beginning: “among all Eastern Powers, we are fully confident that Romania is the only country with which we will have sincere relations, which would lead to further rapprochement. Romania is the only strong state and in its honesty and loyalty we put all our trust. The Bucharest governments always kept their promises. Romania is the most permissive, most welcoming and most non-chauvinist country.” These were the words of a “Turkish personality,” used in a conversation in Sofia, in February 1924, with a Romanian diplomat, who, in turn, sent them to Constantin Langa-Răscănu, extraordinary and plenipotentiary envoy to our southern neighbour’s capital.¹

Indeed, there weren’t any important political matters which could lead to tensions between those two countries, after 1923. Some of them (such as the Turkish-Tatar emigration, or the Ottoman Empire’s financial debt) were peacefully discussed and solutions emerged. Consequently, the mutual relations could be defined through the words *stability, understanding, good neighbourhood and common*

* This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, contract no. POSDRU 89/1.5/S/61104, entitled *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*.

** “Ovidius” University, Constanța, Department of History and Political Sciences; emmiplop@yahoo.com.

¹ *România-Turcia. Relații diplomatice*, vol. I 1923–1938, coord. by Dumitru Preda, Bucharest, 2011, p. 7, report from 1 February sent to I.Gh. Duca, the Romanian minister of Foreign Affairs. The last assertion is also found *apud* Mircea N. Popa, *Quelques aspects des relations roumano-turques durant la période comprise entre les deux guerres mondiales*, in “Revue roumaine d’histoire,” 20, 1981, 4, p. 758.

„Revista istorică”, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 433–447

views, at least for the interwar period. In addition, neither the Second World War nor the post-war period broke the pattern.

Nevertheless, the level of academic knowledge is quite unsatisfactory. We dare to put forward some explanations for this: the language barrier, which limited the Romanian historians' access to Turkish historiography and vice versa; the low interest of Romanian historians in the study of topics other than the Balkan Entente or the Black Sea Straits' regime; the position of the Turkish historiography, more interested in building itself, having Mustafa Kemal Atatürk and his project at its core; the difficult access to the Turkish Archives and lack of any kind of access to the *diplomatic archives*, so far; the absence of a personality (from politics, economy or science) who could have made a considerable contribution to the more closely binding of mutual relations.

Romanian historiography includes some contributions on this problem. We could even bring into discussion an attempt of synthesis, belonging to Mehmet Ali Ekrem.² The author, a well-known researcher of Turkish-Romanian relations,³ but also of post-imperial Turkey and of Mustafa Kemal's personality,⁴ gives an overview of the relations between these countries during the interwar period, focusing, however, on the Balkan Entente collaboration and on political evolutions from the fourth decade, until the first months of Ion Antonescu's regime. Even those pages dedicated to bilateral relations are presented in a very positive manner, with few remarks regarding their weak points.

We could also mention a large study signed by Eliza Campus,⁵ covering – only by title, not by content – the topic of bilateral relations. Instead, the theme of regional collaboration is widespread throughout the article, the accent being on *ideas, positions and strategies* concerning either the Balkan Entente or the Straits regime. We find the same difference between title and content in a study of Mircea N. Popa, focusing on the third decade (the fourth being very little analyzed, at the end of the paper). However, in this case, the mutual friendship is highlighted, the Lausanne Treaty is mentioned, but not quite favourable details come to the surface (the author refers to some frictions between the Romanian and the Turkish delegates, especially on the Straits' internationalisation, the demilitarisation of an area between the Black Sea and the Aegean Sea, the regime of Ada-Kaleh, the concluding of some commercial agreements). Moreover, it is stated that the acceptance of the presence of Ismet Pasha in Bucharest, on his way to Lausanne, actually meant a *de facto* recognition of diplomatic relations *before* the signing of a peace treaty. However, by comparison with Eliza Campus' study, that of Mircea

² Mehmet Ali Ekrem, *Relațiile româno-turce între cele două războaie mondiale*, Bucharest, 1993.

³ See, in that direction, an earlier study: Idem, *Relațiile româno-turce (1928–1934)*, in "Revista istorică," 34, 1981, no. 5, pp. 883–898.

⁴ Idem, *Atatürk – făuritorul Turciei moderne*, Bucharest, 1969; Idem, *Considérations sur les réformes intérieures et sur la politique étrangère de Kemal Atatürk*, in "Revue roumaine d'histoire," 20, 1981, pp. 435–454.

⁵ Eliza Campus, *Les relations entre la Turquie kémaliste et la Roumanie pendant l'entre-deux-guerres*, in "Revue roumaine d'histoire," 20, 1981, no. 3, pp. 411–433.

N. Popa is more nuanced, bringing into light the not so positive aspects of the relations between these two countries as well (such as, for example, the idea of a Turkish distanced position from Romania, in 1926–1927).

More critical is Florin Anghel's study,⁶ which focused on the problems raised in the actual development of the diplomatic relations. As documents used by the author show, it was extremely difficult for Romania to open a diplomatic office in Ankara, taking into consideration the lack of almost any facilities. But this delay represented a source of discontent for the Turkish government, clearly expressed to the Romanian diplomats, who travelled from Istanbul to Ankara. In addition, in the "problems" category, we could mention the Turkish-Tatar population's attempt to leave Dobrudja for Anatolia, a topic briefly mentioned by Ekrem and Popa and more closely analysed, using Turkish documents recently identified, by the paper of Metin Omer and Emanuel Plooreanu.⁷

Moreover, to this academic puzzle we could add some studies on military relations⁸ and on bilateral relations during World War II.⁹ The last one highlights many details regarding these relations (the failure of Ion Antonescu's visit to Ankara and the role of Hamdullah Suphi Tanrıöver, who constantly informed the Romanians about Allied discussions or rumours regarding the Balkan area's future). Another paper which refers to the war, more precisely to the beginning of it and the Romanian-Turkish attitude, is that of Marian Zidaru.¹⁰

We must mention – this time, in the field of historical instruments – the first volume of documents dedicated to bilateral relations, covering the period between the proclamation of the Republic and Mustafa Kemal Atatürk's death.¹¹ There are diplomatic papers, released either by the Romanian Consulate in Istanbul or the Romanian Legation in Ankara. These sources had a twofold importance: on the one hand, in the field of bilateral relations (and, in this respect, we find important

⁶ Florin Anghel, "Noul curs" în relațiile dintre România și Turcia, 1927–1928, in *Tătarii în istoria românilor*, ed. by Marian Cojoc, Constanța, 2004, pp. 71–84. In 2012 the author returns to the topic, bringing into discussion new testimonies about the difficulties of starting a close relation between those countries. See Idem, *O relație, două case: Istanbul și Ankara. Diplomacia româno-turcă la începutul alianței (1927–1928)*, in "Studii și materiale de istorie contemporană," n.s., 11, 2012, pp. 42–53.

⁷ Metin Omer, Emanuel Plooreanu, *Comunitatea turco-tătară și raporturile româno-turce în perioada interbelică: disensiuni, soluții*, in *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, vol. VI, ed. by Vasile Ciobanu, Flavius Solomon, Sorin Radu, Cluj-Napoca, pp. 319–329.

⁸ Andrei Nicolescu, *Misiunea militară la Constantinopol în perioada 1919–1933*, in *Omagiu istoricului Gheorghe Buzatu*, Focșani, 1999, pp. 381–392; Idem, *Aspecte ale colaborării militare româno-turce în perioada interbelică (1934–1939)*, in *Omagiu istoricului Florin Constantiniu*, Focșani, 2003, pp. 298–320.

⁹ Camelia Brâncoveanu, *Relațiile româno-turce din februarie 1943 până la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial*, in "Analele Universității Dimitrie Cantemir. Seria Istorie," 5, 2003, pp. 120–147.

¹⁰ Marian Zidaru, *Eforturi româno-turce pentru salvarea păcii în Europa în primăvara și vara anului 1939*, in *Tătarii în istoria românilor*, ed. by M. Cojoc, pp. 115–133.

¹¹ *România-Turcia*, coord. by D. Preda, vol. I. At present the second volume, which reflects the 1939–1944 period, is being prepared.

nuances, especially regarding the Straits' problem, which was not, as new documents show, a topic on which both countries shared identical views); on the other hand, in the field of Romanian perceptions of a transforming society.¹² In the last direction, Romanian diplomats left us detailed narrative images of almost all the evolutions in the Republic of Turkey, from political to economical and social aspects, of Turkey's relations with other countries, with data and statistics which showed constant preoccupation. The papers of Dumitru Preda,¹³ Nicolae Ciachir¹⁴ and C. Iordan-Sima¹⁵ could fall into this category of perceptions as well.

We cannot conclude our attempt at performing a historiographical analysis without mentioning that the Republic's personalities and foreign strategies were topics of discussion for Romanian historians.¹⁶ Obviously, the most honoured was Mustafa Kemal Atatürk, the subject of two monographs, by Dragoș Gheorghe¹⁷ and Petre Ghiață.¹⁸ The last one was republished, under a new title, a few decades later.¹⁹ Those two are accompanied by Mehmet Ali Ekrem's monograph, mentioned above, and by studies of Mustafa Ali Mehmet,²⁰ Mihail Guboglu²¹ and Anca Ghiață.²²

¹² Structurally, it is a volume of *Romanian documents*. Despite all the efforts devoted by the author of these pages and Metin Omer, the access to the *Turkish diplomatic documents*, necessary for observing the Turkish diplomats' perceptions regarding Romania, was not allowed.

¹³ Dumitru Preda, *Romanian Diplomatic Documents on the Political-Military Evolution of Turkey during Atatürk (1923–1938)*, in *Acts of the XIXth International Colloquium of Military History. 17–24 July 1993, Istanbul. The Studies of the Period between First and Second World Wars (1918–1939) from a View of Military History*, Ankara, 1994; Idem, *Repubica Turcia în timpul lui Atatürk (1923–1938). După documente diplomatice românești*, in *Hegemoniile trecutului. Evoluții românești și europene. Profesorului Ioan Chiper la 70 de ani*, coord. by Mioara Anton, Florin Anghel, Cosmin Popa, Bucharest, 2006.

¹⁴ Nicolae Ciachir, *Informații din arhivele românești despre Mustafa Kemal Atatürk (1905–1938)*, in "Revista istorică," 24, 1981, no. 6, pp. 1135–1148.

¹⁵ C. Iordan-Sima, *Un diplomate roumain sur la victoire de la révolution kényaniste à Istanbul*, in "Revue des études sud-est européennes," 18, 1980, no. 3, pp. 425–435; Idem, *La place de la Roumanie dans les relations internationales de la Turquie républicaine jusqu'en 1925*, in "Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol," 31, 1994, pp. 119–131.

¹⁶ Idem, *La Turquie kényaniste et l'idée du pacte balkanique dans les années 1925–1926*, in "Revue des études sud-est européennes," 19, 1981, no. 2, pp. 311–323. See, for the last direction, Mustafa Ali Mehmed, *Sur la neutralité de la Turquie pendant la Deuxième Guerre mondiale*, in "Revue des études sud-est européennes," 29, 1991, nos. 3–4.

¹⁷ Dragoș Gheorghe, *Kemal Atatürk – omul*, opera, Cluj-Napoca, 1935.

¹⁸ Petre Ghiață, *Lupul cenușiu: viața furtunoasă a ghaziului Kemal Atatürk*, Bucharest, 1939.

¹⁹ Idem, *Atatürk*, Bucharest, 1975.

²⁰ Mustafa Ali Mehmed, *Mustafa Atatürk – penseur et humaniste*, in "Revue des études sud-est européennes," 20, 1982, no. 1, pp. 51–59.

²¹ Mihail Guboglu, *Kemal Atatürk (1881–1938) – fondatorul Republicii Turcia*, in "Revista Comisiei Naționale Române pentru UNESCO," 23, 1981, no. 3; Idem, *Moustapha Kemal Atatürk (1881–1938), illustre personnalité de l'histoire turque*, in "Analele Universității București. Seria Istorie," 30, 1981, pp. 89–110.

²² Anca Ghiață, *La conception kényaniste de la nation et l'État moderne*, in "Revue des études sud-est européennes," 17, 1979, no. 4.

What is most startling is the fact that Romanian historiography on the subject, scarce as it is, surpasses Turkish achievements. The lack of interest from Turkish historians is showed by the very small number of analyses on bilateral relations. We could mention Ilkay Çapraz²³ and Yusuf Uralgiray,²⁴ but, except the first example, the other one is focused on present times, being irrelevant to our quest.

Mutual knowledge is, however, unexpectedly supported by the Turkish travellers' or diplomats' testimonies, during their passage or staying in Romania. Here we could mention the examples of Sadri Ertem,²⁵ Kamuran Gürün,²⁶ Ahmet Rasim, Hazırlayan – Rıdvan Yakin,²⁷ Yusuf Ziya Bahadinli²⁸ and, most of all, Zeki Kuneralp.²⁹ The last one has also drawn our attention,³⁰ being important especially in the field of perceptions on Romania in an era of turmoil. As we can easily observe, these contributions cover the whole twentieth century (including the Communist period, which is not the subject of this paper) and show a vivid desire to know Romanian society better. Things are not the same as far as our country is concerned. Our research discovered *only one* paper of this type, a smaller one, belonging to a professor from Cluj-Napoca, Sabin Opreanu.³¹

For our research, beyond the published works, we take into account a new evaluation of unpublished documents, either from the National Historical Archives or from the Archives of the Foreign Affairs Ministry. They offered us items of information which were not used before, some of them presented in our pages. In addition, for the first time in Romanian historiography, we found and used Turkish documents, such as those from the Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Governmental Archives of the Republic of Turkey).

Moreover, we try to include a third vision about Turkish-Romanian relations and their importance. We mentioned here the Greek perspective, one of an allied state, at least in the fourth decade. The inquiries made in the Service of Diplomatic Historical Archives, with the vital support of Dimitris Michalopoulos, member of the Directorial Council of the Historical Institute for Studies on Eleutherios Venizelos and His Era, could be considered as a beginning, an invitation to follow

²³ Ilkay Çapraz, "Atatürk Türkiyesi ile Romanya Arasındaki Diplomatik İlişkilere Toplu Bir Bakış," *Atatürkçülük ve Modern Türkiye, Uluslararası Konferans*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1999.

²⁴ Yusuf Uralgiray, *Romanya'da Türk ve İslam kültürü: Dobruca'nın dünü, bugünü ve yarını*, Ankara, 1981.

²⁵ Sadri Ertem, *Ankara-Bükreş*, İstanbul, 1937.

²⁶ Kamuran Gürün, *Bükreş-Paris-Atina, Büyükelçilik Anıları*, İstanbul, 1994.

²⁷ Rıdvan Yakin, *Romanya Mektupları*, İstanbul, 1988.

²⁸ Yusuf Ziya Bahadinli, *Dört sosyalist ülke: gezi izlenimleri: Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya*, İstanbul, 1970.

²⁹ Zeki Kuneralp, *Les débuts de la soviétisation de la Roumanie: août 1944 – août 1945. Témoignage d'un diplomate turc*, İstanbul, 1992.

³⁰ Emanuel Plooreanu, *Romania on the Road to Sovietisation (1944–1945). A Turkish Diplomat's Testimony*, in "Revue des études sud-est européennes," 50, 2012, nos. 1–4, pp. 309–321.

³¹ Sabin Opreanu, *Prin Turcia lui Atatürk*, Cluj-Napoca, 1933.

this direction. Equally helpful was our research stay at the Institute for Balkan Studies in Thessaloniki, during which we came into contact with various writings about the Balkan area.

II. THE BLACK SEA STRAITS

The beginning of diplomatic relations was cautious. Although the Romanian public opinion was highly favourable to the Turkish nationalists' project, within the Bucharest political circles many worries were shared, as to the fact that the flames of the Greek-Turkish war could spread more widely into the Balkans.³²

There were different foreign policy options, after the new republic emerged. Turkey signed two treaties with the Soviet Union (in 1921 and 1925), while Romania found solutions for regulations regarding its own problems with the Soviet Union and for ensuring security against the latter, perceived with great hostility in Bucharest. In this respect, at some point, Ankara would offer mediation for the improvement of Romanian-Soviet relations.³³

There were moments of tension too, between Ankara and Bucharest. For example, the Romanian authorities were much disturbed by the fact that the Turkish News Agency "Anatolian" provided false information on Romania (in 1927), requesting that the "RADOR" Agency be in charge of that, exclusively.³⁴ Another example is the discontent of Gheorghe Filality, extraordinary and plenipotentiary envoy to Constantinople, regarding the speech delivered in the Great National Assembly by Mustafa Kemal, on 3 November 1924. "I am surprised to find [...] that the President of the Republic did not consider important to utter two phrases about Romania. I would have expected that, after all the signs of friendship showed and that we are still showing, after the extraordinary welcome of the Turkish students, who went home from us only a few days ago, the most elementary common sense requested that we are not absolutely forgotten,"³⁵ stated the Romanian diplomat in his report.

Of course, the relations between these countries were not defined only by frictions; they held the seeds of future improvement, which developed, in the fourth decade, in three directions: 1) The signing of a Treaty of Friendship, Non-Aggression, Arbitrage and Conciliation, on 17 October 1933, as the basis of future relations, which would be completed with the Clearing Agreement, from 4 October 1936, and the Commercial Agreement from 24 January 1938. 2) The common position regarding Balkan security, which was based on European initiatives (the

³² Arhivele Naționale ale României, Bucharest (hereafter: ANR), fund Casa Regală, Carol al II-lea, file 19/1922.

³³ E. Campus, *op. cit.*, p. 416.

³⁴ ANR, fund Ministerul Propagandei Naționale, file 31/1927.

³⁵ *România-Turcia*, coord. by D. Preda, vol. I, p. 16.

Briand-Kellogg Pact, the Moscow Protocol, from 9 February 1929, the Conventions from 3–4 July 1933, for the definition of aggression. Consequently, a common view was built, at Romania's and Turkey's initiative,³⁶ which would lead to the *Balkan Entente*, after four countries (Greece and Yugoslavia adhered) signed a pact at Athens, on 9 February 1934. This, however, did not happen without some restrictions, which must be underlined: Turkey rejected the possibility of getting involved in a conflict with the Soviet Union and this condition was fully agreed with.³⁷ 3) Common views about the Straits' regime, which would lead to the replacement of the former international regime and the transformation of Turkey into the sole responsible for the passage, in war and peace, according to the provisions of the Montreux Convention.

At the time of the Montreux Conference, Nicolae Titulescu, head of the Romanian diplomatic corps, made a statement which would be frequently quoted by those who analyzed this topic, as a strong example of Romanian-Turkish identity of views. Briefly, Titulescu compared the Straits with *the heart of Turkey* but also with *the lungs of Romania*.

However, in the light of new Romanian archival documents, we cannot refrain from asking ourselves if, indeed, the Straits regime topic was a permanent bridge of connection between these two countries or, perhaps, a permanent subject of negotiations, even dispute, during the various talks between members of both diplomatic corps.

According to these new documents, the tones of discussion are quite different, a fact which gives us the feeling that, despite all the international arrangements, *before* Montreux, things were much more favourable for Turkey. For example, at the meeting between Theodor Scortzescu, Romania's *ad interim* chargé d'affaires in Ankara, and Tevfik Rüştü Aras, the Turkish Foreign minister, on 12 November 1929, the last one was firm and not even as formal as he should have been. He declared himself "offended" by the Romanian stand on the International Straits Commission. And he went on saying: "I did not understand why Romania tried so hard to upset us. I believe that, for Romania, our friendship is not negligible. You know very well that Europe did not assume the guard of the Straits; if such a guarantee against a possible crossing by force existed, we would be very pleased. But, for now, the Straits' security is incumbent on us. I believe that you have no doubt that, in exceptional times, [...] as in the case of a war, for example, the masters of the Straits will be us, the Turks. We proved enough that no one can take the Straits from us. This is why it is understandable that, in some circumstances, we could bring some advantages to those with whom we will have friendly relations. However, who could be against such relations between Romania

³⁶ Turkey launched the idea of such arrangements, resembling an *Eastern Locarno*, even since February 1926.

³⁷ E. Campus, *op. cit.*, p. 417.

and Turkey? Undoubtedly, nothing can oppose the improvement of the relations between these two countries.”³⁸

Although the Turkish diplomat concluded his speech in the friendliest manner, he showed a high level of discontent with the Romanian attitude, based on the confidence in the fact that, beyond all international agreements, Turkey would take the final decision regarding the exploitation of the Straits. It is easy to observe that the warning was clear and unveiled: only *friends* could benefit from Turkey’s benevolence, on that issue.

Turkey’s complaints were revealed in the same meeting, and we are aware of them from a letter signed by Gheorghe C. Ionescu, general consul of Romania at Istanbul. This intended to convey to Bucharest additional details, not included in Scortzescu’s report. According to Ionescu’s letter, Tevfik Rüştü Aras asked “why Romania was so firm at times and tried to put Turkey in a difficult position, as, for example, in the issue of establishing a flag for the Commission”³⁹ (not stipulated in the Treaty of Lausanne), which, in the Turkish diplomat’s opinion, infringed upon Turkey’s sovereignty and reminded of the old capitulations regime.⁴⁰ Striking a responsive chord, Aras highlighted that this geographical reality, with Turkey absolute master of the Straits, could be very useful to Romania, “in a potentially exceptional situation.”⁴¹ The “incident” was closed after the Romanian consul’s assurances that there weren’t any “bad intentions regarding the Republic of Turkey” and all misunderstandings were “only discussions” between members of the International Commission, on the occasion of procedural organization, according to the Treaty of Lausanne.⁴²

Six months later, in April 1930, in a new conversation between Aras and Scortzescu, the Straits issue was again on the agenda. The Turkish diplomat stated that there was a strong connection between the closing of the Straits and the Black Sea demilitarization. Without the second, practically, Turkey and all the riparian states were at the will of the most powerful military fleet, of course, the Soviet one. Consequently, freedom of navigation was to be preferred to the former possibility, due to the fact that it led to a balance between naval forces stationed in the Black Sea and in the Mediterranean Sea. In this context, the head of the Turkish diplomatic corps was more trenchant than half a year before: “[...] actually, the freedom of the Straits depends on our will and not on the signed Convention. We proved in the past that no one could take the Straits from us. We could anytime organize the closing of the Straits without spending any money because the Soviets will assume this [...]. It will be better, however, that the Straits Commission’s

³⁸ România-Turcia, coord. by D. Preda, vol. I, pp. 82–83.

³⁹ Not mentioned in Scortzescu’s report.

⁴⁰ România-Turcia, coord. by D. Preda, vol. I, pp. 83–84.

⁴¹ Ibidem, p. 84.

⁴² Ibidem.

activity does not harm our sovereignty. Anyhow, a hostile attitude of a certain power's representative, in the Straits Commission, would not be useful because I will find other representatives disposed to put him in the minority.”⁴³ As we could easily observe, the speech of Tevfik Rüştü Aras, with the frequently stated actual Turkish supremacy over the Straits lying at its core, even beyond the international agreement, brings a new element: menace and, we dare to use this word, blackmail.

The use of the “Soviet factor” as an element of pressure was constantly reported by Romanian diplomats, even at the beginning of the fourth decade, when the two countries found themselves in a closer relationship. For example, in a report from January 1932, Ion P. Carp, Romanian extraordinary envoy to Ankara, highlighted the Turkish military preparations for the Straits’ defence (movements of troops, improvement of railroads and roads) but, also, the close relations with the Soviet Union. The flood of Soviet arms and ammunition, without a formal military convention, was an example in this respect.⁴⁴

These preparations came into conflict with the obligations regarding free passage, as they were laid down in the Treaty of Lausanne, but the explanation for this is quite simple: the rule of unanimity regarding decisions concerning the defence of the freedom of crossing, and the possibility of exercising its veto by one of the powers in charge of the security of the Straits. The two issues combined represented the greatest deficiency in the international agreement established in the Swiss town. Consequently, in a potential state of anarchy, Turkey “would regain all freedom of action and could close the Dardanelles, in order to prevent its territorial waters from being transformed into a battleground and to avoid a war with Russia.”⁴⁵ Politically, Carp asserted that Turkey would find itself on the side of the Soviet Union, in case of a conflict with its neighbours, the Great Powers or a combination between these.⁴⁶

The correction made by the Montreux Convention, in 1936, was not free of critiques. One came exactly from Romania. On 28 April 1959, the Romanian Academician Andrei Rădulescu (also president of the Romanian Court of Cassation) made a large comparative analysis of the Black Sea Straits’ modern arrangements. His conclusion – quite surprising but, however, judicially correct – was that the Peace Treaty of Sèvres (between the Allied and Associated Powers and the Ottoman Empire) was the only arrangement which served, in the most rigid way, the *absolute* freedom of navigation.⁴⁷

⁴³ *Ibidem*, p. 88.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 115–116.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 117.

⁴⁷ Andrei Rădulescu, *Regimul juridic al Bosforului și Dardanelelor*, in “Analele Academiei Române. Memorile Secției istorice,” 3rd series, XXIII, 1939, mem. 4.

III. THE TURKISH-TATARS' EMIGRATION

The Romanian Turkish-Tatars' process of emigration could be considered as a *problem* in Romanian-Turkish relations. On this topic, a previous study used, for the first time, Turkish documents.⁴⁸

The Turkish Legation closely watched this process, drafting a large number of reports, in which the conditions of emigration and the authorities' attitude were analysed. The most active Turkish diplomat, in this respect, was Hamdullah Suphi Tanrıöver, appointed in 1931, who chose this destination because of the large presence in Romania of the Turkish-Tatar community.⁴⁹

The most difficult issue was that of illegal emigration. Before 1935–1936, when an agreement on the properties of those who chose to leave and a *Convention regarding the Turkish-Tatar population from Dobrudja* were signed, a large part of the Muslim population had illegally emigrated. They requested passports, claiming that they wanted to visit some relatives, but never returned. Both states pledged to put an end to this situation, but the Turkish minister was instructed to state (as in May 1932, for example), in a private discussion with Romanian officials, that this promise could not be fulfilled. The reason was the following: "[...] the increase of pressure on the Romanian Turks. The Turkish community is confronted, from time to time, with murders, the food is taken from the Turks without payment and, despite the countless complaints, the state does not take any measures. This situation, which has been lasting for years, left them without any patience."⁵⁰ The Turkish ambassador quoted the words of a Turk from Dobrudja: "We will leave, we will abandon all, we will not remain here, leave us there, on the periphery, we will beg, we will endure hardships, but we will go to Turkey."⁵¹

There were alternative reasons connected with the whole process of the Turkish-Tatars' departure. According to the Turkish diplomat, the Romanian government tried to bring Aromanians in Dobrudja, which took over the Turkish-Tatars' houses and properties.⁵² Consequently, argued Tanrıöver, he was asking for expedited procedures regarding an agreement on emigration because an agreement was needed, in order to compensate Turkey for the properties remaining in Romania, in money or in goods (especially oil and timber) and warned that, in case of disorganised emigration, Turkey will no longer be able to raise claims.⁵³

⁴⁸ This topic was dealt with by M. Omer, E. Plooreanu, *op. cit.* Some updates were provided by the author of these lines after finding new documents in the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Romania.

⁴⁹ Nuri Yavuz, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve gagauzlar*, in "Gazi Akademik Bakış," 4, 2010, no. 7, p. 178.

⁵⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara (hereafter: BCA), 030.10/116.809.3, fol. 3, 26 May 1932.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, fol. 4.

⁵³ *Ibidem*.

But the outcome desired by the Turkish side, in the last direction, was to encounter some problems: a not precisely specified number of people, for the year 1935; the lack of clearly established areas to be populated; inadequate ships, as to their capacity and number (later the Romanian ships were rented by the Ankara authorities⁵⁴); a lack of personnel at the Turkish Consulate from Constanța, more facilities for exchanging the Romanian currency for the Turkish one.⁵⁵ These problems were heavily felt by the emigrants, who complained that the Turkish officials convinced them to leave but did not ensure them a smooth travel and decent conditions.⁵⁶ In these circumstances, the measures taken by the Romanian government, which forbade the abandonment of the houses by the Turks and Tatars, were well received by Turkish officials, who recognised that this initiative would prevent the emigration "of much more people than our country desires."⁵⁷

This issue was also considered at the highest Romanian levels. In December 1934, King Carol II had a meeting with Hamdullah Suphi Tanrıöver, in which he expressed a profound sadness for the departure of an "educated, honourable and trustworthy" people. The Turkish diplomat highlighted, as one of the major causes of that, a deficient enforcement of the agrarian laws, which meant a reduction in the surface of the land held by the Turks and Tatars. Moreover, the relocation in Dobrudja of the Aromanians was not a very happy event for the Turks and Tatars, because they were housed in their homes, even if they did not leave yet.⁵⁸ Finally, the low quality of life, the lack of material necessities, the burdens were more important than the Romanian king had estimated.⁵⁹

Between 1934 and 1935, the meetings between Turkish diplomats and Romanian officials were more frequent, in order to reach a common goal: a Convention which regulated the emigration process. In February 1935 Hamdullah Suphi Tanrıöver met Ion Inculeț, minister for Internal Affairs, an occasion for the main causes of emigration to be listed: the deficient enforcement of rural laws, the imposition of burdens upon Turkish peasants from the frontier for sustaining police stations, the housing of Aromanians in Turkish houses, due to the bad organisation of this population's colonisation, the high fees for obtaining passports, the lack of punishment for those who organized actions against the Turks and so on.⁶⁰

For maintaining good relations between the two countries Hamdullah Suphi Tanrıöver proposed a joint Turkish-Romanian commission, including delegates from the ministries which were involved in the emigration process.⁶¹ The

⁵⁴ *Ibidem*, 030.10/116.810.11, fol. 1, 21 September 1935.

⁵⁵ *Ibidem*, 030.10/81.531.4, fol. 1, 11 February 1935.

⁵⁶ *Ibidem*, 030.10/116.810.13, fol. 17, 11 November 1935.

⁵⁷ *Ibidem*, 030.10/116.810.11, fol. 2, 21 September 1935.

⁵⁸ *Ibidem*, 030.10/247.668.13, fols. 1–2, 24 December 1934.

⁵⁹ *Ibidem*, fol. 2.

⁶⁰ *Ibidem*, 030.10/247.668.16, fols. 2–3, 28 February 1935.

⁶¹ *Ibidem*, fol. 3.

commission had to analyse and solve some delicate problems: the acquisition of the properties of Turks and Tatars by the Romanian state, which then had to pay the equivalent of their value to the Turkish state in commodities such as oil, gasoline, timber; an easier way to issue passports; the abolishment of unpaid taxes; the shortening of the military service; allowing emigrants to take their goods and animals with them; the abolition of the one-year pre-emption right of the Romanian state over the emigrants' properties.⁶²

It seems that this commission did good work, if we follow the commentaries in the Turkish press. In June 1935, "Ulus" wrote that 50,000 people were waiting to embark only that summer, on Turkish vessels. According to "Ulus," "our friend, Romania, accepted all our requests regarding our emigrants,"⁶³ although, in the same journal, there were listed much more radical demands, especially those referring to the renunciation of the Turkish emigrants' obligations to the Romanian state.⁶⁴

But, if the Turkish press was celebrating, reports from the Romanian minister in Ankara, Eugen Filotti, were much more alarming. He referred to some observations made by his military attaché, according to which some of the emigrants, once arrived in Istanbul, faced a difficult situation and thought of returning to Romania. And the Romanian minister stated: "without jumping to the wrong conclusions, I think that it would be useful to include appropriate measures in those agreements currently negotiated for avoiding the return to Romania of those emigrants who cannot adjust to Turkey's living conditions."⁶⁵ More specifically, "our interest is that the Turks, once departed, after carefully examining all the consequences, may not return in the country, requesting assistance from our legation and consulates. They must know that, from the moment they leave our territory, they lose Romanian nationality automatically and permanently."⁶⁶ This was even more important, especially in a context in which the emigration movement showed signs of increasing, with the support of the Turkish Legation, "with fervour of rivalry between romanticism and a well-understood demographical interest."⁶⁷

Another interesting observation shows us the Romanian diplomat's capacity to see the emigration problem in a much wider context. He established a linkage between allowing the departure of the Turks and Tatars and solving other issues on the bilateral agenda, such as those of the Romanian interests and goods still in Turkey, as a consequence of the First World War. In other words, a *quid pro quo*

⁶² *Ibidem*, fols. 5–6.

⁶³ Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucharest, fund 71/1920–1944 Turcia, General, file 3/1935–1936, fols. 107–108.

⁶⁴ *Ibidem*, fol. 108.

⁶⁵ *Ibidem*, fol. 110.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

which should not be disregarded, especially because “we did not have sufficient means to determine a fast and just solution.”⁶⁸

Finally, on 4 September 1936, the *Convention regarding the Turkish-Tatar Population from Dobrudja* was signed. According to this document, the emigration process was to last five years, with specified areas from which the departure would take place. During the first year, 15,000 people were to leave – those who had already sold their properties and had the papers ready. During the second and the third years, the Turks and Tatars from Southern Dobrudja were supposed to leave and, during the last year, those from Silistra and the rest of Dobrudja. We may observe the real interest of Romanian authorities in increasing the flow of Aromanians and even Romanians which could replace the Turks and Tatars from Southern Dobrudja. As for the properties, those belonging to urban inhabitants could be sold to anyone but those from the rural areas could be sold only to the Romanian state. The price obtained was not given to the seller but paid into an account under the name of the Turkish Republic, opened at the National Romanian Bank. From this account, Turkish imports (such as oil, timber and other materials) would be paid.⁶⁹ For example, in 1937, the Turkish state was entitled, from 3,600 emigrants, to 12,000,979 Romanian lei.⁷⁰ The Turkish government requested that this amount be paid as follows: 25% in timber, 25% in living stock, 10% in oil and the rest of 40% in construction materials, such as tiles and nails.⁷¹

IV. CONCLUSIONS

A more detailed analysis of Romanian-Turkish relations from the mentioned period, based on unused Romanian and Turkish archive documents as well as on published works, could bring some surprising revelations about two categories of problems: some believed to have clear and unchangeable conclusions (such as those of the Straits regime and the Balkan Entente) and others very little known (such as economic reports, or demographic movements).

The present study has highlighted such new views, without changing the general conclusion regarding the good relations between Romania and Turkey. Indeed, these relations were not marked by obvious tensions, leading to a blockage, on account of various misunderstandings. However, such misunderstandings existed and they must be analysed.

The continuous debate, from the third decade, on the Straits issue raised important nuances. The most significant is Turkey’s supremacy in this respect,

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Mukavele. Dobruca Türk Halkının Göç Şartları*, in “Türk Birligi,” 10 September 1936, p. 1.

⁷⁰ BCA, 030.10/123.880.2, fol. 6, 28 March 1938.

⁷¹ *Ibidem*, fols. 3–4.

clearly stated by the Turkish part, even regardless of the Lausanne agreement. Consequently, a certain degree of toughness was manifested also in its relations with Romania. In any case, the third decade is not the most serene in the history of the Romanian-Turkish relations, since both countries had clearly different positions regarding the Soviet Union and this fact represented an obstacle in the way of deepening bilateral relations.

The issue of the Turkish-Tatar emigration to the Republic of Turkey posed important questions, regarding, on the one hand, Turkey's capacities to manage this process and, on the other, the possible xenophobic Romanian attitudes towards this community. It took years until both countries reached an agreement on this topic and, until then, this phenomenon raised various problems, unexpected by either of them. Unfortunately, as it results from the present state of analysis, Romania did not hesitate to use this topic as a tool through which other pending problems with Turkey could be solved.

The Straits and the emigration are, without any doubt, two of the main issues which characterized bilateral relations in the period analyzed by us. They were debated to different extents by the Romanian historiography (and almost not at all by the Turkish one) and the documentary resources which exist today allow further research, which, obviously, would lead to new nuances or will strengthen (or diminish) those which we dare to put forward.

ROMANIAN-TURKISH RELATIONS IN THE INTERWAR PERIOD: ISSUES, PERCEPTIONS AND SOLUTIONS. THE CASE OF THE BLACK SEA STRAITS' REGIME AND TURKISH-TATAR EMIGRATION

Abstract

Romanian-Turkish relations in the interwar period are often depicted as excellent, as a model for an area in turmoil. However, the level of academic knowledge is quite unsatisfactory, showing a lack of interest, from the part of both historiographies, in the study of bilateral relations.

The problems in the Turkish-Romanian relations were not few, among them being those of the Straits regime and the Turkish-Tatar emigration from Romania. In the first case, Romanian documents, little or not at all used, highlight the truth, as stated by the Turkish side: despite international agreements (such as the Lausanne Treaty, for example), in the case of an extreme situation, Turkey was ready to resort even to military actions and to close the Straits. So, the latter were practically at the Ankara government's disposal, regardless of the International Commission's and Romania's careful approach to Turkey.

The emigration of the Turkish-Tatar population was also an issue. Turkey was unprepared for the transportation and relocation of a large number of people. Various administrative problems were raised, and, at least in the eyes of Romanian

diplomats from Ankara, this whole issue was seen as an opportunity to secure the solution of other pending issues (the Ottoman Empire's debts towards Romania, the return of the goods confiscated by the Ottoman Empire during the occupation of Dobrudja).

As a whole, the relations between the two countries were fraught, during the interwar period, with various issues and divergent views, despite the fact that no open tensions rose.

Keywords: bilateral relations; Black Sea Straits; Turkish-Tatar emigration; Romania; Turkey

DIPLOMACY AND CONFLICT IN THE BLACK SEA REGION. BRITISH STRATEGIES (1939–1941)*

MIOARA ANTON**

The event which marked the end of the balance of power in Europe and set a new order was the signing of the Molotov-Ribbentrop Pact (August 1939). Even though the motivation of the two powers was different, from a strategic point of view, the consequences of the Pact can be interpreted from at least two angles: on the one hand, it represented an initial division into spheres of influence in Central, Eastern and Northern Europe and, on the other hand, it opened the way for negotiations for the southern part of the continent. The signing of the Pact was a clear diplomatic victory against the Western powers, but, however, it was only the beginning of a series of events that fueled the mutual distrust between Germany and the Soviet Union, leading to the opening of a new European front.¹

The competition for supremacy in the Balkans and in the Black Sea region had begun and had triggered a complicated diplomatic game whose stake was not only to separate the spheres of influence, but also to maintain a strategic balance of power. From the Baltic Sea to the Black Sea, the European diplomacy struggled to reaffirm alliances, to form new ones and, most of all, to avoid starting a new war. For Great Britain, the stability in Eastern and South-Eastern Europe was linked to the integration of Bulgaria into the Balkan Entente, to the signing of the agreement with Turkey and to the relationship with the Soviet Union. Germany, whose interest was also to keep the South-East pacified, constantly sought to counteract British actions in order to maintain a climate of mistrust between the states in the area and halt the Soviet advance. Italy's intention was to expand its domination in the Balkans through an alliance of the Danubian countries, while the Soviet Union had the same goal through the pact

* This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, contract no. POSDRU 89/1.5/S/61104, entitled *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*.

** “Nicolae Iorga” History Institute, Bucharest; mioaraanton@yahoo.com.

¹ The Ribbentrop-Molotov Pact marked a change in the grouping of forces but not in the general aims of Stalin's foreign policy. See Gabriel Gorodestky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia*, London, 1999, p. 3.

of the Black Sea region states.² The proposal came via Ankara, but Romania expressed no interest. Bound by its prior diplomatic alliances established in the interwar period, the Romanian diplomatic corps was not attracted to the idea of a Black Sea pact, which meant entering into a system of alliances that would have distanced it away from France and Britain. Grigore Gafencu believed that “if we can’t keep the balance that we want, we will have all the time to think about a Black Sea Pact.”³ The Soviet efforts sought to achieve three objectives: to obtain consultation rights regarding the access of warships through the Straits; to deploy military bases by signing a military agreement; to change the status of the Straits and to remove them from Turkish control.⁴

The Soviet proposal was not left unanswered by the European capitals directly interested. During a conversation with Lord Halifax in March 1939, the Romanian minister in London, Viorel Tilea, tried to find out the British stance towards the establishment of a Black Sea Pact. According to the Romanian official, if Romania entered such a pact, the problems in Bessarabia and Dobrudja would have been overcome. The Foreign Office believed that the Soviet proposal was a way of removing Central and Eastern European states from the Italian and German sphere of influence. Halifax did not share Tilea’s optimism and believed that Romania did not want to provoke Germany by joining an alliance which would block the German advance towards the South-East. However, because the Romanian minister insisted on receiving an official response, the British Foreign Office maintained a neutral tone: “HMG would, in principle, welcome any agreement which increased the solidarity of the countries bordering on the Black Sea. But before expressing more definite views about the proposed agreement to

² The Soviet Union, Turkey, Romania and Bulgaria would have joined such an alliance. The Soviet diplomatic corps tried to draw Turkey into a system of political and military alliances that would have allowed the Soviet Union to gain access to the Straits. On the other hand, the Italian attack on Abyssinia changed the balance of forces in the Mediterranean, forcing Turkey to seek the support of another country that was interested in maintaining the *status quo* in the region. Mustafa Sitki Bilgin, Steven Morewood, *Turkey’s Reliance on Britain. British Political and Diplomatic Support for Turkey against Soviet Demands, 1943–47*, in “Middle Eastern Studies,” 40, 2004, no. 2, p. 27.

³ At the beginning of 1939, Grigore Gafencu changed his evaluation regarding the evolution of the international events. In the case of a German advance towards South-Eastern Europe the position of Romania was exposed to danger by the Hungarian and Bulgarian revisionism. Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucharest (hereafter: AMAE), Fund 71/1920–1944. Dosare speciale, vol. 400, fols. 159–161, telegram, Ankara, no. 37844, 15 June 1939. See also the synthesis entitled “The German Expansion towards Eastern and South-Eastern Europe,” from January 1939, which stated that “this year, Germany would probably try to complete the easiest and safest stage, to advance towards the South-East via Romania, in order to gain control over the Danube, to establish a strong base at the Black Sea and to create a strong and vast base of operations (strategic and economic) and finally to expand towards the East and the South.” Idem, Fund Germania. Dosare speciale. 1936–1939, vol. 138, fol. 304.

⁴ M.S. Bilgin, S. Morewood, *op. cit.*, p. 27.

which M. Tilea referred, they would wish to know what obligations it is proposed that the contracting parties should assume.”⁵

The Soviet-German agreement changed completely not only the terms of negotiation but also the allies Balkan states had to turn to.⁶ The German attack on Poland essentially altered the balance of power in Central Europe, increasing the vulnerability of the Balkan states. The Russian presence in Poland augmented the confusion regarding the actual goals of the Soviet Union and Germany. The question whether the Soviet action in Poland was the result of a separate agreement between Moscow and Berlin or the result of a military opportunity (as stated initially by the Soviet leaders) remained open. If there was no prior agreement, the solution was to attract the Soviet Union on the side of the Western allies and to focus on blocking the German plans of conquering new territories.

In this context, Turkey’s mission was to persuade Russia to reopen negotiations with the Western powers.⁷ An Anglo-French declaration of war against the Soviet Union would have compromised the chances of maintaining order in Europe and would have strengthened the Soviet-German alliance.⁸ The Turkish diplomacy’s goal was to attract Russia in a mutual assistance pact directed against any possible aggression that might take place in the Black Sea.⁹ The basic idea of this pact was to respect the borders and to maintain the *status quo*. The security of the Straits depended on security in the Mediterranean, which was the reason why Ankara never abandoned the idea of creating a general security system

⁵ Public Record Office, Foreign Office (hereafter: PRO, FO) 371, 23301, fol. 15, “Proposed Black Sea Pact.”

⁶ On the Soviet-German alliance between 1939 and 1941 see *From Peace to War. Germany, Soviet Russia and the World, 1939–1941*, ed. by Bernd Wegner, Providence, 1997.

⁷ Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War. An ‘Active Neutrality’*, Cambridge, 1989, pp. 72–74. About the visit of the Turkish minister of Foreign Affairs, Suruk Saraçioğlu, to Moscow see the transcript of the conversation between Saraçioğlu and Stalin in *Dokumenti vnesenei politiki*, in “Mejdunordnîe otношениа,” XXII, 1993, 2, p. 146–153. Saraçioğlu also informed the Romanian authorities about the content of the discussions with the Soviet leaders, see *Relațiile româno-sovietice*, vol. 2 1934–1941, ed. by Costin Ionescu et al., Bucharest, 2003, pp. 265–266; Djamil Gasanlı, *SSSR-Turqia: poligon holodnoi voini*, Baku, 2005.

⁸ On 12 March 1939, the Turko-British declaration which stated the collaboration principles between the two states was made public. In May 1939, the French government expressed its intention to sign a treaty of alliance with Turkey, on 23 June. The Ribbentrop-Molotov Pact forced the three states to establish on 19 October 1939 the Turko-Franco-British treaty of mutual assistance. The Western powers promised to provide aid and assistance if Turkey was attacked by a European state, while Turkey would offer support in case of a war in the Mediterranean. Turkey would not have any obligations. Klaus Schönherr, *Turcia în echilibrul de forțe al puterilor europene (1939–1941)*, in “Document. Buletinul Arhivelor Militare,” year II, 1999, no. 3, p. 33; *Documents diplomatiques français. 1932–1939, 2e série (1932–1939)*, vol. XVII (25 juin – 12 août 1939), Paris, 1984, pp. 3–4; A.L. MacFie, *The Turkish Straits in the Second World War, 1939–45*, in “Middle Eastern Studies,” 25, 1989, no. 2.

⁹ Robert Cossaboom, Gary Leiser, *Adana Station 1943–45. Prelude to the Post-War American Military Presence in Turkey*, in “Middle Eastern Studies,” 34, 1998, no. 1, p. 73.

that would have included all interested powers.¹⁰ From the Turkish point of view, a good relation with the Soviet Union would have been sufficient for ensuring its own security. The original plan that included Romania and Bulgaria was dropped due to the territorial disputes between the two sides. The Turkish officials had resumed the idea of forming a Black Sea Pact and this time the Bucharest government seemed receptive. The Turkish diplomats declared that they would try to discover whether the Soviet-German agreement referred only to Poland or whether it involved border changes in the Balkans, including in Romania.

Vasile Stoica was skeptical about the peaceful intentions of the Soviet Union and did not share the optimism of the Turkish diplomats. On 28 September 1939, two days after the beginning of the Soviet-Turkish negotiations, the signals from Moscow were not encouraging, but rather they indicated a division of spheres of influence between Germany and the Soviet Union from the Baltic to the Black Sea: Moscow's predominance over Romania, Turkey and Bulgaria was recognized, while Germany took over Yugoslavia, Hungary and Greece. France and Britain were to be removed from Balkan affairs while Italy could be rewarded at the expense of France. In this context, Turkey would have allowed Soviet access in the Straits, which would obviously change the strategic balance in the region. During a meeting with the German ambassador in Ankara, von Papen, Vasile Stoica was informed about the German vision of establishing peace in the Balkans. Keeping the neutrality of the Balkan states, even within a bloc of neutral states, might have been possible if Romania agreed to settle the territorial disputes with its neighbors. Once resolved, Germany, the Soviet Union and Italy agreed to guarantee the *status quo* in South-Eastern Europe: "Von Papen says that the three powers are ready to sign such a treaty and urge Romania to initiate action in this matter."¹¹ According to Vasile Stoica, the German intentions were to exclude the Franco-British presence in South-Eastern Europe and the Balkans and to tear apart the Balkan Entente by fostering territorial claims.

The Soviet demands were unacceptable for the Turkish authorities. The Soviets requested a change in the status of the Straits which would place them under joint Soviet-Turkish administration and that the Soviet Union would be exempted from any obligation of intervention if Turkey was attacked by Germany. Consequently, the failure of negotiations in Moscow determined Turkish officials to begin negotiations with the Western powers and to sign a mutual assistance pact

¹⁰ Dilek Barlas, *Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-Power Activism in the 1930s*, in "Journal of Contemporary History," 40, 2005, no. 3, pp. 442–443; Valeriu Florin Dobrescu, Ion Pătroiu, *Anglia și România între anii 1939–1947*, Bucharest, 1992, pp. 10–13; Klaus Schönherr, *Neutrality, 'Non-Belligerence', or War. Turkey and the European Powers' Conflict of Interest*, in *From Peace to War*, ed. by B. Wegner, pp. 485–486.

¹¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale, Bucharest, Fund Vasile Stoica, file I 72, telegram, Ankara, 14 June 1939, fols. 35–37; see also AMAE, Fund 71. Turcia. 1939, telegram, Ankara, fols. 181–187; *Documents on British Foreign Policy. 1919–1939*, 3rd series, vol. V, London, 1951, p. 296.

with Great Britain and France (19 October 1939). The pact would have remained valid if the two powers maintained their aid responsibilities and if Turkey respected its promises.¹²

In its turn, the British diplomatic corps tried to decipher the new strategic directions that emerged from the Soviet-German understanding. A first assessment was sent to Lord Halifax, in December 1939, by the British Legation in Sofia. The memorandum written by M. Cheysson, the representative of the League of Nations' Commission for Bulgaria, tried to explain the evolution of relations between Germany and the Soviet Union from the perspective of their major interests in South-Eastern Europe. Cheysson emphasized that, at the end of 1939, the key to European security was in the Balkans and the two countries that were essential for maintaining a strategic balance were: Bulgaria, with an uneven evolution, and Turkey, troubled by the unpredictable relationship with the Soviet Union.

Apparently, the Soviet Union didn't seem to show a special interest in Bulgaria, its actions maintaining a neutral attitude regarding both economic cooperation and Bulgaria's foreign policy. Nevertheless, the Komintern's actions indicated direct Soviet interest in the South-East, maintaining a double threat: an external one, by manipulating territorial disputes and by undermining its relations with the Western countries, and an internal one, by orchestrating the communist movement. On the other side, Germany didn't seem to support Bulgaria either, in order to avoid the creation of a neutral bloc. However, due to the Soviet pressure, the government in Sofia was willing to negotiate a rapprochement with Germany so as to avoid submission to Moscow. According to Cheysson's memorandum, while Soviet Russia was concerned with halting the German advance towards South-Eastern Europe, Germany was equally interested in preventing Moscow from reaching the Straits.¹³

The War Cabinet stated in a memorandum from 19 December 1939 that one of its priority directions for policy in the Balkans, if Russia and Germany advanced further, was maintaining a Franco-Anglo-Turkish control of the Straits: "We should concentrate on building up our resources in Turkey, backed by our own forces in the Levant and Middle East so as to form a military front in Thrace."¹⁴ The British opposed French plans to concentrate the Allied forces in Thessaloniki in order to block any German or Soviet advance. The British planners insisted on securing Turkey and on deploying military forces in Thrace and Anatolia. This

¹² Bruce Robellet Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, 1980, p. 21.

¹³ PRO, FO 371 1939, 24884, fol. 7, "L'URSS a-t-elle partie liée avec l'Allemagne en Bulgarie?"

¹⁴ *Ibidem*, 24885, fol. 31.

policy was dictated by the need to defend the Straits, while the military base in Thessaloniki was given a secondary importance in this context.

The events in the Balkans since the beginning of 1940 did not change the assessment made by the War Cabinet in December 1939. The visit of the secretary general of the Turkish Foreign Ministry in Sofia, the Hungarian-Italian meeting in Venice and the Conference of the Balkan Entente countries did not modify significantly the balance of power in the Balkans. For the British side, it was important to clarify the intentions of Italy towards both South-Eastern Europe and France. However, these exploratory and diplomatic voyages did not offer too many clues about the upcoming course of events. Regrouping the Balkan states in a neutral bloc was important, but the success of such a project depended mostly on the Italian game, on Yugoslavian intentions, on Turkish suspicions and on the Romanian-Bulgarian-Hungarian tensions. The Balkan bloc opposing German expansion could be organized only if the Bulgarian government's minimum demands were met: an Aegean Sea port and a settlement of the territorial dispute with Romania.¹⁵

At the beginning of 1940, the British Supreme War Council analyzed the German expansion from a double perspective: both in the North, which meant military plans to neutralize the German presence in Scandinavia, and in the South, by taking control of the Balkans. To avoid this situation, the Supreme War Council suggested that "equally, however, we must be prepared to act in the Balkans, in case the Germans should go that way. In other words, we must make preparations for operations both in Scandinavia and for maintaining a defensive front in support of our Turkish ally. It is not, of course, suggested that the allies could operate substantial forces in both areas simultaneously; but neither is it considered that Germany could take the offensive in both places at the same time."¹⁶

The Winter War diverted, for a short period, the Soviet Union's attention away from the Balkans and the Black Sea. Throughout this time, the relations with the British reached tense moments. The War Cabinet planned to draw Turkey into an agreement that would allow the opening of the Straits, so that the British submarines could launch attacks against German and Russian ships from the Black Sea. The plans failed because the Soviet-Finnish war ended and due to the German attack on Norway and Denmark.

The possibility of extending the war, but especially the difficulty of deciphering Soviet intentions increased the anxiety of the Romanian government.

¹⁵ See more details in the letter of Sir A. Salter, minister of Shipping, addressed to Lord Halifax on 8 March 1940, regarding the ways of creating a bloc of neutral states. Ibidem, 24886, fol. 275. With regard to the British initiatives concerning the territorial issues between Romania and Bulgaria, see also Grigore Gafencu, *Ultimele zile ale Europei. O călătorie diplomatică în anul 1939*, ed. by Mioara Anton, Bucharest, 2011, p. 309; Bogdan Alexandru Schipor, *Politica Marii Britanii la frontieră de vest a Uniunii Sovietice, 1939–1941*, Iași, 2007, p. 283–295.

¹⁶ PRO, FO 371, 24885, 251, "Supreme War Council Meeting. February 5th. The Balkans."

Information was essential, but most of it did not provide enough data in order to create a defense strategy. Consequently, the Romanian minister in London, Viorel Tilea, tried to decipher the British policy directions towards the Balkans during a meeting with Lord Halifax on 3 January 1940. Tilea wanted to know to what extent Turkey would intervene in case of a Soviet attack on Romania, the meaning of Western guarantees, whether the German policy directions in the Balkans could be identified, the configuration of Italian politics, and Britain's strategy towards maintaining a new balance of power.

Tilea conveyed that the Romanian government had information that the Armenians in the Soviet Union were ready to take action in order to promote the idea of union with Turkey. This could be possible only if the government in Ankara granted them greater autonomy and guaranteed respect for all their rights. If this had happened, the consequences for the Soviet Union would have been catastrophic, the Batumi-Baku oil supply route being cut off. Germany also would have been affected, its oil supply being restricted. According to Tilea, the Romanian government had ways to encourage the separatist movements in Armenia: "The Roumanian government were already in touch with certain Armenians in Soviet territory, who, they understood, would be willing to start agitation for union with Turkey if they could be assured that the Turkish government would grant them autonomy and they would receive fair treatment. The Roumanian government also attached considerable importance to the possibility of cutting the pipe-line between Batum and Baku, which, they thought, would be a catastrophe for Russia and would also prevent the supply of oil from Russia to Germany next spring."¹⁷

The government in Bucharest wanted to know whether the British secret services were involved in supporting such actions or whether they were orchestrated by the Germans. Halifax's answer was negative and he promised that the whole matter will be taken into consideration by the British government. Tilea expressed his concerns regarding the possibility that a Soviet advance might be accompanied by a German one, creating a difficult situation for the Balkan states. According to Tilea, the failure in Finland did not change the Soviet interest in the South.

Halifax was skeptical about the possibility that Russia might have the resources to start a new war, given that there were signs that the Soviet government was willing to resume negotiations with Turkey (blocked in the summer of 1939). This would have been in Romania's best interest. Nevertheless, this did not mean that the Romanian government should reshape its security policy focusing on Turkey. Turkey was actually interested in developing a political relationship with Romania, but it wouldn't have participated in a war before being ready, especially if the stakes did not concern Turkey directly. The Ankara government's hesitations

¹⁷ *Ibidem*, 24886, fols. 40–41.

increased the anxiety of the Romanian authorities, which sought a solution to alleviate matters. Tilea reported that the government in Sofia had stated that, at the end of the war, a defensive alliance which would include Romania and Turkey could be formed, if the territorial disputes in Dobrudja were solved.

From the British military point of view, Bulgaria was essential for Balkan stability, and Turkey was vital to protect British interests. On 4 March 1940, Sir Arthur Salter, minister of Shipping, in a letter to Lord Halifax pointed out that “Turkey is obviously vital to us, and holds the Straits without which we can neither interfere with oil exports by the Black Sea or Danube nor (if need requires) attack Russia to Baku.”¹⁸ The Balkan governments knew that the advance of the two great powers towards the South was imminent. The outcome of Soviet-German relations was still uncertain. It was hard to believe that Germany would have accepted Soviet command over the Balkans, which would have meant for the local resources to be controlled by Moscow.¹⁹ Germany’s advance was dictated by its need for direct access to resources, not a mediated one.

Another important document is the memorandum from 17 July 1940 written by Sir Orme Sargent, deputy under-secretary at the Foreign Office, concerning the potential of the Soviet-German alliance.²⁰ According to this, the German attack on Britain served the Soviet Union’s long-term interests. Stalin’s ideal scenario included the collapse of both powers. Yet, Britain’s defeat would also have been satisfactory, since it would have opened the way to Asian resources and strengthened the Soviet Union’s European borders, from the Baltic states to Poland and the Balkans. The rapid fall of France ruined Stalin’s plans. He now had to confront a victorious Germany and a strong British resistance and therefore to revise his foreign policy strategies. The gain was considerable, but it was undermined in one point: the Straits. This meant an advance towards the Balkans and an imminent confrontation with Germany.

Sargent noticed that Hitler was also counting his disappointments which came from collaborating with Stalin: dysfunctions of the economic agreement and the violation of the secret protocol regarding territorial acquisitions. However, a breakdown of the alliance could not be foreseen yet. The reasons which kept them united were stronger than the ones that could possibly separate them.²¹

Sargent believed that if an agreement over the Straits was reached, Soviet-German relations would have taken an upward trend. Both powers needed the Straits, although for different reasons: the Soviet Union in order to gain access to the warm seas and Germany in order to maintain the link between the two

¹⁸ *Ibidem*, fol. 277.

¹⁹ *Ibidem*, 24884, fol. 79, “Report from the Yugoslav Minister at Sofia, December 30.”

²⁰ *Ibidem*, 24852, fols. 123–124, “Possibilities of Further Soviet-German Collaboration.”

²¹ *Ibidem*, fol. 123: The British planners stated that Russia should not be involved in a European war; both powers avoided a war against each other; both powers considered that Great Britain was the main obstacle to fulfilling expansionist goals.

continents. An agreement regarding the Straits would have opened the way for the Asian territorial agenda. The main goal of Soviet policy in Asia was its southward and eastward expansion, up to the British borders from the late nineteenth century. This implied gaining control not only over the rich provinces of Northern Persia, but also over the oil resources from the Persian Gulf region.

The German plans were focused on bringing under control a vaster territory and on cutting Britain's supply routes from the Persian Gulf region.²² It was expected that the Soviet Union would not appreciate German expansion in the Middle East, but still the British planners had reasons to believe that in terms of war, the two sides would find a satisfactory solution.

From this angle, the German-Soviet collaboration proved to be extremely dangerous for British interests. Iran became a touchstone for British diplomacy, which anticipated the disastrous consequences of a Soviet control over this region. For Great Britain, this would have meant cutting off a major oil supply route and also fulfilling one of Germany's war aims: "Moreover, if the Soviet Union gained control of the oil resources of the Iran and Iraq, it would make possible the release on increased quantities of Soviet oil to Germany, although as long as we keep control to the Mediterranean it would be difficult to the Iraqi and Iranian oil to be transported to Germany and Russia except by the Baghdad railway."²³

To avoid this possibility, the British came up with the following proposal: the separation of Germany from the Soviet Union while bringing Turkey and the Soviet Union together to share a common platform. Yet, such a scenario was difficult to implement in the summer of 1940. It was assumed that Stalin was tempted to expand his influence in the Near and Middle East using the collaboration with Germany. In this context, Turkey became an obstacle to Soviet goals and therefore it was important that Turkey should avoid war. Once placed under Soviet-German control, there would have been no obstacles for the two powers to divide the Orient into spheres of influence. Hence the British intervention in order to prevent such a course of events by increasing the military and economic support for Ankara.

However, some disagreed with Orme Sargent's comments. Their objections were related to the Soviet territorial agenda, as they insisted that Europe was much more important to Stalin than Asia. The Soviet leader could not give up on strengthening the European borders, since it was a part of the Soviet security

²² This was, in fact, one of the proposals of a memorandum addressed in spring 1939 to the Reich Chancellery by the German ambassador in Turkey, Franz von Papen. According to it, German control over the Dardanelles would have a double effect: removing Great Britain from the Black Sea and Russia from the Mediterranean Sea. This would become effective if the communication lines which linked Great Britain through India, Syria and Palestine were cut off. A.L. MacFie, *op. cit.*, pp. 238–239; Frank G. Weber, *The Evasive Neutral. Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War*, London, 1979, p. 35 sqq.

²³ PRO, FO 371, 24852, fol. 124, "Possibilities of Further Soviet-German Collaboration."

strategy. A change of attitude towards Britain was possible only if British power increased on the military front while German power weakened. A feasible common agenda was to be identified, China and Turkey being the first elements. Unlike Stanford Cripps (who had become a supporter of a fast rapprochement with the Soviet Union), the minister of War Economy, M. Postan, was of the opinion that a policy of waiting without any extraordinary gesture was much more appropriate (*laissez passer*). The British government would not react against Soviet actions in China if the Soviets did not pose any problems for Britain in Turkey. The goal of such a concession policy was to preserve traditional spheres of influence which did not have a decisive impact on the course of events on the front. If the Soviet Union had occupied Turkey, Iran and Iraq, the consequences for Great Britain would have been disastrous. On the other side, if the Baltic states were to be occupied, British positions would not be affected and therefore a compromise could be reached. The same approach was to be taken regarding other difficult issues.²⁴

British diplomats became obsessed with preventing German and Soviet advance in the Middle East. The threat against Turkey was obvious and Germany had to find a way to reach an agreement with Russia, even though it meant offering the Soviet government full freedom of movement in Iran and possibly in India. Turkey was vulnerable. If the Soviets and Germans together with the Bulgarians threatened Turkey, it would be forced to abandon its former treaty with Britain and slide into the German sphere of influence. An Italian success in Libya would have made such a scenario much more plausible. Moreover, such a course of events would have increased the chances of an attack upon the Soviet Union. Cripps' instructions were to report to Molotov that if Germany gained control over the Straits, the Soviet positions in the region would be totally compromised, regardless of the German promises.

The year 1940 was indeed crucial for the evolution of Soviet-German relations. Three decisive moments can be mentioned during this period: the Romanian territorial issues (Bessarabia opened the way for the Soviet Union to expand its sphere of influence in the Danube and the Black Sea region); the failure of the Berlin negotiations in November 1940 and the Yugoslav crisis (April 1941), which intensified the tension between the two powers.

Except for Great Britain, most of the continent was brought under German control due to the victories obtained in the summer of 1940. Hitler knew that the strength of Britain increased the chances of a separate Soviet-British agreement. More suspicions arose when the Soviet Union decided to enforce the Treaty provisions referring to Romania. The mutual distrust between the two great powers escalated after Romania received territorial guarantees from Germany just after the Soviet Union included Bukovina in the ultimatum. Stalin expanded his agenda beyond the territorial limits stipulated in the agreement, while Hitler responded by

²⁴ *Ibidem*, fols. 141–142.

giving border guarantees which represented the maximum extent to which Germany allowed Soviet influence.

In one of the reports sent to Moscow, Gafencu stated that the Soviet irritation towards the solution imposed by the Vienna Award was a “discontent with the *form* used and with the *substance* of the decisions made.”²⁵ The *form* implied respecting the principles of the agreement, while the *substance* referred to the Soviet “subconscious skepticism” towards the Balkans, the Black Sea and the Straits. According to the foreign diplomats in Moscow, in the summer of 1940, the Vienna Award represented a first diplomatic defeat for Stalin, who was accustomed to obtain substantial gains with minimal risks. The strategy used by the Soviet Union in order to seek defensive positions along the Danube included taking over the islands of the Chilia branch and creating difficulties in the process of establishing a border between Romania and the Soviet Union. According to the Soviets, Germany failed to develop a European policy since it was oriented rather towards its short-term war interests than towards the future ones, which implied a common attitude.

Dissolving the International Danube Commission (5 September 1940) without consulting Moscow represented another unpleasant surprise for the Soviet diplomatic corps. Moscow expressed its surprise and communicated via the Foreign minister that the issue of the Danube was linked to “Russian vital interests.” Five days later, A. Vyshinsky told the German ambassador in Moscow, von Schulenburg, that the Soviet Union, as a riparian state, was interested in all Danubian matters. One could put forward the argument about vital interests, as long as Moscow intended to extend its power towards the Straits using its domination along the Danube, which was perceived by Bucharest: “The Danube is seen by the Kremlin as an ideal way of penetrating the heart of Europe, to achieve the encirclement of the Straits, be in the South through Bulgaria and Yugoslavia, or in the Baltic, through Czechoslovakia, Germany and Denmark.”²⁶

The arrival of the German military in Romania increased Soviet suspicions. The order given by the OKW on 20 September 1940 did not leave any doubt about the purposes of the military presence on Romanian territory. The possibility of starting a war with the Soviet Union was one of the reasons considered, alongside

²⁵ *Relațiile româno-sovietice*, ed. by C. Ionescu *et al.*, vol. II, p. 408. Not inviting the Soviet Union to the Vienna negotiations increased Stalin’s irritation. He interpreted this gesture as a proof of the Italians achieving goals in the Balkans at the Soviet Union’s expense. The Italian advance in the Balkans imposed a recalculation of the Soviet Union’s policy. This took place when the nonaggression treaty from 1933 between Italy and the Soviet Union was reconfirmed, in June 1940. The new agreement included a division into spheres of influence in the Mediterranean, the Black Sea and the Balkans. While the Mediterranean Sea was the target of Italian interests, the Black Sea was included in the Soviet sphere of influence. See also G. Gorodestky, *op. cit.*, pp. 28–29.

²⁶ *Relațiile româno-sovietice*, ed. by C. Ionescu *et al.*, vol. II, p. 408; AMAE, Fund 71, România, vol. 514, fol. 539; Andreas Hilgruber, *Hitler, regele Carol al II-lea și mareșalul Antonescu. Relațiile româno-germane (1938–1944)*, Bucharest, 1994, pp. 140–143.

training the Romanian army and defending the oil supplies. The Soviets were not convinced by German explanations about a possible British attack that triggered the need of a military presence. This is also shown in the report sent by the Soviet ambassador in Bucharest, Anatoli Lavrentiev, to Molotov on 20 October 1940. The report concluded that the arrival of the German military mission in Romania represented only the first step in the military action against the Soviet Union. The second step involved entering Bulgaria, bringing Turkey under German control and isolating the Soviet Union from the Balkan states.²⁷ Without any other information available, the Soviet official had foreseen the steps that Germany would have to take in order to remove the Soviet Union from Balkan affairs.

In a report from 1 November 1940, the British War Cabinet also analyzed the consequences of the German military presence in Romania.²⁸ In their opinion, the military mission fulfilled three purposes: it secured German interests in Romania, especially those regarding oil supplies and communication routes; it kept in check the actions that the Soviets could take regarding the Straits; it represented a base for further German actions in the Balkans. The advantage was substantial in terms of the positions gained by the Germans in Romania, as it allowed further actions in the Middle East. Most of these analyses indicate the fact that the Balkans were turning into a gateway towards Asia and the Orient. For example, in a telegram from October 1940, the British ambassador to Moscow, Stanford Cripps, linked the presence of German troops in Romania to a possible German advance towards the South-East through an attack on the Straits, then crossing into Anatolia, having as objectives: in the East Baku, Iraq and the Persian Gulf and in the South, Egypt and the Suez Canal. According to Cripps, Germany was one of the most powerful forces in the Black Sea coastal region.²⁹

In effect, the British positions in the Eastern Mediterranean would have been weakened while the naval and aerial bases in Crete would have been lost. Occupying Turkish Thrace and establishing a beachhead on the eastern side of the Straits was another phase. Even if the Germans encountered a Turkish resistance, it would have been removed by the end of 1940. If Turkey maintained its positions on the Asian side of the Straits, Germany would not get any economic benefits. The gains would also have been minimal from a strategic point of view. For this reason it would have been preferred that Turkey not concentrate its forces in Thrace, but focus on the Asian shores of the Straits. The third phase involved strengthening the position in Anatolia and a further advance in Syria and, eventually, in Northern Iraq.

²⁷ *Relațiile româno-sovietice*, ed. by C. Ionescu et al., vol. II, p. 424.

²⁸ PRO, FO 371, 25022, fol. 280, "War Cabinet. Chief of Staff Committee. An Advance by the Enemy through the Balkans and Syria to the Middle East."

²⁹ *Ibidem*, 24852, fol. 183, cipher telegram to Sir S. Cripps (Moscow), Foreign Office, 10 October 1940.

The open recognition of Soviet interests in the Balkans took place in November 1940.³⁰ The Soviet Foreign minister's mandate included three important chapters for the Soviet foreign policy agenda: the Black Sea, the Straits and Bulgaria. During the talks, Ribbentrop stated that it was of utmost importance for Germany and the Soviet Union to establish a common policy towards Turkey and the Black Sea region: “[...] The Reich Foreign minister further declared that in this connection he understood completely Russia's dissatisfaction with the Straits Convention of Montreux. Germany was more dissatisfied, for she had not been included in it at all. Personally he (The Reich Foreign minister) was of the opinion that the Montreux Convention like the Danube Commission must be scrapped and replaced by something new. [...] It was clear that Soviet Russia could not be satisfied with the present situation. Germany found the idea acceptable that in the Black Sea, Soviet Russia and the adjacent countries should enjoy certain privileges over other countries of the world.”³¹

In his response, the Soviet Foreign minister stressed that it was necessary to clarify the issues concerning the German military presence in Finland, the Balkans, and especially the functioning of the Tripartite Pact. At the same time, the Soviet side was interested in finding out to what extent Germany would respect the interests of the USSR in Romania, Bulgaria and Turkey. If these aspects were clarified, Ribbentrop was to discuss personally with Stalin the details concerning the modification of power relations in the Black Sea region.

According to Hitler, there were regions in Europe where the interests of the three powers (Soviet Russia, Germany and Italy) intersected. What united them was the common desire to gain free access to the seas: the North Sea was essential for Germany, Italy wanted to reach beyond Gibraltar, while Russia wanted to make its way to the ocean.³² The Soviet Foreign minister considered that a total control over the Black Sea region could only be ensured by changing the legal status of the Straits and by deploying military forces on the Bulgarian coastline. In this context, the Soviet Union was going to provide Bulgaria with a similar guarantee to the Soviet-German one offered to Romania, therefore opening the way towards the Aegean Sea. The Soviet minister stated that Russia wanted to protect itself against an attack in the Black Sea through the Straits and believed that it could reach an agreement with Turkey on this issue.³³

Both Ribbentrop and Hitler stressed that German interests mainly focused on the Danube and not on the Black Sea, which played a secondary strategic role for

³⁰ *Nazi-Soviet Relations. 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, ed. by Raymond James Sontag, James Stuart Beddie, Washington, 1948, pp. 222–223. For an analysis of the Soviet-German negotiation see also Ian Kershaw, *Hitler*, London, 2008, pp. 585–586.

³¹ I. Kershaw, *Hitler*, pp. 585–586.

³² *Ibidem*, p. 229.

³³ *Ibidem*, p. 246. See also PRO, FO 371, 24853, fol. 26, summary of information regarding M. Molotov's visit to Berlin.

the Reich: “As a great Danubian power she was interested only in the Danube River, but not in the passage into the Black Sea. For if she were per chance looking for sources of friction with Russia, she would not need the Straits for that.”³⁴ The German presence in the Balkans was motivated only by the possibility of a British threat.³⁵ However, once dealt with, Germany had no other reasons to maintain its military forces in the Balkans. The Straits should not represent a source of disagreements with Soviet Russia. Germany fully understood the nature of Russian interests in the Black Sea and agreed on changing the Straits’ legal status into a new one which embodied the new order. To remove any ambiguity, Molotov declared that all matters relating to Soviet status in the Black Sea had to be guaranteed by all the Axis powers.

The German plans envisioned a new division into spheres of influence not only in Europe but also in Africa and Asia. Moreover, the Soviet Union was invited to join the Axis states. One of the secret protocols accompanying the draft treaty stated that the Montreux Convention was to be amended so that the Soviet Union could have unlimited rights over the Straits.³⁶

The German proposal seemed to be too vague. In its response from 25 November 1940, Moscow listed the conditions that had to be met in order for Russia to join the Tripartite Pact: withdrawal of German troops from Finland, ensuring the Soviet interests in the Straits by signing a mutual assistance pact with Bulgaria and establishing naval and land bases in order to protect the Bulgarian coastline and allow a rapid intervention in the Bosphorus and Dardanelles; the Batumi-Baku regions and the Persian Gulf had to be recognized as belonging to the Soviet sphere of interest; insurance that Japan will give up the Sakhalin Islands.³⁷

The Soviet demands were in contradiction with the German plans regarding South-Eastern Europe. In terms of military operations, the Reich was directly concerned in preventing Soviet Russia from taking control over the Black Sea region. The failure of the negotiations in Berlin represented a turning point for the evolution of Soviet-German relations as well as a move ahead for the plans set by the great powers for this region.³⁸

Before November 1940, Hitler did not focus his attention on the possibility of expanding the German influence in the Middle East. However, after this date and, most of all, after the defeat against Britain, he changed his mind: the Middle East

³⁴ *Nazi-Soviet Relations*, ed. by R.J. Sontag, J.S. Beddie, p. 246.

³⁵ G. Gorodestky, *op. cit.*, p. 13.

³⁶ *Nazi-Soviet Relations*, ed. by R.J. Sontag, J.S. Beddie, pp. 257–258.

³⁷ *Ibidem*, pp. 258–259. See further information on the Germans’ war plans against the Soviet Union in Ian Kershaw, *Fateful Choices. Ten Decisions that Changed the World. 1940–1941*, London, 2008, pp. 77, 83.

³⁸ *Nazi-Soviet Relations*, ed. by R.J. Sontag, J.S. Beddie, pp. 207–255; *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations, 1941–1945*, ed. by Graham Ross, London, 1984, p. 8.

should be brought under German influence. The access to resources in case of a prolonged war was of paramount importance.³⁹ Romania was also important, but could not sustain the entire German war effort: “Hitler was attracted by the vast oil resources of Iran and Iraq, where his agents were inflaming anti-British rebellions and where various organizations sympathetic to Germany were active. Stalin’s claims to ‘the territory south of the Batum-Baku line’, meaning Iran and Iraq, were in direct conflict with Hitler’s plans.”⁴⁰

The meeting in Berlin raised numerous questions among diplomatic circles of the time. In Moscow, Gafencu tried to decipher the meaning of the Soviet-German negotiations. In the telegrams sent to Bucharest, the Romanian minister explained what lay behind the show carefully directed by Moscow and Berlin: “Russia had therefore the occasion to reiterate its interests. The Straits were mentioned. The Germans wanted more details. However, the Russians refrained from any clarifications. According to the habits of the Soviet policy, Russia defined only the area of interest which was more profitable. Yet, the Russians did not want to be bound by anything as long as the war had not ended.”⁴¹

The problems of South-Eastern Europe led to a fast deterioration of Soviet-German relations. The Soviet refusal could be interpreted as part of a preventive policy to stop Germany from taking control over Turkey and the Middle East and to protect its interests in the Black Sea and in the Caucasus. Gustav Hilger, the adviser to Count Schulenburg, the German ambassador to the Soviet Union, and an expert in Soviet affairs, wrote that during the negotiations in November 1940 “the conflict of aims of the partners in the negotiations became so obvious that it was clear even then there were little hope for possibility of reaching an understanding.”⁴² For Stalin, it was of paramount importance that Germany would be stopped in the Balkans as not to represent a threat for the Straits, considered the key of the Soviet security.

According to the Foreign Office evaluation, the Berlin negotiations, although inconclusive, left open the possibility for the two sides to achieve harmony of purposes: “While it is understood that neither the Soviet Union nor Germany had expected to conclude any definite political or economic agreement during Molotov’s visit to Berlin, the Department believes that it would be a mistake to regard the visit as altogether fruitless. Our impression is that the Berlin conversations (1) served some mutually advantageous ends in exploring the respective territorial and political aspirations of Germany and the Soviet Union; (2) tended toward eliminating certain points of friction between the two governments; (3) possibly

³⁹ Roman Brackman, *The Secret Life of Joseph Stalin. A Hidden Life*, London, 2002, p. 343.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Grigore Gafencu, *Misiune la Moscova. 1940–1941*, Bucharest, 1995, p. 110.

⁴² R. Brackman, *op. cit.*, p. 341.

reflected the inception of a period of Russo-German collaboration of somewhat closer nature.”⁴³

One of the rumors which circulated in the diplomatic entourage after Molotov’s visit to Berlin was that the Soviet Union had offered Hitler some compensation in Turkey and Persia and a free hand in the Balkans in exchange for shared control over the Straits. The lack of information concerning the agenda of talks between the Soviets and the Germans created a virtual cascade of rumors in all the European capitals. It was assumed that the discussions focused on the Balkans and the Straits, but nobody could say whether the two parties had reached an agreement and what would be its aftermath.⁴⁴

Under these circumstances, the Soviets tried to persuade the Bulgarians by sending a special envoy to Sofia on 25 November in order to convince the Bulgarian authorities to sign a pact of mutual assistance that would shelter Bulgaria in case of a Turkish attack and that would fulfill its territorial goals in the Balkans.⁴⁵ In fact, the Soviet Union wanted to secure its interests in the Straits.

The Turkish ambassador in Moscow had a meeting with Molotov during the night of 10 December 1940 and had given information to the British about the mission of the secretary general of Foreign Affairs, Arkadi Sobolev. According to S. Cripps, Sobolev’s mission showed that an agreement regarding the Danube and the Straits had not been reached in Berlin and this was part of the Soviet strategy to gain a beachhead in the Balkans by signing a mutual assistance pact with Bulgaria: “With the Germans at the mouth of the Danube, Russia wanted ‘a point of strength’ in the Balkans and had thought this an opportune moment to try to get what has always been Stalin’s wish – a foothold in Bulgaria. The Soviet government had encouraged the idea of a Turkish threat to Bulgaria as the best way of bringing pressure to bear on her to agree to a mutual assistance pact, ostensibly to protect Bulgaria from Turkey but in practice to protect Russian interests against Germany.”⁴⁶

Sobolev’s mission failed, since the government in Sofia refused to sign a mutual assistance pact with the Soviet Union. Subsequently, the Soviets stated that Sobolev’s mission was only exploratory. Turkish fears increased after this visit. At Ankara, the pact was thought to be directed against Turkey and it was assumed that Bulgaria would be rewarded by incorporating a part of Thrace. The failure of Sobolev’s mission led to a reassessment of the Turkish policy towards Bulgaria.

⁴³ PRO, FO 371, 24853, fols. 59–60, “Memorandum, 20 December 1940.”

⁴⁴ See also *ibidem*, fol. 26, summary of information regarding M. Molotov’s visit to Berlin.

⁴⁵ *Ibidem*, fol. 183, cipher telegram from Sir S. Cripps (Moscow), Foreign Office, 11 December 1940.

⁴⁶ *Ibidem*, fol. 43, “German-Soviet Relations: Soviet Actions in the Balkans”; G. Gorodestky, *op. cit.*, p. 80–81.

These efforts were encouraged by the British since they did not abandon the idea of creating a Balkan bloc which would stop the expansion of German influence.⁴⁷

The situation became extremely tense at the beginning of 1941. Bulgaria joining the Tripartite Pact and the German troops entering its territory directly affected Soviet interests in the Balkans. According to Soviet authorities, the presence of German troops was not intended to ensure peace, but rather to broaden considerably the sphere of war. Therefore, Moscow was forced to withdraw its political support for Bulgaria. Bulgaria's accession to the Tripartite Pact defined the Balkan component of German policy towards the South-East. The diplomatic circles believed that a war against the Soviet Union was only a matter of time. Moreover, the conditions offered to the Yugoslavian government in return for its adherence to the Tripartite Pact (the protection of its territory against a foreign attack, including an Italian one, the promise that the German troops will not remain on the Yugoslavian territory and a port in the region of Thessaloniki) were a clear example that Germany intended to exercise its authority unconditionally in the region.⁴⁸ Bulgaria's admission in the Tripartite Pact was a component of the German policy towards the South-East.

Based on the evaluation of the Romanian political situation and on the developments in the Balkans, Lavrentiev concluded in January 1941 that Germany had entered an open stage of domination in the Balkans and was preparing for a military infiltration in Bulgaria and Yugoslavia: "A German infiltration in the Black Sea region and its desire to reach the Straits are dictated not only by practical reasons that depend on military action against Great Britain and Greece, but also because Germany intends to secure military and strategic positions in the South-East, in case of a war against the Soviet Union."⁴⁹

During diplomatic talks at the beginning of 1941, the British noticed the increasing Soviet discontent towards German actions in the Balkans. Moscow regarded the occupation of Thessaloniki as a direct threat to the Straits, which were considered by the Soviet ambassador in London, Ivan Maisky, as one of the traditional goals of the Soviet foreign policy. In a conversation with the British Foreign minister, A. Eden, from January 1941, Maisky expressed his anxiety concerning the German infiltration into the Balkans and Black Sea region: "Maisky replied that he was certain that his government did not wish to see any Great Power established in the Balkans."⁵⁰

⁴⁷ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1941*, vol. I General. *The Soviet Union*, Washington, 1958, p. 287 [Ankara, 22 February 1941], the ambassador to Turkey (MacMurray) to the secretary of state.

⁴⁸ Eugen Boia, *Romania's Diplomatic Relations with Yugoslavia in the Interwar Period. 1919–1941*, Boulder, 1993, pp. 291–292; See also *Documents on German Foreign Policy. 1918–1945*, Series D (1937–1945), vol. XII *The War Years, February 1 – June 22, 1941*, Washington, 1962, p. 274 sqq.

⁴⁹ *Relațiile româno-sovietice*, ed. by C. Ionescu et al., vol. II, p. 455.

⁵⁰ PRO, FO 371, 29777, fol. 12, Mr. Eden to Mr. Cripps (Moscow), 29 January 1941.

The Foreign Office received on 27 February 1941 the evaluation of the Office of Strategic Services' chief, William Donovan, regarding the evolution in the Balkans. The Foreign Office regarded this document as one of the most objective and accurate analyses. It stated that the US still showed interest in the project of creating a Balkan bloc against the German advance. According to the discussions with the US president, the Americans would have helped consolidate such a bloc by including it in the *Lend and Lease* program. However, it was obvious for Donovan that it was too late to carry out such a project. Donovan noticed that Germany needed a stable Balkan region, since Berlin depended on the oil supplies coming from Russia via the Black Sea, using the Bulgarian railway network, on the Romanian oil and on the grains provided by the Balkan states. Yet, the balance had been disrupted by the Italian failure in Greece. According to German plans, the Balkans would be safe if the Italian invasion were successful, thus gaining control over Thessaloniki. The failure in Greece increased the vulnerability of Germany, putting at risk the grain and oil supplies from Romania. Thus, the presence of German troops in Bulgaria was justified by the need to protect the transportation system and the oil fields in Romania in case of a British air strike launched from its bases in Greece and Turkey. Analyzing the German offensive, it was obvious that Berlin tried to limit as much as possible the British presence in the Balkans. However, it was not yet clear whether the Germans wanted to take control over Thessaloniki.

Donovan believed that the Balkans were the stake and that it was obvious that the Germans wanted to encircle Russia, even by starting a war against Turkey. This would have brought under control not only the oil supply lines from the Black Sea ports via the Dardanelles, but also the entire Adriatic coastline, representing a direct threat against the British possessions in Palestine, Iraq and Egypt. With Thessaloniki and the entire Balkan coastline under German control, Berlin could trigger air strikes in the Aegean Sea and prevent Great Britain from granting aid to the Turkish government. If this assessment was correct, it meant that the German plan was to encircle and isolate Great Britain. In order to oppose such a plan, it was not enough for Great Britain to remove Italy from the Eastern Mediterranean, to secure its positions in the Pacific through an agreement with the Americans or to strengthen the island. Germany could achieve significant gains: it could take control over the Balkans and might sign peace treaties with most of the European states under its domination.

A German defeat couldn't be achieved solely by an economic blockade followed by air strikes. The Balkans represented the only place where Germany could have been defeated and therefore the British couldn't abandon their positions in the region. Turkey, Greece, Yugoslavia and even Bulgaria had to be a priority for British strategies.

Even at the beginning of 1941, Britain failed to convince the Turkish authorities to abandon their neutrality.⁵¹ Turkey did not exclude the possibility of a double attack. A German control over the Straits could be accompanied by a Soviet attack in the Caucasus. Britain did not manage to persuade the Turks to declare war on Germany in case of a German attack on Greece via Bulgaria. The Turkish military officials insisted that their army was not prepared for war and the purpose of this army was defensive, not offensive. Turkey would have abandoned its neutrality only in case of an attack against its own territory. Turkey could engage as a participant in the war only by 1942 and only if the authorities received massive support from the allies.

The strategic position of Turkey in defense of British positions in the Middle East could explain Britain's persistence.⁵² Furthermore, Turkey tried to promote a balanced policy without provoking either of the major powers. The motivations of the Ankara government were both economic and strategic. From the economic point of view, the rapprochement with Great Britain did not imply a removal of Germany from trade, merely a reduction. The Turkish government often took advantage of the competition between the two powers in order to achieve a greater freedom of movement in defense of its interests. From a strategic point of view, its vulnerability had increased with the Italian attack on Albania and the arrival of German troops in Bulgaria, opening the way for a joint attack of the Axis in the Balkans. Thus a potential British military aid would have been essential.

N. Menemencioğlu asked the British officials to explain what they wanted from Turkey in case of a German attack on Greece. The answer came quickly: the right to use the Turkish airspace in order to launch attacks against Romania from the Greek bases (otherwise such attacks were impossible because of the mountains and the German observation positions in Bulgaria); permission to use the naval bases. Menemencioğlu's answer was vague: Britain could launch attacks against Romania using Western Thrace's airspace without using Turkish airspace, while access to the naval bases was not necessary as long as Germany did not attack Turkey. In case of a German attack, Turkey's attitude would change radically. When the British officials replied that Turkey's image would be seriously affected

⁵¹ *Ibidem*, 29782, fols. 127–138, “Anglo-Turkish Conversation. Record of the Meeting Held at 11 a.m. on February 27th at the President of the Council Angora”; Brock Millan, *Turkish Foreign and Strategic Policy. 1934–42*, in “Middle Eastern Studies,” 31, 1995, no. 3. Both the British and the French expected Turkey to join the war when Italy declared war, on 10 June 1940. Turkey's refusal to enter war had two reasons: on the one hand, the alliance was made with France and Britain, but the defeat of France called for a renegotiation of the treaty; on the other hand, entering war was equivalent to an open challenge to the Soviet Union. F.G. Weber, *op. cit.*, pp. 50–51.

⁵² *Germany and the Second World War*, vol. III *The Mediterranean, South-East Europe, and North-Africa, 1939–1941. From Italy's Declaration of Non-Belligerence to the Entry of the United States into the War*, ed. by Gerhard Schreiber, Bernd Stegemann, Detlef Vogel, Oxford, 1995, p. 153.

if it did not help Greece, Menemencioğlu answered that “the moral aspect was of less importance than the practical aspect.”⁵³

The Soviet Union supported the authors of the Belgrade coup (26/27 March 1941) and signed on 5/6 April a treaty of friendship and non-aggression.⁵⁴ All these efforts were carried out so as not to lose control over the Balkans. The Soviet Union’s attitude towards Yugoslavia was surprising since there had been no prior relations between the two countries. The first steps towards a rapprochement were taken only in the summer of 1940, after the fall of France.⁵⁵ The German diplomatic entourage considered the treaty with Yugoslavia in April 1941 as a turning point in the Soviet-German relations. According to Gustav Hilger’s testimony, “nothing that Russians did between 1939 and 1941 made Hitler more angry than the treaty with Yugoslavia; nothing contributed more directly to the final break; and Stalin must have sensed it. Ever since the collapse of Yugoslavia and Greece cast its shadow, he left no stone unturned to appease Germany.”⁵⁶

The coup in Yugoslavia endangered the German plans to launch Operation Barbarossa and marked an increased Russian involvement in Balkan affairs. The German reaction was prompt: by 27 April, Yugoslavia and Greece were brought under German control. The rapid evolution of events had given no time for a Soviet intervention, but, according to the statement made by General Zhukov, Yugoslavia was merely one episode in events where Soviet Russia had not said its last word.⁵⁷

The coup in Yugoslavia and the swift German intervention increased the prospects of a Turkish involvement in the war. The threat could come mainly from Bulgaria, which could be encouraged by the Germans to open its way towards the Aegean Sea. The Soviet attitude towards a Turkish involvement also remained unknown.⁵⁸ It was assumed that the German attack on Yugoslavia would have forced the Soviets to rethink their strategies towards Ankara. The question whether the Soviet Union would have started a war or would have respected the terms of the non-aggression pact remained open. Vinogradov, the Soviet ambassador in Ankara, stated that Moscow’s intention was to maintain a peaceful relationship with Turkey. Therefore, there wasn’t any plan for a war against it.⁵⁹

⁵³ PRO, FO 371, 29782, fol. 136, “Anglo-Turkish Conversation. Record of the Meeting Held at 11 a.m. on February 27th at the President of the Council Angora.”

⁵⁴ G. Gafencu, *Misiune la Moscova*, pp. 169–170; *Iugoslavia v XX veka. Ocerkii politiceskoi istorii*, ed. by K.V. Nikiforov, Moscow, 2011, pp. 307–376; G. Gorodestky, *op. cit.*, p. 144.

⁵⁵ Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976, p. 79.

⁵⁶ Gustav Hilger, Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies. A Memoir-History of German-Soviet Relations*, New York, 1953, pp. 326–327.

⁵⁷ Grigore Gafencu, *Jurnal*, vol. 1 *Bucureşti, 1 iunie 1940 – Moscova, 31 august 1941*, Bucharest, 2006, p. 146.

⁵⁸ PRO, FO 371, 30124, fol. 10.

⁵⁹ *Ibidem*, 30067, unpaged, decipher telegram from Turkey, Sir H. Knatchbull-Hugessen (Ankara), 13 March 1941.

On 9 April 1941, the British ambassador in Ankara, E. Knatchbull-Hugessen, was instructed to convey the appalling impression that the Turkish government had made due to the lack of response against the German attack on Greece and Yugoslavia. Even if it was in everyone's advantage for Turkey to maintain a defensive attitude, it would have been appropriate to break the diplomatic relations with Germany and Italy.

The British ambassador was instructed to convince Turkish officials that such a gesture would be extremely honorable. Nevertheless, there was not a consensus inside the Foreign Office regarding the Turkish attitude. While the military firmly supported a Turkish reaction against Germany, the diplomats believed that such a position would only put the Ankara government at risk. The British ambassador believed that by putting pressure on Turkey, it would have the opposite effect and Turkey would slide into the German sphere of influence which would affect the British interests.⁶⁰ Rumors were circulating that Germany had already proposed a non-aggression pact that aroused Turkey's interest. On 18 June 1941, Turkey signed a non-aggression and cooperation treaty with the Reich, as part of its strategy of defensive neutrality. The gesture was prudent, since by 1942, when the German troops entered the Caucasus, Turkey was encircled by the Axis forces.⁶¹

One of the most critical notes towards Soviet policy in the Balkans came from the British ambassador in Moscow.⁶² According to the note submitted to the Foreign Office and to Vyshinsky on 28 April 1941, the collapse of France increased the danger of a German invasion in the Balkans and of a German attack on the Soviet Union. The fact that during this period the Soviet Union had not been interested in securing the Balkans and in creating a bloc of neutral states against the German advance towards South-Eastern Europe was regrettable. The Soviet Union limited itself to securing its own borders by occupying Bessarabia and Northern Bukovina and by trying to persuade Bulgaria to conclude a mutual assistance pact using territorial promises in Thrace at Turkey's expense. This Soviet policy led to the division of the Balkan states and did not protect the southern flank, because Bulgaria refused the Soviet offer and allowed the German troops to enter its territory. Even the idea of forming a bloc that brought Greece, Turkey and Yugoslavia on the same platform was undermined by the Soviet actions. The only positive consequence was the non-aggression pact between Turkey and the Soviet Union. However, this was not enough to secure the Balkans. Given the massive German presence in the Balkans, a German attack on the Soviet Union was imminent. Germany could be blocked if the Soviet Union agreed to form a

⁶⁰ *Ibidem*, 30124, fol. 68, cipher telegram from the secretary of state (Cairo) to Ankara, 7 April 1941.

⁶¹ The process began in the spring of 1941, when the German troops entered Greece, Italy occupied the islands neighboring Turkey and the Vichy government gained control over Syria (July 1941).

⁶² PRO, FO 371, 29489, fol. 30, Sir S. Cripps to M. Eden (received on 28 April).

common front with Turkey, while Greece and Yugoslavia were removed from the Reich's control. In this way, Germany would be forced to fight on several fronts, to disperse its forces and therefore to ease the pressure on the Soviet borders.

The events in Belgrade led to a reconfiguration of the Balkan power centers. Even though, from a historical point of view, one could speak of a consistency in the Russian/Soviet policy regarding the Black Sea and particularly the Straits, what can be observed throughout the Second World War is that Moscow's strategies were directly influenced by the military operations. The German aggression in June 1941 forced Soviet Russia to focus mainly on the issues raised by the presence of military operations on its territory. The Soviet interest explicitly manifested itself during 1942 and 1943. As outlined in the tripartite negotiations, the military strategic importance of the Black Sea and of the Straits was paramount for the USSR.

DIPLOMACY AND CONFLICT IN THE BLACK SEA REGION. BRITISH STRATEGIES (1939–1941)

Abstract

The events in the late 1930s transformed both the Balkans and the Black Sea in areas where the strategic and economic interests of the great powers clashed. The Russian expansion and Great Britain's need to preserve its communication channels in the Mediterranean were in opposition to Italian claims and German expansion. The Soviet-German rivalry and, later, the Anglo-Soviet one were equally dangerous, but also an advantage for the countries in that region. The new order imposed a German control over the south-eastern part of Europe and threatened Soviet and British interests. Turkey was the only country that preserved its neutrality and therefore became the gate towards the Middle East. Consequently, the British foreign policy projects aimed at preserving the areas of influence and at restricting the Russian intrusion in these areas.

The aim of this paper is to provide new available information from British and Romanian archives concerning the great powers' strategies in the Black Sea region.

Keywords: Straits; Balkans; Black Sea; Molotov-Ribbentrop Pact; Second World War

IN QUEST OF A NEW EMPIRE. RUSSIA'S ENERGY POLICY IN THE WIDER BLACK SEA REGION (1991–2010)*

COSMIN POPA **

INTRODUCTION

The evolutionary principle the leaders of this country place, at least in theory, at the core of their actions cannot hide the fact that Russia is in full process of building a new type of state. Stability, preventing sudden changes, security and a peaceful shifting of power are the most important attributes of contemporary Russia. Being convinced they are meant to innovate in matters of political organisation and social construction and especially frightened by the West's intention to confine them to the periphery of the world system, the Russians channel a large part of their national energy into trying to avoid classical routes of development. By putting in circulation the concept of "sovereign democracy," Russia, in reality, is building a new type of authoritarianism, exercised in democratic forms but with authoritarian content. Energy is the sector that dictates Russia's pace. It is in keeping with the international oil price, length of transport pipelines or capacity of gas liquefying plants that economic, social and foreign policies are conceived.

Living a fortunate moment as an energy supplier, Russia sees the Black Sea Greater Region (including not only Europe but also the Caspian Sea area) as a territory it is qualified to manage. At the beginning of the millennium Russia bet on energy, given its vast territory crossed by virtually all major trade flows and transport routes. To Russia, oil and natural gas are the ideal ingredients able to transform it into a modern economy and a power of a new type, one that carefully manages energy flows in Europe, Asia and the Far East. Trying to act at the same time as Europe's main supplier, unique transporter and exclusive distributor of gas produced by Central Asian states, Russia wants to be the master of the huge trade hub connecting Europe to Asia. Determined to concentrate into a single hand

* This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, contract no. POSDRU 89/1.5/S/61104, entitled *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*.

** "Nicolae Iorga" History Institute, Bucharest; ppcsmn@yahoo.com.

extraction, transport, processing and distribution of fossil fuels in Europe, Russia is playing its intense game the best it can, its only contenders being time and various world economic circumstances.

The association of the economic successes of the Putin administration with an unexpected crude and gas price rise is a common fact. The promotion of an aggressive energy policy designed to make gas a Russian monopoly is also a widely spread statement. Another unanimous view is that Putin has no merit in the rise of energy prices. The meaningful fact is how the money obtained on oil is spent and what type of economy the administration headed by the ex-intelligence officer turned into Russia's unchallengeable master in a record time is building.

With a state that is massively engaged in the sectors it deems strategic, such as the energy, shipbuilding, aerospace and pharmaceutical industry, Russia's leaders are speedily developing a corporatist regime. The new corporatist Russian state operates on capitalist principles in relation to the foreign market; as regards the domestic market, it is based on protectionist rules, some of which are legalised, while most of them are implicit, as it results from the discriminatory treatment of foreign capital by authorities. At the core of the capitalist state there is a new class of capitalist managers who have replaced "the red directors" and who control huge properties without actually owning them; they report directly and exclusively to the political leaders. Based on simple decision-making mechanisms, a little hampered by red-tape rules, but effective at times of crisis and reconstruction, the Russian statist-corporatist capitalism is still in its heyday. Hence the general feeling that it is a functional model that, in spite of its various flaws, has successfully dealt with some of the major issues of Russian economy. After the anarchy of the first post-Communist decade, the task of a statist-corporatist system is just to create economic forms similar to those used by developed Western countries and restore order in dismembered sectors, in brief to restart the economy. Assisted by the state via direct investments and/or protectionist legislation, the new economic system is far from having shown its true capabilities. Lacking competition and the natural vitality of the struggle for survival characteristic of an open, classical capitalism, the statist-corporatist capitalism is still a lab product whose primary sponsor is the political power.

The Russian regime keeps an intact public attachment to democratic formalism, managing to have a parliament without an opposition, elections without contenders and independent courts of law whose judgments never contradict the opinions expressed by the power. The democratic formalism of the new authoritarian regimes that have infested Eurasia after the "Cold War," also called "competitive authoritarianism,"¹ is less related to the wish of the respective leaders

¹ For a detailed explanation see S. Levitsky, L.A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, New York, 2010.

to legitimate themselves by saving democratic appearances and more to the need to preserve a shade of democracy in those states. The existence of considerable energy resources in countries such as Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan, all ruled by authoritarian regimes, makes Western leaders lower considerably political standards and accept the staged pseudo-elections.

Before labelling developments in Russia as a return to the past, we need to know the reasons why the alliance between the “siloviki” and the Liberal statist reformers pursued a policy of restricting individual and economic freedoms, as well as other freedoms. The collapse of the state machine in the 1990s, of the tax system, the proliferation of organised crime, corruption and the installation of a general state of insecurity prevented the state from fulfilling its basic functions. Unfortunately for the Russians, the condition as such overlapped with a period of relative political and individual freedom which led, in the public awareness, to confusion between democracy and anarchy. The baseline functions of a capitalist state – to provide an operational legal framework and guarantee private property – were not fulfilled in Yeltsin’s Russia, which supports the conclusion that the former president’s regime had failed in that respect; it only managed to obtain an oligarchy whose majority was insensitive to the idea of common welfare. As regards the concentration of the energy sector in the hands of the state, the situation should not be absolutised. Even with the two big state-owned companies, the Russian energy sector still has an important private component; actually, it is much bigger than the one in other countries that enjoy a positive perception in the West, such as Saudi Arabia, Kuwait or Mexico, where the energy sector is fully state-owned. What disturbed democratic states was the disregard for the private property of private investors and the state’s image campaigns stigmatising those investors as criminals *apriori*. The advocates of the strong corporatist state, the “siloviki,” are not as powerful and active in all economic areas, as they do not oppose the liberalisation of other industries such as telecommunications or infrastructure. All this makes contemporary Russia a much more diverse landscape than one may expect to see at first glance. Fears shared by a majority of the population, stringent needs of the state, fortunate chains of circumstances, strategic visions and revisited great power’s egos are all ingredients for a diverse Russian landscape where the imperial past, Soviet experience and capitalist relations are organically intertwined into a heteroclitic present.

MODERNIZATION THROUGH OIL. THE SOVIET EXPERIENCE

The role played by the export of fuels in the development of the Soviet economy starting with the 1970s and ending with the dismantling of the USSR is an important key to the understanding of realities in contemporary Russia. Seemingly the salvation of a stagnant economy, with deficits experiencing a

growing variety with every year going by, the export of energy to the West was a true slow effect poison to the economy and political establishment in the USSR.

Originally determining an apparent reinvigoration of the already ankylosed body of the economy, the export of energy resources, in all its forms, shortly produced a confusing general state of affairs: positive effects were inseparably admixing with negative ones, afterwards causing the sudden death of the economic system, before political leaders could even become aware of what was really going on. In a matter of years, the Soviet economy was sliding down a genuine indebtedness spiral, where, as oil and gas exports were getting bigger, they would generate a growing “hunger” for hard currency that could be only temporarily alleviated by borrowing from the West. Meanwhile, the general turnabout of the Soviet economy was long in coming and the technology gap separating the USSR from the West appeared to be getting deeper and deeper. How was it possible that, whilst the USSR benefited from a favourable international context making crude and gas prices “explode,” the Soviet economy only continued with its decline? And not only that, but it also turned that decline into an almost free fall, temporarily attenuated by massive inflows of foreign currency thanks to the growing need for cheap energy of the West.

Reforms should have been made, at least limited ones that should have not only sought to fill the technological gap, but also to set up a system of economy management capable of absorbing technological breakthroughs, using them to full capacity and rolling them out within a certain sector as well as in other sectors; the absence of such reforms caused the investment and credit taken by the Soviet government to be greatly wasted because of the chronic ineffectiveness of the system. An addition to that was the hypertrophied bureaucratic structure, itself a challenge to the state finance as well as a permanent source of confusion, ineffectiveness and lack of accountability; the result was that, although theoretically centralised, Soviet enterprises used to be managed like personal feuds.

Apparatus fights and their result rather than performance were the supreme test for the leaders of Soviet economy sectors. In a “family” atmosphere, where the head only required absolute loyalty, economic performance could be interpreted, assessed and re-assessed so that a person having found favour with the leader could be exonerated from all responsibility and even praised for his/her “achievements.”

Nonetheless, the ascertainment of the economic deadlock the USSR was in shortly triggered a genuine and radical change of regime, a true series of energetic attempts to reform the economy, while preserving the same political system.

Gorbachev’s *perestroika* was nothing but a radical reaction of the Soviet political establishment to the structural economic crisis, which, even under the conditions of conservative ideological policies, would have anyway ended in the general bankruptcy of the state, unable to fulfil its multiple functions imposed by the Communist doctrine.

The economic pressure intensely put on the political system during two whole decades prompted the Soviet elite to consider a radical rethinking of the USSR's role in the world political system. Facing the obvious incapacity of assuming a super-power's role – a status for which it no longer had resources and the whole of the needed technologies –, the USSR found itself in the position where it simply had to stake on the card of pacifism; this situation allowed it, at least for a while, to account for the unilateral concessions made to the USA.

BUILDING COMMUNISM THROUGH TRADE

The Soviet economy achieved quite an impressive growth in the 1950s and some notable results in the 1960s but, in the late 1970s, it entered a decline stage from where it never recovered. Until 1985 – the year when Mikhail Gorbachev came to power – the average growth posted by the Soviet economy was 1–2 percentage points below the USA's. Moreover, since 1976, when the effects of Alexei Kosygin's reforms (Kosygin was the one who had foreseen that excessive planning predisposes the economy to cyclic generalised crises) ended, the heavy industry, the core of all Soviet-like economies, went down an irreversible slope as a result of insufficient investment and the incapacity to innovate and cut production costs. An important role in that respect was held by the massive surge of the USSR's defence expenditure in order to reach strategic parity with the USA in the late 1970s and early 1980s. Estimations made at the time suggested the USSR was earmarking a defence budget between 8 and 13% of its GDP, double that of NATO² member states. Other estimates showed that, in the early 1980s, the annual defence budget was 40% of the total state budget in the USSR, standing at 20% of the GDP, or four times the USA defence budget. That was quite a war burden also carried in times of peace, as well as an unbearable one for any economy in an average perspective.³ Apart from all this, as the USSR was becoming growingly engaged in peripheral conflicts, during the 1970s and in the early 1980s there was a notable rise in the expenditure generated by the USSR's status as a super-power. The Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union was estimating in 1980 that the country had spent a staggering 2% of its GDP on "foreign assistance," financing and granting advantageous loans to marxisant or revolutionary regimes and movements on various continents, mainly in Africa, Asia and Latin America.⁴

² R.L. Sivard, *World Military and Social Expenditures*, 1981, Leesburg, 1981, p. 64.

³ Stephen G. Brooks, William C. Wohlfarth, *Economic Constraints and the Turn towards Superpower Cooperation in the 1980's*, in *The Last Decade of the Cold War. From Conflict Escalation to Conflict Transformation*, ed. by Olav Njolstad, Oslo, London, New-York, 2005, p. 74.

⁴ *Ibidem*, p. 74–75.

During that period, the West and the East of Europe became the scenes of two distinct processes that were to end in the fall of the Communist regimes and dissolution of the Soviet Union. A new technological revolution happened in the West, where the growth of information technologies and cut-backs in production costs by relocation of production and a policy of strategic alliances pursued by major enterprises had a special impact on Western economies. Those two processes – to a certain extent interdependent – laid the foundations for a sudden development of the new capitalist economy, which, in its turn, triggered a quick advancement of technology in all economic fields, putting additional pressure on the Soviet economy. The Western technological revolution had a major impact on the defence industry, which was the first to absorb technological novelties emerging on the market; as a result, the USSR was pushed into a new effort to revamp its own armaments. But the task turned out to be an extremely costly one, as the country would not share with its allies in the “Communist camp” investment risks or the extremely high cost of research activities.

At the same time, in the mid-1970s, the USSR officially renounced reforms, marking the beginning of the “age of stability” or the “frost,” following other changes taking place in the world economy. That was augmented by the declared and manifest antipathy of the Soviet secretary general, Leonid Brezhnev, for Alexei Kosygin, the author of reforms implemented so far.⁵ Georgy Arbatov, one of Gorbachev’s most influential advisers, also says the beginning of the decline in all fields was in the early 1970s, more precisely in 1972, at the start of the 9th five-year plan.⁶ He claims that economic stagnation, primarily due to a decrease in efficiency and a deepening technological gap, was not a surprise to Soviet economists. Moving to intensive economic growth methods and increasing efficiency in managing the economy were brought up as early as during the 24th CPSU Congress in April 1971. According to Arbatov, they even mentioned calling a plenary meeting of the Central Committee of the CPSU to discuss “the technical-scientific revolution,” but the idea was dropped shortly afterwards as it was believed an extensive debate on economic issues would create useless tension within the party. A fervent partisan of socialism improved by capitalist methods, Arbatov claims that, in that way, they missed one of the big opportunities to start reforming the Soviet economic system while the Soviet state was still in an “assertive” position.⁷ G. Arbatov and Alexander Yakovlev,⁸ the leading ideologist of Gorbachev’s reforms, explain the Soviet leaders’ decision-making paralysis amidst an evident economic stagnation by the fact that not only they, but also the general public were not ready for such a debate risking to escape a strict party control. In addition, the

⁵ B. Kagarlıkı, *Periferiinnaia imperia, Rossia i mirosistema*, Moscow, 2003.

⁶ G. Arbatov, *Celovek sistemî, Nabliudenia i razmâšlenia ocevidča ee raspada*, Moscow, 2002, p. 308.

⁷ *Ibidem*, p. 309.

⁸ A. Yakovlev, *Sumerki*, Moscow, 2005.

resistance of the intermediary strata of the Soviet administration also played an important role, as they would not give Moscow leaders a truthful account of the economic landscape. The lack of complete information – Yakovlev says – caused the absence of awareness commensurate with the dramatism of the actual situation. According to these two witnesses, visibly positioned in the central party structure at that time, the deficit growing with every year did not receive the due attention; instead, it was addressed with all sorts of proposals designed to transfer the issue to the population by price rises. The problem was not tackled in its substance – they say –, namely the economic necessity of starting some large-scale industrial projects or the delicate matter of arming expenditure.

The true explanation resides in the emergence of an extremely favourable context for the USSR finances during that same period, namely the “explosion” of oil prices following the Arab-Israeli conflict in 1973. Another consequence of the clash was the taking of complete national control of the big reserves and production capabilities by the members of the Organisation of the Petroleum Exporting Countries (OPEC), which allowed them to cap production as a retorsion measure against the USA and Israel’s actions. Furthermore, unfortunately for the USSR in the medium term, the moment coincided with the commissioning of the immense oil and gas reservoir in the Tyumen region, which generated a massive surplus of fuel that could be exported for financing the deficit and securing the foreign currency needed for import. Technological retardation was tackled by massive imports of equipment and machines from the West, the agricultural deficit by massive imports from the USA, Canada and Western Europe and the precarious quality of buildings and infrastructure by commissioning big projects out to companies in Finland, Yugoslavia or Sweden.

The trade between CMEA countries and the members of the Organisation for Economic Cooperation and Development, at the time bringing together all Western European countries, alongside the USA, Australia and Canada, started to develop beginning with the early 1960s, as soon as the new Khrushchev trend had produced effects. The starting point was an extremely modest one, with a total trade volume between CMEA states and OECD of just USD 4.3 bn in 1961, representing 2.4% of the total OECD trade but already 21% of the CMEA countries’ trade.⁹ Meanwhile, influenced by the Western model and alarmed by the technological gap, stubbornly refusing to narrow down, as well as prompted by the public pressure pushing towards a better living standard, the CMEA countries, flagshipped by the USSR, took a set of measures seeking to boost the intra-bloc trade. The International Bank for Economic Cooperation (IBEC), which was a clearing bank, was created for that reason in 1964, in view of achieving simplified

⁹ Robert V. Roosa, Armin Gutowski, Michiya Matsukawa, *East-West Trade at Crossroads. Economic Relations with the Soviet Union and Eastern Europe. A Task Force Report to the Trilateral Commission*, New-York, 1982, p. 12.

bureaucratic and commercial procedures. Shortly after that, however, it became evident that the technological impasse the East was in could not be overcome without expanding trade links beyond the “socialist camp.” Not only that, but existing commercial instruments turned out to be insufficient even for the intra-socialist trade, therefore the “Multilateral Programme” for an integrated development of socialist economies was launched in 1971. A first important step was to expand the limited conversion of the ruble in order to achieve a unification of the socialist countries’ accounts with IBEC. The International Investment Bank (IIB) that helped finance joint economic projects was set up the same year.¹⁰ However, all those measures were not enough to offset the need to expand trade with the West.

The interest in a growing East-West trade was also sourced by a trend among Western European companies to identify new markets for selling their goods; some of those goods were not that new from a technological point of view and they were sold at extremely good prices, taking advantage of the low bargaining position of the representatives of Communist countries. Between 1960 and 1970, defeating even the acerbic opposition of the USA, which insisted on a continuation of the policy of restricting Communist countries’ access to new technologies, the East-West trade went up from USD 4.3 bn in 1961 to USD 13.7 bn in 1970. Obviously, the growth came from the import of manufactured goods and machine-tools from the West, as well as from the import of fuels, raw materials, agricultural products and few goods manufactured in the East. In spite of being limited and interrupted by political crises, the trade went on to a point where it stood at 25% of the general trade of Communist countries, but at only 3% of the general trade of capitalist countries.¹¹

The true East-West trade surge happened in the détente period. The export of fuels and chemicals from the East knew a very fast growth while the import of production means, chemical and agricultural goods as well as manufactured goods saw an unprecedented tempo. This is how the volume of CMEA – OECD trade went up from USD 7.3 bn in 1971 to USD 73.1 bn in 1979. According to Soviet reports, the USSR’s foreign trade had a 2–3 fold rise between 1970 and 1975, obviously sustained by the growing import of oil products.¹² To the West, that was still a rather modest share of the general trade volume – 3% – but, as far as the East was concerned, it already accounted for 30% of the general trade volume.¹³ The structure of export to Eastern countries greatly consisted of machine-tools and transport equipment, manufactured goods (especially steel and iron), as well as chemical products. The Western export to the East in absolute figures grew from USD 3.3 bn in 1970 to USD 15.7 bn in 1979. Obviously, most such trade was

¹⁰ L.J. Brainard, *CMEA Financial System Integration*, in *East European Integration and East-West Trade*, ed. by Paul Marer, J.M. Montias, Bloomington, 1980, pp. 121–145.

¹¹ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, p. 13.

¹² B. Kagarlıtkı, *op. cit.*, p. 471.

¹³ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, p. 16.

going on between Eastern European countries and the USSR. Western Europe's export to the USSR went up in the same period from USD 2 bn to USD 11.7 bn.¹⁴ The USA and Canada were also present on the Soviet market, but in an overwhelming majority with agricultural products, especially grains.

A country that could be singled out from the Western bloc was West Germany, which, during that period, became the USSR's main capitalist trade partner. The combined CMEA and Federal Germany trade in 1979 totalled USD 16.7 bn, standing at 5.1% of the total German trade. The same year, 69% of the German import from the USSR was represented by fuels, chemicals (radioactive material), raw materials and non-ferrous metals. Italy and France had quite similar structures of import from the USSR, with the note that in 1979 56% of the gas Italy was importing came from the USSR.¹⁵

The structure of the USSR's export during that period suffered a dramatic change, certifying a quick deterioration of the general economic situation. If in 1970 the percentage of machines and equipment in the Soviet export was 21.5%, by 1987 it suffered a massive correction down to no more than 15.5%, in its majority going to Communist countries in Europe and to Africa. As regards imports, however, in the same period the share of such goods grew from 35.6% to 41.4%.¹⁶ Western Europe's import from Communist states except the USSR was a little more varied in the 1970s, consisting of fuels, timber, iron, steel goods, non-ferrous metals, textiles, machine-tools, spare parts and food products. During the few years of openness, forced by the worrying economic circumstances in the Communist camp, Western European countries had become important economic partners. This explains why Western Europe's imports from the six CMEA Communist countries except the USSR went up from USD 3.2 bn in 1970 to USD 14.5 bn in 1979, while the import from the USSR in the same period grew from USD 2 bn to USD 16.3 bn.¹⁷ Energy exports played a crucial role in the USSR trade with Western countries. Aware of the growing importance of energy in the context of an impetuous development of the West, Soviet leaders played the card of oil and natural gas export the best they could. The Soviet energy strategy was based on the increase of the volume of Soviet energy export to the West, starting from the assumption of capitalising on the favourable circumstances of international crude prices. A long standing economic relation, with political implications, was being developed in parallel with Western European states: it was based on natural gas. The price of this commodity only depended in variable proportion on the international crude price, with most part of its price being exclusively decided upon by negotiations between the two partners. In a very short

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 17.

¹⁶ *Novii etap ekonomiceskogo sotrudnicestva SSSR s razvityimi kapitaliceskimi stranami*, Moscow, 1978, p. 135 and B. Kagarlitki, *op. cit.*, p. 471.

¹⁷ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, p. 20.

period of time, energy became the USSR's main export product, considerably ahead of armament. In 1970 the Soviet export of fuel represented only 15.6% of total exports, but, by 1987, it had already reached 41.4%. Western reports suggest that in 1979 – the year when large-scale projects for energy cooperation started between the USSR and Western Europe – energy exports represented 68% of the total volume of Soviet exports to Western Europe, while 58% of it was represented by oil export. In the early 1980s, the USSR had already doubled its fuel export to Western Europe as compared to the 1960s; however, that export only met 8% of that region's overall energy demand. The impact on the USSR economy was a major one, with an obvious tendency to become even stronger. Soviet statistics indicate that in 1979 the share of energy resources in the country's export was 58.8% compared to the 1971–1975 period, when it only represented 14.5%.¹⁸ The aforementioned structure of trade is a clear indication of the fact that Western Europe was far from developing some sort of dependence on the East, even in the case of energy. In the meantime, the East was becoming increasingly dependent on convertible currency raised through such trade, as well as on the machine-tools, equipment and special steels it was hoping would help it improve efficiency and revive economic growth. The same applied to the USSR, whose export to Western Europe in 1979 totalled no less than 30% of the general export volume, while import stood at 35 per cent of general import. In the case of Romania, for example, the proportion was somewhat more balanced – 38% to 39% –, with the note that structural flaws of the economy were compensated by a dramatic cut in domestic consumption and booming exports.¹⁹ The competitive pressures the Soviet economy had to withstand were, however, quite low compared to Western standards. The country's engagement in the international trade in 1979 amounted to approximately 5% of its GDP, a small share compared to that of Federal Germany, which stood at 20% of the GDP. The notable fact was the extremely poor capacity of such a big economy to cope with international trade.

But those were trends that only the most competent Soviet economic analysts were able to notice. The political leaders of the country, on the other hand, were sensing a transient relaxation of foreign currency pressures, which led to a genuine "explosion" of the number of ministries and bureaucratic bodies, running in parallel with a proportional decline of the leaders' ability to control decisions being made. For example, following the Soviet leaders' decision to deal with the issue of agricultural deficit, Mikhail Gorbachev, at that time in charge of agriculture in the Political Bureau of the CC of the CPSU,²⁰ proposed to create huge agro-industrial enterprises; the result was that the bureaucratic apparatus engaged in the sector of

¹⁸ B. Kagarlički, *op. cit.*, p. 471.

¹⁹ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, p. 20.

²⁰ R. Pihoa, *Kreml, Moskva, Vlast, Dve istorii odnoi stranâ, Rossiia na izlome tâsiaciletii, 1985–2005*, Moscow, 2007, p. 23.

agriculture reached approximately 3 million employees, more than the total number of American farmers.²¹

COMMUNISM SUFFERS FROM THE DISEASE OF CAPITALISM

Soviet leaders were soon to discover that the energy industry itself was an important destination for public investment, even more necessary as this industry represented the main source of foreign currency entries. Two were the sources for such investments: borrowing from Western banks – subject worthy of a separate discussion – and the barter policy – the supply of technology, materials and equipment in exchange for gas and oil. Started in the mid-1950s, the compensation trade had grown so much in time that, in the early 1980s, almost the entire Soviet energy export was done in that way. The economic cooperation between the USSR and Western Europe, especially Federal Germany, began already in 1956; it is then that large German companies such as Phoenix Rhein-Rhur and Mannesmann committed to supply materials and equipment needed for the construction of the big gas pipelines crossing the USSR from Central Asia towards the Centre; at that point, they connected to the Stalinist Saratov-Moscow main pipeline, the core of the future transcontinental main pipeline completed at the beginning of the 1970s. The idea of developing a gas pipeline to connect the USSR to Federal Germany first came up in the early 1960s, but the project was temporarily dropped under the pressure of the USA, which convinced German Chancellor Konrad Adenauer that such cooperation with “the number one enemy” was almost a hostile act.²² It was not until the late 1960s, after Willy Brandt’s Social-Democrats had come to power, that talks were resumed, the outcome being the signing, on 1 February 1970, of a big contract judging by the standards of the time, which the Soviet called “the contract of the century.” Signed by the respective ministers of Economy of the two countries, Karl Schiller and Nikolai Patolichev, the contract was binding the USSR to supply 3 billion cubic metres of natural gas in exchange for 1.2 million tons of pipeline needed for building the gas line to connect the USSR to West Germany. The gas was going to be sourced from the Tyumen reservoir, and Deutsche Bank was guaranteeing the agreement with 1.2 bn West German Deutschmarks.²³ During the same period, the Soviet Economy Ministry signed 60 other major agreements with companies in Germany, France, Italy, the Netherlands and Belgium, all for the expansion and upgrading of gas export infrastructure. An agreement like that,

²¹ G. Arbatov, *op. cit.*, p. 316.

²² R. Ougartcinska, J.-M. Carré, *Războiul gazelor. Amenințarea rusă. Document*, Filipești de Târg, 2008, p. 17.

²³ *Ibidem*.

having so important economic and political implications, generated a negative American response. Confronted with the unique position of Western Europe, that was even supported by Great Britain, Washington eventually had to realise that its European allies were very keen on capitalising on the opportunity offered by the Soviet openness. The USA therefore limited its action to generously completing the list of technologies and goods prohibited from sale to the USSR, very carefully managed by the Coordinating Committee for Multilateral Export Controls (CoCom).²⁴ Far from being unimportant, the amending of the list triggered delays in the supply of Western (and not only German) equipment, as an important part of it, especially the one containing special steels, was produced by companies operating with American patents. On 1 October 1973, at the end of a series of festivities, the Soviet gas export to Western Europe began at last. The USSR thus reached a volume of 32 bn cubic metres of gas per annum exported to Western Europe. The 1973 oil crisis, when the oil barrel price skyrocketed from USD 12 to USD 36 in a matter of days, seemed like a very sound justification for the strategy chosen by Western Europe and the Soviet Union.

From the beginning, the direct export of energy to the West also had an important political component for the USSR. Inducing political tensions between the USA and Western European countries (to which Washington was proposing a series of commercial arrangements as a way of covering part of their energy deficit, under which they could import cheap coal from the United States and Australia) was not the only consequence of the growing economic rapprochement to West Germany. Concurrently, Moscow also enhanced the process of political rapprochement to Bonn: the same year when the contract of the century was signed, in August, it also signed the Treaty of Peace and Mutual Cooperation with the Federal Republic of Germany, a true Realpolitik benchmark. Two years later, in 1972, under Moscow's political patronage, the two German states recognised each other, by that marking one of the most resounding successes in the détente pursued by the USSR.

Meanwhile, the number of Western beneficiaries of Russian energy exports was growing fast. The road opened by the natural gas contracts with Austria in the 1960s (1968 – a first 20-year agreement with OMW) was followed by Finland in 1971, Federal Germany in 1973, Italy in 1974 (with the ENI company) and France in 1976. Quantities also grew, keeping pace with the contracts. In 1982, Italy was getting from the USSR 1/3 of its gas demand, West Germany 14%, Austria 67% and Finland 100%.²⁵

The places from where the natural gas and oil was supplied changed as resources were depleted. If, at the beginning, Austria was getting its resources from Western Ukraine, the rise of exported quantities carried along a change of

²⁴ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, p. 79.

²⁵ B. Kagarlıtkı, *op. cit.*, p. 474.

extraction fields which moved to Eastern Ukraine, from there to West Siberia and eventually the Far North. In a very short time, the oil and gas extractive industry developed a hypertrophied structure and the construction of pipelines itself turned into a major destination for the use of credit in view of obtaining complex technologies for the transportation of natural gas and oil. But even with the new technologies in place, the Soviet system proved a chronic incapacity of replicating and including them into the general production chain. As the volume of natural gas and oil export was growing, the USSR's needs for technological and special manufactured goods were getting increasingly stringent; major efforts were being made for meeting such needs quickly and being sure of taking advantage of the high price context. The Soviet economy was fast consolidating its profile as a supplier of raw materials and intermediate goods. The discovery of new reservoirs and the signing of new contracts were only stepping up the trend. The compensation trade agreements seemed the ideal solution for the Soviet economy. The USSR was promising to supply gas in exchange for materials and technology for the construction of gas pipelines, all of them being guaranteed by Western banks.

The commissioning of the huge Urengoi reservoir gave even more impetus to the negotiations between the USSR and its Western partners for the signing of an agreement, under the same compensation scheme, on the construction of a gas pipeline connecting Urengoi to Ujgorod, a city situated on the border between the USSR and Poland. Negotiations carried out between the Soviet Union and Federal Germany, Italy and France, completed in early 1981, led to a new crisis in the relations between the USA and its European allies. In spite of all the opposition of Ronald Regan's Republican administration, that tried to convince German Chancellor Helmut Schmidt to give up the contract, it was nonetheless signed in December 1981.²⁶ It was a huge pipeline, with a capacity of 40 bn m³/year, which was going to connect Siberia to Western Europe through the hub of West Germany. The USSR did not have all the production capacities and technologies needed for the implementation of the project. It even needed segments of pipeline, heavy-duty equipment for their transport and deployment, at least 40 immense compressors able to keep gas pressure constant, not to mention the highly complex electronic equipment for the automated management of the Siberian gas flow. The industry of natural gas extraction and supply to Western partners had stopped being only an important source of convertible currency, also becoming a field requiring massive investments and technological capabilities the USSR did not have.

In the early 1980s, Western Europe already had a rather articulated theoretical approach to the importance and implications of its trade with the Communist bloc; it caused a long series of frictions with the USA, that was not at all willing to contribute to the recovery of Communist economies.

²⁶ *Ibidem*, p. 475.

According to that philosophy, Western Europe started from the assumption of a long-term cooperation, as it did not see possible to start an economic quarantine in its relations with the Communist East. European politicians were convinced that no effort of political conditioning imposed on the trade would ever stop the East from growing from an economic point of view; at the same time, they came to terms with the thought that an intensified trade was not necessarily a prerequisite for a radical change of the political system. Moreover, they unanimously recognised that, while the West could delay the East's access to superior military technologies, it could not prevent it entirely in the long term. In fact, in its relations with the East, Western Europe pursued rather modest political objectives, insistently claiming it had to avoid the development of any type of dependence; in addition to that, if those increasingly tighter economic relations were conducive to a decrease of the defence burden, which was anyway carried by the USA in its vast majority (A/N), the deal could be deemed a success.²⁷ Convinced of the East's limited capacity of endangering its technological superiority, Western Europe was pretty sure that, without losing too much, its big enterprises could make good profits by getting control over markets which, until a few years before, seemed to be closed forever. What Western Europe's politicians were proposing for keeping a safe distance from the USSR was the "occasional and selective" introduction of embargoes on certain goods and credits as means of punishing specific aggressions; they also had in view to keep the diversification of sources and markets as the trade with the East was growing and restrict the practice of preferential terms and conditions in trade or crediting activities.²⁸ Given its growing importance, the export of Soviet energy was stubbornly refusing to enter the theoretical scheme developed by Western specialists in political economy. This is why the issue of the implications generated by the quasi-dependence on the Soviet energy became a political concern rather soon, particularly in the USA, the more so as cases of political manipulation of the supply of oil and natural gas by the Soviet Union had become known, as was the simple cut-off of supplies to foreign consumers when production crises were reported. It had already happened during the winters of 1979 and 1981 when, because of the extremely harsh winter conditions, the USSR had halved the quantity of gas supplied to Austria and Germany; or when it cut off oil supply to Yugoslavia in 1949, Finland in 1958, China in 1959, Israel in 1956, or even to Poland, either because of political differences or in retaliation for those states' derailment from the Soviet line. However, the need for cheap energy, as well as for a supplier less exposed to sudden political changes, unlike the Arabian Gulf countries, boosted the importance of Soviet energy for Western Europe extremely fast. In 1981, two years after the Islamic revolution in Iran, the USSR was already supplying 15% of the total gas demand of Western Europe.²⁹ The early 1980s were

²⁷ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, pp. 5–6.

²⁸ *Ibidem*, p. 7.

²⁹ *Ibidem*, p. 32.

to bring both a peak of economic and political optimism in the Soviet Union's relations with Western Europe, and the beginning of a fall so rapid that even those who had put a lot of effort into seeing it happen were taken by surprise. As it is usually the case, that was also the result of a combination of factors. One of the most important of them was the American political and military response to the strategy of reinvigoration of the Soviet economy through massive transfers of Western technologies; the response consisted of raising military pressure on the Soviets, by launching the Strategic Defence Initiative (SDI). Dubbed the "Star War," the SDI was a military challenge the USSR economy could not cope with: its leaders were compelled to raise suddenly defence expenditures, all with a devastating effect on the sovereign debt. That technological and military challenge was completed by a set of political measures designed to achieve a strict restriction of the USSR's access to high technologies via CoCom. The most important measure the USA took was to obtain the agreement of the Saudi Royal House, Fahd, as well as of the majority of that country's leaders, that Saudi Arabia would no longer cap its oil production. The merit was William Casey's, who was appointed by Reagan as CIA head in 1981; he realised that technological bans were but enhancing the attention given by the Soviet Union to technological espionage; technological bans might delay the Soviets, but not cause them to give up the plan for a robust connection of Western Europe to Soviet terminals. Casey capitalised on the mounting irritation of Saudi Arabia – the main sponsor of Islamist guerrillas in Afghanistan – over the military successes the Soviet Army was achieving in that country. After a few rounds of negotiations taking place between 1984 and 1985, by which the USA agreed to transfer to Riyadh high defence technologies and strategic equipment and after King Fahd's visit to Washington in February 1985, in August the same year, Saudi Arabia's oil production went up by 45%.³⁰ That was the astral hour for the American policy designed to weaken the Soviet economic strength. At the same time, against the background of rising prices, the international market was invaded by oil extracted from the North Sea as well as West Siberia. The result was that, in 1986, the oil price dropped to a half of what it had been in 1985, namely to USD 26.63/barrel, and, by 1988, the average price had already reached USD 24.71/barrel.³¹ Determined to grow its revenues from energy exports in order to be able to finance its reforms programme, the Soviet Union unintentionally made a crucial contribution to the sudden collapse of the Communist system. According to Russian ex-Prime Minister Yegor Gaidar, the annual loss generated by such a dramatic shift in the oil price was approximately USD 20 billion, more than a system having been in deep crisis for years could bear without major consequences.³² For a while, an idea persisted that the action of the inventive

³⁰ M.I. Goldman, *Petrostate, Putin, Power and the New Russia*, Oxford, New York, 2008, p. 64.

³¹ *Ibidem*, p. 65.

³² E.T. Gaidar, *Ghibeli imperii, Uroki dlja sovremennoi Rossii*, Moscow, 2006, p. 178.

and daring CIA chief was the finishing stroke applied to the Soviet economy, if not the reason for its economic collapse. The reality is that, throughout the 1980s, the Communist system was in the middle of a set of extremely adverse economic circumstances. Oil price fluctuations, the sovereign debt crisis, the Western economic crisis leading to a huge technical progress of Western economies in the medium term, hence the steep rise of efficiency, dramatically reduced the room for financial manoeuvring of the Communist system and of the USSR. It was a moment of glory for President Reagan, who was convinced he had defeated Communism on the economic battlefield where it had emerged in the first place. Nonetheless, the big Soviet project of the main gas pipeline “uniting” Siberia and Germany had succeeded. In 1985, despite all the delays in the delivery of the huge compressors, the pipeline started to operate, even if a series of accidents with extremely grievous consequences caused by technological improvisation were to prevent its use to full capacity. Meanwhile, a debt crisis triggering economic contraction and inflation – the so-called stagflation – resulted in a considerable rise of the credit cost. That was a new blow to the Soviet economy, right at the moment when it needed credits most, in order to compensate for the fall in the fuel demand and price, to finance projects under construction and cover the budget deficit. The immediate effect on the Soviet economy crediting conditions was the increased interest rates as well as a reconsideration of the economic and financial lending conditions already in collision with the USSR’s super-power status. The crisis of Western economies in the early 1980s led not only to financing difficulties, but also to a higher cost-effectiveness of those economies by a massive relocation of production facilities and quick absorption of R&D results. The shock was so powerful on the Communist economies that, in 1980–1981, they plunged into a genuine sovereign debt crisis.

The stormy development of trade between Eastern and Western countries also brought along with it a fast accumulation of a significant trade deficit. If in 1970 the East’s trade deficit was a modest one, of just USD 0.1 billion, in 1975 it had already hit USD 8 billion. The answer of the Communist countries was to borrow from the West to be able to increase technology import, enable added value for its own production as well as a more rigorous import control. The increase of capital investment and a slightly more vigorous trade deficit policy, without major changes of general economic policies and institutional structure managing national economies only made the Communist countries’ need for foreign currency grow even further. This is how the Eastern states’ indebtedness in foreign currency knew a steep rise from USD 10 bn in 1975 to almost USD 56 bn in 1980, the average growth rate standing at 24%.³³ In fact, the majority share of foreign currency borrowing by Eastern countries was transferred from the capital investment and technology import to the servicing of foreign debt, by that adding extra pressure on

³³ R.V. Roosa, A. Gutowski, M. Matsukawa, *op. cit.*, p. 21.

their foreign currency reserves. In parallel with the surge of the foreign debt service, a relative stalling of export by the CMEA states to the West also occurred; it led to a dramatic reverse of the outstanding debt to annual export ratio, in the sense that a great part of such revenue would be “swallowed” into the foreign debt servicing. After 1975, both the USSR and Poland, countries making up for 75% of CMEA’s trade deficit, operated a radical deficit cut: Poland by reducing import and the USSR by diversifying its energy export, taking advantage of the rise of oil price. The result was that the net value of the USSR debt grew more slowly compared to that of other countries, reaching USD 10 bn in 1980. Nonetheless, in 1980, approximately 37% of the CMEA states’ foreign debt had been taken in the course of the past year and only 43% of that had a two-year maturity.³⁴ This means that there was a sudden rise of the foreign debt service, which explains the notable decline of the deposits of CMEA countries opened with Western banks starting from mid-1980 – mid-1981; the withdrawals were used both for paying interest on existing credit and for the direct payment of import, the purpose being to avoid further borrowing. USSR withdrew most of the reserves.³⁵ At that time, Poland had a foreign debt amounting to USD 24 bn, the USSR to USD 12 bn, GDR to USD 12 bn, Romania to USD 9.8 bn and Hungary to USD 6.9 bn.³⁶ In a desperate attempt to achieve quickly an equilibrium of the balance of payments, Soviet import was drastically cut and energy export grew in 1981, supported by a parallel sale of gold worth USD 2.5 bn from the USSR’s national reserve.³⁷ After the 1980–1981 events in Poland, leading to new strain on the East-West relations, CMEA countries made massive efforts towards reducing their foreign debt, realising the general economic impact of it in the context of stagnation in Western Europe and an offensive USA policy. In 1984, the USSR’s debt was already at USD 4.2 bn, Romania’s – USD 6.5 bn, GDR’s – USD 6.7 bn, Hungary’s – USD 5.1 bn, Poland’s being the only one that went up to USD 28.1 bn.³⁸ The effort carried along a considerable decline of public investment, widening the West-East technological gap and, by that, causing a dramatic deterioration of the living standard in all Communist states, which began being underlaid with the most diverse of deficits. The case of Romania, that, in 1981, recorded an undeclared default on payments, is relevant, with Nicolae Ceaușescu making the decision to repay all foreign debt in advance. The living standard in the USSR was similar to the one in Romania, especially because the Soviet government’s effort of cutting back on debt had a more than limited effect, unaccompanied by other structural measures. A good share of those

³⁴ *Ibidem*, p. 24.

³⁵ International Bank for Reconstruction and Development, *World Development Report, 1981*, Washington, 1981, p. 135.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ OECD, *Statistics of Foreign Trade*, Series A, May 1982, p. 45.

³⁸ B. Kagarlıtkı, *op. cit.*, p. 482.

savings continued to be swallowed by the financing of the huge bureaucratic apparatus populating the planned economy system, in addition to rising defence expenditure. The consequence was that, in the 1980s, natural gas became increasingly important. By 1981, the Soviet export of oil had already begun dropping in real terms, while the share held by the natural gas grew to 13% of the total Soviet export.³⁹ The economic situation tending to become disastrous generated a political current favourable to change among the Soviet leaders; upon the death of Konstantin Chernenko, in the spring of 1985, they endorsed almost in unanimity the "young" Mikhail Gorbachev's ascension to the helm of the CPSU.

The reforms pursued by Gorbachev were not only slow and chaotic, but mostly lacking finality. As soon as he had risen to power, the new secretary general took over a series of proposals from a famous report by the minister of Machine-Tool Building, Kirilov; That report had been unsuccessfully put forward to Leonid Brezhnev shortly before his death, and was advocating a quick modernisation of the machine-tool building industry. The consequence was that, in 1985, Gorbachev was launching his campaign for the upgrading of the machine building industry, directing important and already lacking capital resources towards a sector incapable of progressing rapidly. The programme for "stepping up" the machine building industry sought, just like in the best Khrushchev times, an impetuous development of the sector, 170% faster than the other branches of the economy. The declared objective was for that relevant Soviet industry to reach the level of the Western one by the early 1990s.⁴⁰ The concrete result was that, besides widening consumption deficits, during its five years in power, the Gorbachev-led government borrowed a staggering USD 50 billion while spending in parallel major amounts of the country's gold reserve. The foreign debt servicing expenditure thus amounted to one third of the total country export.⁴¹

Shortly afterwards, Gorbachev and the other Soviet leaders became aware of the fact that the USSR no longer had the economic capacity or the political will to play a super-power role. The Communist block's and CMEA's dissolution followed shortly, as well as the 1990–1991 crisis caused by the depletion of the country's foreign exchange reserves. Between 1989 and 1991, the Soviet export decreased by one third to 1981 levels and, following the Soviet state's payment incapacity, import also experienced a 43% decline, all with devastating consequences upon the domestic production and the USSR's export capacities.⁴² The economy, state and political establishment of the Soviet Union were defaulting

³⁹ J.P. Hard, *Congressional Research Service*, Washington DC, 1981, p. 34.

⁴⁰ V. Sogrin, *Politiceskaia istoria sovremennoi Rossii 1985-1994. Ot Gorbaciovă do Elțâna*, Moscow, 1994, pp. 14–15.

⁴¹ S. Glazev, *Ekonomika i politika, Epizodă borbă*, Moscow, 1994, p. 208.

⁴² *Ibidem*.

after just one decade of concerted American pressure, also conjugated with an international economic context that no longer allowed disguising structural flaws by massive foreign currency inflows obtained from the trading of crude and gas.

The end of Communism is also a period when the germs of a new economic and political system which was to revolve around oil and gas also started to loom. In August 1989, the Ministry of Industry and Gas, at the time headed by a Soviet official in the plenitude of strength, Viktor Chernomyrdin, was transformed into a state-owned conglomerate named Gazprom. That was the starting point for some dramatic changes if not in the strategy, then at least in the structure of that particular sector. Gazprom, the name of which is simply the abbreviation of the ministry it originated from – Ministerstvo Gazovoi Promyshlenost –, was to become the most coveted prize of Russian transition to capitalism, a true golden egg laying goose for all Russian leaders and potentates. It would become, ten years later, the most important champion of Russia's economic and political revival, the corporation that, more than anything else, was to leave an imprint on the way in which that country was being remoulded.

RUSSIA TOWARDS A NEW TYPE OF POWER USING OLD METHODS?

The European energy policy is, first and foremost, a sum of contradictions primarily generated by the fact that the countries involved are trying to solve a European issue starting from strictly national prerequisites. This characteristic is further enhanced by the more than uneven distribution of oil and gas resources, which makes political ambitions extremely difficult to separate from economic objectives, with the latter being at least just as important as the former. The rather fluid political agendas of participating states – major powers and regional powers alike – make energy policies as well as resource extraction and transport projects often resemble genuine dramas, unfolding at fast pace and dotted with many reversals of situation. What seems an extremely certain thing today, tomorrow may easily turn into a little probable fact, to become, in the short run, totally unadvisable.

At the basis of the instability of the various energy projects stand a few factors that can be counted on to manifest themselves at least in a foreseeable future of roughly 20 to 25 years.

The first of them is the fluctuating economic context which allows the generally optimistic estimates to be often contradicted, especially when it comes to the use of energy and resources. The most illustrative case in that respect is Turkey, a country deemed to experience a galloping rise of the use of resources between 2005 and 2020, with an annual growth rate of roughly 10–15%. In reality, in the context of the world economic crisis, Turkey's energy consumption not only did

not go up, but actually dropped by about 10% from 2008 to 2010 and is not expected to return to the rate prior to 2008 before 2013–2014.⁴³ The Turkish example is not accidental, as many of the projects for the transport of resources from the Caspian Sea and Central Asia regions – be they natural gas or oil – were actually counting on Turkey, seen at the time not only as a crucial transit country, but also as a major consumer.

A second element that induces instability to energy projects is the volatility of political interests servicing these projects and the often changes of regime. The absence of political strategies in the countries that own resources as well as in those that are crucial to transit makes them prone to sudden shifts of political attitude according to the circumstances offered by the hydrocarbon market. All these factors are supplemented by the particularities of local cultures, too little attached to democratic principles and extremely difficult to frame in a long-term international context. The most relevant case concerns the relations between Turkmenistan and Russia, the two countries being engaged in a 30-year agreement for the acquisition of Turkmenistan's gas by Gazprom; Ashgabat unilaterally rescinded that contract on the pretext of technical difficulties, when the price of gas paid by Russia, imprudently tied to international rates, had started to fall.⁴⁴

Another element is the multitude of political and territorial conflicts that mine strategic regions. We refer here to the separatist regions in Georgia and Azerbaijan, both crucial to the extraction and transit of resources, the extended dispute over the status of the Caspian Sea separating Azerbaijan from Turkmenistan, Russia and Iran and the border conflicts between Turkmenistan, Uzbekistan and Azerbaijan; in all these cases, the political tension generated by territorial conflicts not only makes big investors extremely cautious, but also hampers the implementation of large-scale prospecting work to determine the approximately accurate amount of gas and oil on which a whole range of energy projects are based.

Contradictions between the objectives of energy policies and those of local policies also seriously undermine the consistency of energy projects. Perhaps the most relevant case in this respect concerns the relations between Russia, Ukraine and Belarus. Based not only on Gazprom's intention to come into contact with major European consumers,⁴⁵ but also on its plan to bypass the transit countries Ukraine and Belarus, the alternative Russian projects South Stream and Nord Stream have collided with Moscow's policy of setting up a new common economic

⁴³ Institut Energeticheskoi Strategii, *Toplevno-energeticheskii kompleks Rossii, 2000–2010*, Moscow, 2011, p. 25.

⁴⁴ S.G. Luzianin, *Vostocinaia politika Vladimira Putina, Vozvrašenie Rossii na „Bol'soi Vostok” (2004–2008), Harakteristika sovremennoego vnesnopoliticeskogo kursa v otnošenie vseh vostocinīh regionov mira-ot Cevero-Vostocinoi Azii do Bližnjego Vostoka i arabskih stran Magriba*, Moscow, 2008, p. 254.

⁴⁵ K.C. Smith, *Russian Energy Policy and Its Challenge to Western Policy Makers*, Washington DC, 2008, pp. 5–15.

space, made up of the former Soviet republics. Therefore, the founding of the Russia-Kazakhstan-Belarus Customs Union or Ukraine's entry into that organisation was conditioned by Kiev and Minsk on Russia's giving up the above mentioned projects and renouncing the exemption of petroleum goods and natural gas from the common customs policies, as Russia wanted. One can state without fear of being wrong that virtually all gas and oil pipelines are governed by too much politics and too little economy for the system to be able to operate without major syncopes.

WHY RUSSIA CANNOT SEPARATE ENERGY FROM POLITICS

In Russia's case, things are complicated by the fact that the objectives of energy policies are tightly related not only to foreign policy plans, but also to a series of domestic aims pertaining to the planned modernisation of the state. In its essence, the country's energy policy is part of a much more comprehensive effort of integration of its own territory via transport networks and of securing multiple exits to warm seas; this priority came back on the agenda of the Russian state after the dismantling of the USSR. To the Russian energy system, the dismembering of the USSR came with the loss of a significant number of maritime terminals while a major part of its transport network (especially the one making the connection to Europe) is now owned by the new independent states. For that reason, seeking to regain its major influence on the Eurasian continent, Russia is trying to integrate into a single system the territory lying between its current borders and the Eurasian aquatorium, using political as well as economic tools among which the transport of hydrocarbons is one of the most important. Russia's intermediary objective is the setting up of a single resource extraction, processing and transport system designed to cover the entire continent.⁴⁶ This goal entails specific requirements related, on the one hand, to the territorial distribution of transport networks and of processing centres and, on the other hand, to the modes of distributing processed and by-products. This type of Russian expansion is rather a secondary product of the transition from socialism to capitalism. The uncontrolled transfer of state assets into private property, most often in illegal ways, followed by the restoration of the authority of the state and of the central administration, a process beginning in 2000, has paved the way to what is called managed capitalism.⁴⁷ While the results of post-Communist privatisation were never formally reconsidered, the reinstitution

⁴⁶ *Energeticeskaia Strategia Rossii na period do 2030 goda, Utverждена Распоряжением Правительства Российской Федерации от 13 ноября 2009 г. 1715-р*, <http://minenergo.gov.ru/aboutminen/energostrategy/>.

⁴⁷ A.V. Ledeneva, *How Russia Really Works. The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*, Ithaca, 2007.

of central administration control over society, politics and economy has led to a dissipation of the full character of private ownership of such assets. A special category thus emerged – the state managers of private assets, people who act on behalf of the central administration in relation to the big private property. The state, led by politicians attached to the idea of respect for democratic appearance, is not changing the regime of property for tactical considerations; however, the public owners of such assets have long lost their prerogative of deciding on the development strategies of their own companies. Formally, the Russian state only owns parts of the assets of such companies, as is the case with Lukoil or Sibneft, Gazprom being the exception, but nonetheless, it has absolute control over the policies they pursue.⁴⁸ In that way, the Russian state operates the strategic management, while former owners have been downgraded to executive positions. Russian energy companies are built according to Western entrepreneurial principles; they often have high-profile Western companies among their shareholders, being sometimes headed by foreign executives; their role in Russia's foreign economic policy is similar to the one played in the past by international Communist organisations. Implementing the strategy of the state, faithfully pursuing the policy lines set by Russian leaders, the country's energy companies trigger the responsibility of the government only marginally, and enjoy the important advantage of remaining credible when reconsidering public statements or dropping already announced plans.

To Russia, energy strategies are the best articulated and most powerful foreign policy tool, the main pillar of its efforts to become a global centre of power. Russia has neither an efficient political-military organisation it could control, nor a diversified economy allowing it to influence world economic circumstances in the long term; therefore, changing the energy policy into the main score of its international performance is rather the consequence of a structural state than a strategic choice. In the medium term, approximately by 2030, Russia's strategic objective is to ensure the premises for an energy policy free of any immediate constraints; such constraints may be, for instance, the "captivity" created by the transit countries and the capacity of countries in Central Asia and the Caspian Sea region to drive significant changes of the price of energy resources, by independently supplying their hydrocarbon production to consumers in Europe and the Asia-Pacific area.⁴⁹

⁴⁸ In Gazprom, the Russian state holds 50.1% of the shares and in Gazprom Neft, 74.3%. In Rosneft, the biggest oil company, that has also taken over most of the Yukos assets, the state holds 84.6% of the shares. Although it may not look that impressive, the direct state shareholding becomes more relevant when considered in the context of the general capitalisation in Russia, where the federal government and local municipalities hold as much as 40% of the capitalised assets on the domestic capital market. – Carsten Sprenger, *State-Owned Enterprises in Russia*, Moscow, 2008.

⁴⁹ N.P. Šmelov, V.A. Guseinov, A.A. Jazykova, *Sredizemnomore-Cernomore-Kaspii: među Bolšoi Evropoi i Boljnim Bljnjim Vostokom*, Moscow, 2006.

In its energy policy, Russia also pursues domestic objectives, such as the structuring of a national market based on capitalist, yet uncompetitive principles, allowing Russian companies to obtain a considerable margin of independence from foreign consumers. At a foreign level, second to the direct connection to major European consumers, other goals are an exclusive channelling on the Russian territory of energy routes from the Caspian Sea and Central Asia, as well as a better interconnection with countries such as China, South Korea and Japan. In the short term, Russia's obvious intention is to set up a varied "basket" of foreign consumers; in combination with the fast growth of the domestic market, by phasing out preferential prices and supplying gas to the entire country, this will give its political leadership the possibility to negotiate toughly in order to impose advantageous prices in the long term; thus, it will be possible to improve the predictability of foreign currency entries so necessary to the comprehensive programme of statist modernisation.⁵⁰ The reformation of the domestic market and an increased presence of Russia on the Asian-Pacific markets are trends generated by objective structural phenomena and do not cause major political complications. Gazprom's and other Russian energy companies' attempt to surround Europe from the south and north and to cut the independent access of Caspian Sea and Central Asian countries is to a large extent an economic plan with a powerful political inlay; they are prone to major international complications, being also in strong contradiction with the policies Russia implements in its European "close neighbourhood."

Given the Russian concept of concentrating extraction, processing and distribution of hydrocarbons in a single decision-making centre, Moscow has managed to come into conflict with Brussels rather soon, as the European Union is in full process of regulation and liberalisation of its common energy market. All the more so as, in 2008, the EU has adopted the Energy Security Charter, that stipulates not only the decrease of hydrocarbon consumption by 20% in 10 years, but also the diversification of gas production and liberalisation of gas supply.⁵¹ A symptomatic moment for the situation confronting Russian plans occurred in April 2009: in a matter of days, Russia received the EU refusal to declare the South Stream "a European priority project," during an energy forum in Sofia, and Gurbanguly Berdymukhammedov's Turkmenistan declared its support for the Nabucco project during a meeting with Russian officials. All happened after the European Parliament had adopted "the third package" of legislation banning monopolies on the European energy market. The regulation in question allows any EU member state to prohibit the entry to their national market of a company not

⁵⁰ T. Mitrova, "The Role of Russian Gas in Europe's Energy Future," European Gas Conference 2011, Vienna, 27 January 2011.

⁵¹ *Energy Infrastructure Priorities for 2020 and Beyond. A Blueprint for an Integrated European Energy Network. On Conditions for Access to the Natural Gas Transmission Networks*, http://ec.europa.eu/energy/infrastructure/strategy/2020_en.htm.

complying with the rule of separation of extraction and transport, as by that the EU energy security is under threat.

The answer Russia gave, true enough, a continuation of the tactic shaped some years before,⁵² was to stimulate the decision-making polycentrism inside the EU, with the purpose of creating resistance to the implementation of the supranational legislation in the field of energy. A first reaction was to accelerate bilateral negotiations with countries crucial to the transit of the alternative pipelines Nord Stream and South Stream, the results being spectacular, as it became apparent at a later stage. The second reaction was to have major energy companies of Germany, France and Italy engaged in those projects. Under agreements with Berlin, Paris and Rome, national energy companies joined the project shareholding as owners of minority stakes of up to 10%. The third move was to launch (conjointly with major European companies operating in the field, but also in the context of the European policy aimed at a better security of supply) proposals to increase the “responsibility” of the countries crucial to transit and prevent them, under the threat of huge fines, from taking gas from international pipelines.

It was not by chance that Russia chose Germany as the main starting point in its attempted mining of common energy policies. The Russian vision in the field is seductive, as it starts from the assumption that harmony can be reached sooner and in a more sustainable way through interdependence. However, both harmony and interdependence apply solely in relation to Germany.

In a column published by “Suddeutsche Zeitung” at the end of 2010, *Russia and Europe: From a Reflection on Lessons of the Crisis to a new Partnership Agenda*, Russian PM Vladimir Putin launched the idea of a common European energy system, based on the commissioning of the two new transport systems that would have put Gazprom in closer contact with the big European consumers: South Stream and Nord Stream. Aside from the idea embryo it contained, the published material was nothing but an attack on the third European legislation package; it claimed that, in reality, the concentration of transport, distribution and extraction of gas in a single entity would have been a way of ensuring the security of gas supply. Practically, Putin was proposing to drop Brussels’ philosophy and embrace the Russian one; however, he did not specify the exact way in which the Russian system could have become a European one, apart from the willingness to call it like that.

⁵² In 2000, Russia commenced its policy of an “energy dialogue” with the Balkan countries for the implementation of which it concluded strategic partnership agreements with Croatia (2002), Bulgaria (2003), Hungary (2007) and Greece (2008). Starting from such partnerships that were sketching out the most cost-effective resource transmission routes, three major projects were launched: the Burgas-Alexandrropolis and Trieste-Constanța oil pipelines and the South Stream/Yuzhnyj Potok gas pipeline, the purpose being to undermine the EU strategy of bringing gas from Central Asia and the Caspian region into Europe bypassing Russia via Turkey, Bulgaria, Romania and, from there, crossing Central Europe, through the Nabucco gas pipeline.

Apart from its spectacular appearance, at closer examination, Russia's energy policy is full of contradictions. Lacking more complex and more efficient means, Moscow is using political manipulation of energy supply to solve modernisation issues. The massive investment in "diversion routes," economically ineffective and also technically difficult, is done to the detriment of a coherent programme of investment in the national extraction and transport infrastructure. That is augmented by the considerable reduction of prospecting work to identify new major reserves of resources and by the technological stagnation in the process of extraction; all that has led to the development of a difficult situation in the Russian energy industry.⁵³ A telling example in this respect is that a majority of Russian gas deposits in Siberia and the Ural, on which Russian expansion is greatly based, have already reached 50% of their extraction capacity, the usage of a reservoir standing, according to depth and geological structure, at approximately 60–70%.⁵⁴ The underdevelopment of the petrochemical sector that existed during the Soviet age and is still a reality nowadays because of the massive choice of exporting raw materials explains why, while the Russian Federation now holds approximately 24% of gas reserves and approximately 6% of oil reserves, it still has less than 1% of the world market of petrochemical goods.⁵⁵ This accounts for the considerable difference between Russia and industrialised countries with respect to the processed to extracted gas ratio: approximately 78% in the USA, almost 90% in Canada and Iran with a special note in the case of Iran, 47% in Algeria and only 10–11% in Russia.⁵⁶

In this context, Russia does not present a special constancy in the use of energy pressure. Even if Russia continues to sell gas to Belarus at USD 192/m³, and to Ukraine at USD 200/m³, the two countries, alongside Poland and the Baltic states, are obviously targeted by the direct routes, a fact which makes them partners difficult to satisfy in the matter of the customs union. Things are not any better in the case of the European Union. Seeking to convince Europeans to let go collectively of Nabucco and other projects outside Russian influence and support the two political-energy projects it pursues, Russia keeps cutting the supply of natural gas through Ukraine and Belarus, while permanently claiming to be a reliable supplier.

It is equally true that, nowadays, most of the Russian gas is distributed to Europe via the system of main pipelines developed in the 1960s–1970s, as well as through the Yamal-Evropa gas pipeline crossing Belarus and Poland and

⁵³ N. Pusenova, A. Bessonova, *Blesk i nišeta rossiskoi neftepererobotki*, in "Rabocie materialy" (Carnegie Endowment for International Peace), 2008, 2.

⁵⁴ C. Tonjes, *Perspectives on Security of Supply in European Natural Gas Markets*, Working Paper, August 2007, Clingendael International Energy Programme, p. 4.

⁵⁵ *Issledovanie sostoiania i perspektiv napravlenii pererabotki nefti i gaza, nefte i gazohimii v RF*, coord. by V. Feigin, Moscow, 2011, p. 20.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 11.

inaugurated in the mid-1990s. Russia is dependent on transit states and in the relations with these countries it adopted the philosophy of imposing conditions rather than negotiating; this fact is in contrast with the strategic importance Moscow attaches to the hydrocarbon trade.

THE BIG RUSSIAN-GERMAN ALLIANCE: OBJECTIVE NEEDS AND SUBJECTIVE RISKS

What calls for a closer analysis is not so much the Russian energy policy – obviously expansive and with a substratum – but rather the expansion of the Russian model of action to Europe. Against the existing competition, but most of all against the already applicable regulations in the EU, Gazprom's expansion carries on almost unhindered; it is also fuelled by the absence of any geopolitical agenda of the European Union,⁵⁷ being equally based on the alliance with Germany, a genuine pact of economic expansion. Thus, both Russia and Germany have gradually and surely increased their political weight by means of energy policies, while claiming that their action is strictly economic. The beginnings of this alliance, without taking into account historical precedents, are to be found in the end period of the Soviet Union, when the political conditioning of the supply of fossil resources had already become, as far as the Soviet leaders were concerned, the last decision-making lever they still had in relation to Eastern Europe.⁵⁸

It also became the source of a growing Russian influence in Europe. After the collapse of the German Democratic Republic and the reunification of Germany, German corporations in the chemical industry (BASF) and energy industry (Wintershall) spotted the prospect of a certain future prosperity, in the context of a vigorous German economic growth. In 1990, Wintershall and former USSR gas export company Soiuzgazexport – currently Gazprom Export – signed a long-term agreement for the supply of natural gas in cooperation on third markets. It was at that time that joint ventures were also set up to operate both on the German market and on third markets – Wintershall Erdgas Handelshaus GmbH (WIEH) and Wintershall Erdgas West GmbH (in 1992 it became Wintershall Gas GmbH – WINGAS), with the former signing the contract for the acquisition of Russian gas.⁵⁹ The new partners embarked on a large-scale programme for the development of their own gas transport and underground storage infrastructure in Germany; this fact gave them access to both Russian and European energy resources, with a view

⁵⁷ D. Finon, C. Locatelli, *Russian and European Gas Interdependence. Can Market Forces Balance Out Geopolitics?*, in "Cahier de recherche LEPPII," série EPE, January 2007, no. 41 bis.

⁵⁸ A. Bessonova, *Neftedobicia v Rossii, Gossudarstvennaya politika i inovatsionnyi perspektivi*, in "Rabocie materiali," 2009, 1, pp. 6–11.

⁵⁹ John M. Letiche, *Russia Moves into the Global Economy*, London-New York, 2007, p. 25.

to obtain a significant share of the domestic German market and to gain markets in neighbouring countries. Another joint venture was set up in 1993 – Wintershall Erdgas Handelshaus Zug AG (WIEE), the purpose of which was to supply gas to South-Eastern European countries, primarily Romania and Bulgaria.⁶⁰ However, the management of both WIEH and WIEE was based on a parity principle and, today, Gazprom's assets linked to operations in Germany, including WINGAS, are managed through GAZPROM Germania GmbH. In a relatively short period of time, WINGAS built in Germany a 20,100 km long pipeline system, with the following main pipelines having been built: STEGAL (bringing Russian gas from the East, from the Czech and Slovak borders to Central Germany), MIDAL (connecting the North Sea to South Germany), WEDAL (running from the Belgian border to MIDAL, which secured the interconnection with the Belgian network as well as with the INTERCONNECTOR pipeline connecting the continent to Great Britain), JAGAL (connecting the German national system to the Yamal-Evropa pipeline) and RHG (the Rehden-Hamburg main pipeline, one of the MIDAL ramifications which crosses Germany from south to north). Apart from those, in the place of a former depleted gas reservoir operated by Wintershall, WINGAS built the biggest underground gas storage facility (UGS) in Western Europe, at Rehden, with a capacity of 4.2 bn m³.⁶¹

At present, E.ON Ruhrgas is one of the biggest partners of the Gazprom Group. In 2004, E.ON (the result of a merger of VIAG and VEBA) became the single shareholder of the company that owns the largest gas distribution network measuring a total of 11,300 km, with 12 UGS (5.1 bn m³), providing approximately 50% of the German gas demand.⁶² Gas is imported from Russia, the Netherlands, Norway and Denmark. The Russian gas supplied to Germany and Switzerland by E.ON Ruhrgas is provided by Gazprom export, under seven long-term agreements, four of which have been extended from 2020 till 2035, with a total annual volume of approximately 20 bn m³. Apart from these, there is also an agreement in place for the transit of Russian gas to the Netherlands and Belgium through the German territory, concluded with E.ON Gastransport GmbH.

The gas supply to WINGAS and WIEH is done under three long-term agreements (c. 22 bn m³/year), plus an agreement with WIEE for the supply of gas to Romania (c. 5 bn m³/year). The agreement between Gazprom and WIEE has already been extended, stipulating a minimum volume of 15 bn m³/year until 2043. There is also a close cooperation between WINGAS and Gazprom on the British market, with an agreement being already in place for the supply of approximately 5 bn m³ of Russian gas/year, for now only valid until 2028. Based on 2008 data,

⁶⁰ Institut Energeticeskoi Strategii, *op. cit.*, p. 36.

⁶¹ InfoLine, *Gazovaya i gazopererabativaiushaia promislenost Rossii, Itogi 2009–2011. Prognoz na 2015*, 2012, p. 14.

⁶² Institut Energeticeskoi Strategii, *op. cit.*, p. 37.

Gazprom exports via WINGAS and WIEH around 23 bn m³/year to Germany, Belgium and Great Britain. Another noteworthy fact is the tight cooperation Gazprom has with the former gas supply company of East Germany Verbundnetz Gas (formerly owned by E.ON, but sold to another company under the German anti-monopoly law), going through WIEH. An agreement was signed by those in 1999, for a period of 20 years, for the annual supply to East Germany of c. 7 bn m³. Today, 15.79% of the Verbundnetz Gas AG stock is held by Wintershall Holding AG, and 5.26% by Gazprom Germania GmbH.

Long-term agreements are, in fact, Gazprom's main asset in Germany. At the same time, the company is trying to use all options for strengthening its positions in the region, both in cooperation with its partners and through its own projects. Together with Verbundnetz Gas, Gazprom set up a joint venture for the construction of a new UGS facility in Germany, "Katerina," with a volume set to reach 600 M m³ in 2022. As part of the exchange of assets between Wintershall and E.ON Ruhrgas, the exploiting of the Yuzhno-Russkoye deposit with documented reserves of over 800 bn m³ started being planned. On the other hand, the Russian party received parity in the holding of energy assets of German partners, including the European ones. Gazprom Germania increased its participation in the WINGAS GmbH & Co. KG registered capital to up to 50% minus one share (49.98%), and the procedures for the entry of E.ON Ruhrgas to the concern to exploit Yuzhno-Russkoye are now being finalised. The most important joint project in which Gazprom participates with 51% and E.ON Ruhrgas and Wintershall with 20% each is Nord Stream/Severny Potok, which is an offshore natural gas pipeline system with a yearly transport capacity of 55 bn m³, that would run from Russia to Germany through the Baltic Sea. Ahead of the project, WINGAS and E.ON Ruhrgas are already building new main pipelines on the German territory (OPAL and NEL), designed to be the continuation of Nord Stream. The first pipelines system will transmit Russian gas to the south, down to the Czech border, and the second one to Northern Germany to the UGS in Rehden. The development of the German gas infrastructure also opened Gazprom's way to other markets. For example, in 2007, WINGAS, Gazprom Export and the Austrian RAG (Rohöl Aufsuchungs AG) company have commissioned the UGS in Haidach, Austria. In the short term, the underground storage facility will become the second largest in Central Europe, with its capacity being set to grow from 1.3 bn m³ to 2.6 bn m³, which stands for one third of Austria's annual gas consumption.

Such a close business cooperation between German energy companies and the Russian company has both objective rationales and subjective risks.

The first rationalisation is that, according to BP Statistical Review, Germany's prospected gas reserves amounted to approximately 120 bn m³. A total of roughly 18% of the gas necessary for domestic use – c. 15 bn m³ – is extracted every year, but the national gas demand has, however, reached 85 bn m³.

The annual quantity of natural gas entering the German market is 112 bn m³, which indicates that major German companies invest in the procurement of Russian gas which they resell at a profit on third markets. Germany's gas shortage is, however, considerable. Based on AG Energiebilanzen e.V. (German Energy Association) data, c. 37% of the total gas quantity (41 bn m³) is imported from Russia. The rest comes from Norway (26%) and the Netherlands (19%).⁶³ With a growing gas deficit, it is evident that Germany is heading to a total dependence on imports from Russia and on the partnership with that country. In reality, it is interdependence. Germany is Gazprom's main foreign partner. In 2007, Germany imported 40 bn m³ of gas, standing at over 1/3 of Gazprom's total export to Europe. The Russian-German strategic partnership and Berlin's energy dependence on Moscow may also be interpreted as a consequence of the long standing energy dispute in Germany. It has created a genuine divide between German politicians, one that, apart from many other considerations, divides Social-Democrats from Christian-Democrats, with a grey, trans-party area being caught in the middle. Both the chief of the Nord Stream Board, Gerhard Schroeder, and the main Nabucco adviser, Joschka Fischer, come from Germany, alongside the German companies engaged in both projects.⁶⁴

The 2000 decision of the German government, at the time led by Chancellor Gerhard Schroeder, to close down all Germany's nuclear power stations by 2022 placed the country in front of some strategic choices. Besides the considerable raise in the CO₂ emissions the return to coal and gas-based energy technologies would have entailed, the German political spectrum also faced the issue of compensating for the gas deficit. The already shaped option of a strategic partnership with Russia and Gazprom was chosen. A change of nuance intervened once Chancellor Angela Merkel came to power. Following an already customary war of oil transit between Russia and Belarus in 2007, the chancellor said it was unacceptable that a supplying or transit state stops fuel supply without prior consultations and that the plan for closing down nuclear power stations would need to be reconsidered from the point of view of its consequences.⁶⁵ Before the Japan catastrophe (the nuclear accident at Fukushima), the plans for closing nuclear facilities were not revised, given the electoral risk that would have come with the initiative; from now on, such a revision seems even more improbable. Another consideration is the strong German lobby for a strategic partnership with Russia. The huge revenue and intoxicant shares on the domestic market from the supply of cheap Russian gas compared to Norwegian or Dutch gas cause German companies to put constant

⁶³ D. Kirillov, *Strategia ekspansii*, in "Nezavisimaya Gazeta," NG-Energhia, 10.11.2009, www.ng.ru.

⁶⁴ A. Stent, *Russia and Germany Reborn, Unification, the Soviet Collapse and the New Europe*, Princeton, 1998, pp. 204–233.

⁶⁵ Bendik Solum Whist, *Nord Stream: Not Just a Pipeline. An Analysis of the Political Debates in the Baltic Sea Region Regarding the Planned Gas Pipeline from Russia to Germany*, Lysaker, 2008, p. 14.

pressure on the German political system towards deepening cooperation with Russia. The tremendous investments those companies have made in Russia as well as on third markets, as they counted in the long term access to Russian gas, push them to try to keep relations between Moscow and Berlin far from any possible conflicts.

The main subjective risks are two. The first one, important to Germany, is the mounting dependence on Russian gas. The second one, important to Europe, is the European legislation and policies in energy matters being torpedoed by facilitating Gazprom's expansion, along with a *de facto* instauration of the practice of concentrating extraction and transport in one place, although the European law expressly prohibits it.

We have mentioned before that Russia's choice of Germany as the starting point in its attempted mining of common energy policies was not fortuitous. Much more subtle in its attempt to change what were to become European rules of access to the common market, the German party is trying to dilute them into apparently generous initiatives. That is the case of the conference "Private Sector Initiative for Security of Gas Supply in Europe," launched by the German Economy Ministry in the autumn of 2010, during which a concept was introduced into the debate of the expert community: that the responsibility for the security of gas supply should belong to private companies, entitled to make international arrangements of cooperation much more versatile than those of the states.⁶⁶ The conference set up an action programme for private companies that could be the foundation for identifying a happy way of interaction between state priorities and needs of private capitals in energy.

The first is a combination of the various suppliers' long term agreements with the setting up of centres that would organise and uphold buyer's requirements, oversee the optimal operation of the infrastructure and act towards a better international cooperation.

The second is to identify crucial regions for the European transit not only of gas and set up regional and international cooperation systems. It also consists of recording and quantifying transit system operation difficulties, turning them into criteria for appreciating the security of transit routes and making national authorities take responsibility for the security of supply. The third way is to set up international mechanisms for crisis management by relevant European production and transport companies. In this context, it is proposed to embrace a new type of philosophy in the matter of energy security, where all three major gas transport projects – Nabucco, South Stream and Nord Stream – are equally supported by European countries and implemented without further delay.

⁶⁶ P. Engstfeld, *Novie formî organizatii postavok gaza*, in "Nezavisimaia Gazeta," NG-Energhia, 10.11.2009, www.ng.ru.

The message such a conference is trying to propose is that states and companies should share equal responsibility for the supply and transit of gas; the role of the state is to offer a flexible framework that should foster cooperation among companies, while the latter should take care of concrete aspects. In reality, however, the initiative belongs to a broader process of releasing decision-making in energy matters from the international constraints a country adheres to.

BY-PASS ROUTES AND MARKETING POLICIES – AN EXPRESSION OF ENERGY IMPERIALISM?

Costly, complicated with regard to the route followed and carrying an evident baggage of political plans, alternative Russian routes are first of all meant to release Moscow from the captivity of transit countries. It is there that both the strength and the main weakness of such projects reside, as long as Russia pursues contradictory policies in relation to those countries. On the one hand, Russia tries to engage transit countries in a system of agreements, treaties and a series of economic and political projects designed to anchor them, at least in the medium term, in its sphere of influence; on the other hand, it exits the energy interdependence of a nature to “condemn” it to reach a reasonable compromise.

While it can be said that, in the early 1990s, Ukraine and Belarus gained their political independence from Russia, they remained, however, in a deep state of economic dependence. Energy parameters are the most relevant in this respect. In 2009, the national oil and gas extraction was 3 M tons of oil and 20 bn m³ of gas in Ukraine and 2 M tons of oil and 2 bn m³ of gas in Belarus. With their little revamped economies, the domestic production of the two states meets approximately 1/10 of their need for energy resources. Obviously, in the context of the extended economic crisis as well as of market practices in force in the CIS, the two countries enjoyed special conditions for the procurement of short energy products. Apart from that, Kiev and Minsk fully capitalised on Russia’s interest in using their transit infrastructure to Europe as well as the main port oil terminals on the territories of Ukraine and Belarus.

Detour routes under Russian control – Nord Stream, South Stream for gas or Burgas-Alexandropolis for oil – as well as the marketing policies applied by Russian companies in Central Asia and the Caspian Sea region best highlight Russia’s wish to exert drastic control over the European energy market. The type of control it promotes makes Russia’s energy domination very easily convertible into political control. Pressed by USA energy projects in Central Asia, such as the Trans-Caspian System, with its two ramifications for oil and gas, as well as by the Nabucco project, Russia has been forced to implement a mix of policies in the Caspian Sea region, combining military pressure, economic offers for the modernisation of transport and extraction systems and the diplomatic game.

In the matter of the legal status of the Caspian Sea – actually one of Russia’s main levers of influence in the field of energy – Moscow has shown a consequent

inconsistency, having radically changed its position a few times already. While initially it suggested the approach of a condominium of coastal states, starting from the national limit of the 45 nautical miles, Russia has subsequently changed its position, now advocating an equal distribution of the sea starting from a median line. Obviously, the new Russian position has received the endorsement of Azerbaijan and Kazakhstan, while Turkmenistan and Iran still plead for the condominium, starting from national sectors; the latter countries have declared the agreements made by the three countries lying north of the Caspian Sea illegal.⁶⁷ In sheer contrast to the usual Russian diplomacy standards, the new Moscow position seeks to block both Turkmenistan's and Azerbaijan's alternative projects, which do not start from the premise of resources transiting the Russian territory; in fact the two countries are engaged in a host of conflicts related to the sovereignty over important gas reserves. Hazar (Azeri), Osman (Chirag), Altin Asir (Sharg) and Serdar (Kiapaz) are fields lying along the median line invoked by Russia, with Ashgabat accusing Baku of illegally exploiting resources found there. Iran competes with Azerbaijan for the Araz-Sharg field and Russia and Kazakhstan fight over the Kurmangazy field, yet they jointly exploit resources reserves at Khvalynskoye and Tsentralnoye.

Alongside the ambitions of other countries, the result of that policy was a genuine naval armament race in the Caspian Sea; it has prevented Russia, the main investor, from being able to share its risk with any other partner and it has especially facilitated China's encroaching on Central Asia. In the case of Kazakhstan (a country with which Russia has had an agreement on the transport of its gas to Europe since 2005) and Turkmenistan, Moscow has succeeded in controlling their hydrocarbon trade, making it dependent on its economic and political interests; however, it was only a matter of time before leaders of the countries in that region started looking for alternative ways of selling their resources. That is because Central-Asian leaders, who control their respective states through authoritarian regimes, based on clan rivalry and conditional access to resources, see in the multiplication of national resources dispatch markets a real strategy for consolidating their own power and discretion of action in international relations. Russia counts on the argument of predictability by offering advantageous commercial conditions to concerned countries such as removing the price it charges from the context of fluctuating international markets; however, the enthusiasm with which Russia's closest partner in the region, Kazakhstan, engaged in common projects with China shows that two selling modes instead of one makes leaders in the region feel more comfortable.⁶⁸

⁶⁷ R. Larsson, *Russia's Energy Policy, Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier*, Stockholm, 2006, p. 237.

⁶⁸ An example is the Atirau-Atasu (Kazakhstan) pipeline, running to the border with Xianjiang – with its first Atirau-Kenkiak segment finished in 2004 –, followed by a new Kazakhstan-China agreement in May 2004 on continuing the pipeline all the way to the Chinese border, covering a total

IN QUEST OF A NEW EMPIRE. RUSSIA'S ENERGY POLICY IN THE WIDER BLACK SEA REGION (1991–2010)

Abstract

The evolutionary principle the leaders of this country place, at least in theory, at the core of their action, cannot hide the fact that Russia is in full process of building a new type of state. Stability, preventing sudden changes, security and a peaceful shifting of power are the most important attributes of contemporary Russia. Being convinced they are meant to innovate in matters of political organisation and social construction and especially frightened by the West's intention to quarter them to the periphery of the world system, the Russians channel a large part of their national energy into trying to avoid classical routes of development. By putting into circulation the concept of "sovereign democracy," Russia, in reality, is building a new type of authoritarianism, exercised in democratic forms but with authoritarian content.

Living a fortunate moment as an energy supplier, Russia sees the Black Sea Greater Region (including not only Europe but also the Caspian Sea area) as a territory it is qualified to manage. At the beginning of the millennium Russia bet on energy, given its vast territory crossed by virtually all major trade flows and transport routes. To Russia, oil and natural gas are the ideal ingredients able to transform it into a modern economy and a power of a new type, one that carefully manages energy flows in Europe, Asia and the Far East. Trying to act at the same time as Europe's main supplier, unique transporter and exclusive distributor of gas produced by Central Asian states, Russia wants to be the master of the huge trade hub connecting Europe to Asia. Determined to merge into a single hand extraction, transport, processing and distribution of fossil fuels in Europe, Russia is playing its intense game the best it can, its only contenders being time and various world economic circumstances.

Keywords: Soviet Union; Russia; oil; politics; foreign policy; trade; Black Sea; Central Asia

distance of 1,240 km, without crossing the Russian territory. Another grand-scale project planned to connect Central Asia to the Eastern Coast of China, also using the territory of Uzbekistan, with a total length of 11,000 km, is under construction. The Kazakhstan segment has been completed and the Chinese one is still in progress. Another symptomatic fact is the acquisition by China of 33% of the state-owned company PetroKazah.

PUTERE CENTRALĂ ȘI APARAT DE STAT – TRANSFORMĂRI ȘI EVOLUȚII

SCHIMBĂRI ÎN ORAȘELE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ LA FINELE EVULUI MEDIU. STUDIU DE CAZ: ROȘII ȘI SLUJITORII (a doua jumătate a secolului al XVI-lea – a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*

LAURENTIU RĂDVAN**

Secoul al XVI-lea a adus transformări pentru orașele din țările române, la fel cum a adus pentru multe orașe din restul Europei. Continental însuși se schimba, iar centrele urbane nu puteau să se ferească din „calea răotăților”, ca să îl parafrazăm pe Ureche. Studiul de față propune inițierea cercetării principalelor transformări care au avut loc în orașele din spațiul românesc, cu accent pe situația din Țara Românească, în mod particular pe schimbările la nivel social.

În Europa secolului al XVI-lea era evident că lucrurile nu mai stăteau la fel. Descoperirile geografice deschiseseră atât un orizont negândit pentru omul medieval, cât și posibilități economice ale căror repercusiuni nici nu erau bănuite de cei care trăiau atunci. Încetul cu încetul, Europa de Vest se orienta spre Atlantic și America, lăsând Mediterana și Levantul în plan secundar. Orașele italiene – cărora li se vor adăuga în timp Austria și Rusia – și Imperiul Otoman, pe poziții din ce în ce mai inegale, își vor continua rivalitatea, însă pe o Miză care va deveni treptat una regională și nu continentală. Un alt important eveniment, cu implicații profunde, va afecta lumea urbană și nu numai, în aproape întreaga Europă: Reforma. Nu la multă vreme după gestul lui Luther din 1517, o bună parte din centrul și vestul continentului va fi sfâșiată de dispute confesionale, care vor diviza state, regiuni, orașe sau familii. Deși aflate la periferia Europei, într-o regiune care a resimțit influențe atât din centrul *latin*, cât și din răsăritul *grecesc*, orașele din spațiul românesc nu au putut evita transformările pe care le-a cunoscut treptat continentul după 1500.

Discuția noastră pornește de la un reper istoriografic recent, mai precis lucrarea lui Jaroslav Miller privitoare la „societățile urbane din Europa Centrală și de Est”. Alături de alții istorici, Miller consideră că putem vorbi în cazul orașelor de cinci procese simptomatice pentru schimbările care au caracterizat trecerea de la Evul Mediu la perioada modernă: noi forme de urbanizare; o migrație mult mai

* Acest studiu a fost realizat în cadrul unui grant al Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică din România (ANCS), CNCS – UEFISCDI, proiect numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0562.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie; radvan@uaic.ro.

diversificată din punct de vedere social, religios și cultural; Reforma și impactul ei; construirea statelor moderne timpurii; schimbări structurale la nivel înalt din economia europeană. Aceste procese au afectat orașele în primul rând prin erodarea conceptului de oraș ca entitate autonomă economică și politică, punându-și amprenta totodată asupra integrității societății urbane (în urma fragmentării confesionale, culturale și sociale)¹.

Începând cu studiul de față propunem o nouă abordare, menită să ajute identificarea elementelor comune, dar și a diferențelor care privesc fenomenul transformării comunităților urbane în cadrul trecerii de la Evul Mediu târziu la epoca modernă. Vom ține cont de evidențele particularități prezente în răsăritul Europei, care au imprimat un specific anume transformării amintite. În calea cercetării oricărui istoric interesat de aceste aspecte se ridică o serie de obstacole. Cele mai multe probleme vin din direcția izvoarelor disponibile (în principal documentare și narative, dar și de alte tipuri), cu precizarea că situația acestora se îmbunătățește pe măsură ce avansăm spre epoca modernă. Un alt obstacol, de data aceasta metodologic, provine din faptul că, în anumite privințe, nu cunoaștem societatea urbană din spațiul românesc din perioada anterioară anului 1500 atât de bine pe cât am dori, pentru a face o comparație cât mai credibilă între ceea ce a fost și ceea ce a urmat. Motivul este dat tot de lipsa surselor, astfel că am fost nevoiți, asemenea altor cercetători, să apelăm la izvoare mai târzii pentru a înțelege situații anterioare.

Semne ale unor schimbări la nivel social, etnic și confesional se observă în orașele din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Până la acea vreme, în cele mai vechi centre urbane (Câmpulung, Râmniciul Vâlcii, Târgoviște, Argeș și probabil Pitești) există indicii că un rol important în cadrul comunităților îl deținuseră, alături de români, sașii și ungurii. Pe fondul Reformei religioase, care a cuprins destul de repede și Transilvania, cei din urmă au aderat la luteranism, o bună parte dintre ei preferând chiar să plece dincolo de munte². Alături de aceștia, au venit oameni din Balcani: raguzani, armeni, italieni, evrei, chiar turci. Dar sursele secolului al XVI-lea acordă o atenție din ce în ce mai mare unui alt grup de oameni care își fac tot mai simțită prezență, grecii. Trebuie precizat că nu toți cei numiți „greci” în izvoare erau cu adevărat greci, pentru că sub acest nume generic se ascundeau de fapt și alți oameni veniți din sudul Dunării,

¹ Jaroslav Miller, *Urban Societies in East-Central Europe, 1500–1700*, Aldershot, 2008, p. 3.

² Impactul Reformei asupra țărilor române a fost mai bine cercetat în cazul Moldovei: Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în „Studii”, XI, 1958, nr. 4, p. 58–78; Maria Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1996. Pentru efectele Reformei asupra catolicilor din orașele din Țara Românească, vezi studiul nostru *Catolicii din orașele Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie socială”, VIII–IX, 2003–2004, p. 81–111.

care aveau în comun folosirea limbii grecești. Aceasta, alături de osmană, limba oficială a Imperiului Otoman, devenise o adevărată *lingua franca*, utilizată în Biserică, în comunicarea cotidiană, în comerț etc.³ Majoritatea se ocupau cu comerț, fapt care a făcut ca în secolele XVII–XVIII în spațiul românesc numele de „grec” să fie sinonim cu „negustor”⁴. O parte dintre ei întrețin relații bune cu domnul, câțiva intră chiar în anturajul acestuia și obțin diverse dregătorii, unele înalte⁵. Sunt deci evidente anumite transformările la nivel etnic, cu comunități urbane tot mai amestecate, cu oameni veniți din regiuni ale Europei cu tradiții urbane diferite, totul pe fondul tendințelor puterii centrale de a-și consolida autoritatea.

Dar alături de negustori sau meșteri străini, în orașele din Țara Românească vin și autohtoni, reprezentanți ai altor grupuri sociale, ceea ce duce la o creștere a caracterului eterogen al acestor comunități. Interesul nostru a fost atras de două categorii de oameni tot mai prezente în orașe de la finele secolului al XVI-lea, anume curtenii și slujitorii. Cu câteva excepții, puțini specialiști au fost interesați de aceștia⁶, și mai puțini fiind cei care s-au ocupat de prezența și impactul lor în orașele acelei perioade. Vom încerca deci să explicăm, în baza surselor disponibile, de ce îi găsim în număr tot mai mare în orașe, cine i-a sprijinit și în ce măsură grupul lor a afectat lumea urbană.

Curtenii erau oameni aflați în slujba domniei, menirea lor fiind de a asigura o mai bună funcționare a administrației țării, având însă și importante îndatoriri militare, la fel ca slujitorii⁷. De altfel, erau organizați militar, cu căpitani (recruitați de obicei din rândul marilor boieri)⁸, iuzbași, ceauși și vătafi proprii. Cu toate că au depins încă de la început de curțile domnești aflate prin țară, erau oameni liberi, fiind încadrați din punct de vedere fiscal într-o categorie aparte⁹. Din a doua parte a secolului al XVI-lea, poate și pe fondul decăderii sistemului de curți, poartă tot mai

³ Traian Stoianovich, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, în „The Journal of Economic History”, 20, 1960, nr. 2, p. 290.

⁴ Gheorghe Lazăr, *Les marchands en Valachie, XVIIe–XVIIIe siècles*, București, 2006, p. 107.

⁵ Pentru grecii deveniți boieri, vezi mai recent Andronikos Falangas, *Ascension sociale et influence grecque dans les pays roumains. De quelques boyards d'origine épirote*, în Idem, *Présences grecques dans les pays roumains (XIVe–XVIe siècles). Le témoignage des sources narratives roumaines*, București, 2009, p. 223–240.

⁶ I.C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a Principatelor Române*, extras din „Revista de drept public”, București, 1935, p. 33–40. Lucrarea lui Nicolae Stoicescu, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968, deși cu unele lipsuri, rămâne cea mai bună monografie pe această temă.

⁷ *Istoriele domnilor Țării Românești de Radu Popescu vornicul*, ed. Constantin Grecescu, București, 1963, p. 83, 150.

⁸ *Istoria Țării Românești, 1290–1690. Letopisul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 102. Tot unii mari boieri dețineau și poziția de căpitani sau mari căpitani de călărași sau dorobanți. – Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 71–72.

⁹ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 15–19, 53–54.

des numele de *roși*¹⁰ (ЧЕРВЕНЫ), datorită culorii uniformei pe care o îmbrăcau în luptă¹¹, schimbarea onomastică fiind în parte simultană cu transformările pe care le-au cunoscut la nivel de statut. Nevoia de bani în creștere a domnilor a dus la supunerea curtenilor la plata unor noi dări, printre care „birul de curte” (numit ulterior „birul de roși” sau „rușală”), în final roșii devenind mai mult o categorie fiscală decât o ceată militară¹².

La puțin timp de la menționarea sub noul nume a roșilor, aceștia sunt prezenți și în orașe. Ei erau însă considerați ca fiind aparte de orășeni, fiind văzuți mai aproape de boierime decât de locuitorii orașelor. Unii proveneau chiar din rândurile miciei boierimi de țară, dar pe măsură ce o parte dintre ei se apropie de orașe, identificăm roși și printre fiii de preoți sau negustori. N. Stoicescu chiar invoca posibilitatea ca unii din roși să se fi stabilit în orașe și să-și fi păstrat ulterior statutul de curteni¹³. Această situație nu trebuie exclusă, cu toate că unul din cele mai bune exemple pe care le avem la dispoziție se referă la un om din oraș care a fost trecut de domn în categoria roșilor: Mihai din Târgșor. Personajul în sine este cunoscut¹⁴, dar noi vom avea aici în vedere traseul său inițial și felul în care va deveni membru al acestei categorii cu statut aparte. Prima dată îl întâlnim pe Mihai în 1585, când Mihnea Turcitul îi confirmă mai multe achiziții de ocini în Făstâci, câmpuri, dar și vii aducătoare de venituri, pentru care a plătit în total 4.730 de aspri de argint¹⁵. Mihai pare să fie grec la origine, fiind numit „grecul” în mai multe documente¹⁶, pentru ca dintr-un alt act să aflăm că obține iertare de oaste de la Mihai Viteazul¹⁷. Domnul trebuie să fi avut motive întemeiate să acorde scutire de

¹⁰ Prima mențiune identificată de noi este din 1574, cu precizarea că actul este în traducere târzie, în *Documenta Romaniae Historica* (în continuare: DRH), B, vol. VII, ed. Ștefan Ștefănescu, Olimpia Diaconescu, București, 1988, p. 219, nr. 165. Cum N. Stoicescu (*Curteni și slujitori*, p. 30), pe baza surselor disponibile când a scris cunoscuta sa lucrare despre curteni, consideră că prima mențiune este din 1590 [*Documente privind istoria României* (în continuare: DIR), XVI, B, vol. V, București, 1952, p. 468, nr. 483], nu este exclus ca noi documente să ducă și mai devreme atestarea roșilor.

¹¹ Explicație dată de Paul de Alep. – *Călători străini despre țările române*, vol. VI, ed. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, București, 1975, p. 221.

¹² N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 27, 31. Chiar dacă unii roși sau descendenții ai acestora obțin și mici dregătorii (postelniciei, stolnicei, spătărei etc.), în epocă se făcea o distincție între aceștia și grupul mare al roșilor. – *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 150; *Călători străini*, vol. VII, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 459, N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 49–59.

¹³ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 43–45.

¹⁴ I.C. Filitti, *Despre doi candidați la domnie din prima jumătate a sec. al XVII-lea: Mihai cămărașul și Neagu Vodă*, în „Arhivele Olteniei”, XIV, 1935, nr. 79–82, p. 197–198; I. Ionașcu, *Mănăstirea Târgsor. Un fost metoh al Spitalului Pantelimon*, București, 1938, p. 4–9.

¹⁵ DIR, XVI, B, vol. V, p. 195, nr. 209. Suma plătită echivala cu o casă bună de oraș (vezi prețul caselor cumpărate de Mihai clucerul în Târgoviște în același an, *ibidem*, p. 219, nr. 230).

¹⁶ DRH, B, vol. XI, ed. Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu, Marieta Adam, București, 1975, p. 35, nr. 25.

¹⁷ *Ibidem*, p. 59, nr. 43.

serviciul militar unui grec de oraș, într-o vreme în care activitatea politică și cea militară au fost atât de intense. Mihai din Târgșor avea de partea sa influența unor boieri, precum Hris pitar, care au intervenit în favoarea sa¹⁸. În plus, importantă cu siguranță a fost relația pe care domnul însuși a avut-o cu Tudora, fiica lui Mihai, din care a rezultat și o fată nelegitimă, Marula¹⁹. În mai multe acte îl găsim pe Mihai grecul cumpărând diverse ocini în Târgșor și împrejurimi²⁰, tot cam în aceeași perioadă, Mihai achiziționează case și locuri în oraș²¹. În 1602, Radu Șerban îi întărește toate cumpărăturile, pe care cheltuise 83.010 aspri²². O bună parte din ultimele achiziții fuseseră făcute „pre foametea cea mare” recentă²³, iar suma frumoasă plătită, dar și un document în care Mihai e numit *cupeți*²⁴ ne arată faptul că avem de-a face cu un om destul de bogat. Alte surse ne oferă câteva indicii indirecte cu privire la posibilul obiect al negoțului grecului nostru: pe la 1587–1588, Mihai era exonerat în privința unui inel de aur pentru care îl „năpăstuise” Poiană comis, pentru ca în timpul lui Mihai Viteazul să aflăm că lui Mihai grecul i s-au luat de către domn două sipete cu covoare, pături și haine din stofe scumpe²⁵. Nu este exclus ca Mihai din Târgșor să fi fost implicat în comerțul cu mărfuri orientale, cu stofe și haine.

În timpul lui Radu Șerban, el își continuă ascensiunea socială și materială, obținând în 1603 scutire de „dăjidiile mărunte” și stabilirea birului orașului la 2.000 de aspri, plătiți în patru rate²⁶, pentru ca apoi să ajungem la momentul care ne interesează: domnul îl iartă de toate dările și de bir, fiind „pus să fie la roșii aleși”²⁷. Mihai atinge apogeul în 1612, când apare trecut imediat după județul, pârcălabul și preoții orașului, într-o mărturie legată de o moștenire²⁸. Devenise deci un om de seamă în comunitatea din Târgșor. Moare în prima parte a deceniului al

¹⁸ „Să nu-l tragă la oastea domniei mele, pentru că l-am iertat domnia mea, pentru voia dregătorului domniei mele, jupan Hris pitarul.” – *Ibidem*, p. 87 și nr. 64.

¹⁹ DIR, XVII, B, vol. II, București, 1951, p. 440, nr. 380; vol. III, București, 1951, p. 72, nr. 64 (din ultimul act aflăm că Marula ar fi născută în 1599, prin urmare relația lui Mihai Viteazul cu Tudora a avut loc spre finalul domniei acestuia).

²⁰ DRH, B, vol. XI, p. 381, nr. 285; p. 410, nr. 305; p. 571, nr. 420; DIR, XVII, B, vol. I, București, 1951, p. 23, nr. 27; p. 30, nr. 36; p. 38, nr. 47.

²¹ Stefan D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, București, 1916, p. 199.

²² DIR, XVII, B, vol. I, p. 58, nr. 73.

²³ Iernile grele, recoltele slabe, dar și războaiele din acei ani, la care s-a adăugat atacul tătarilor, au dus la o mare foame în Țara Românească în 1602. – Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 76–77.

²⁴ DRH, B, vol. XI, p. 283, nr. 212.

²⁵ DIR, XVI, B, vol. V, p. 321, nr. 335; DRH, B, vol. XI, p. 35, nr. 25.

²⁶ DIR, XVII, B, vol. I, p. 82, nr. 95.

²⁷ *Ibidem*, p. 89, nr. 101.

²⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 44, nr. 47.

treilea²⁹, urmașii săi continuând ca mici boieri și „roși aleși”³⁰, fiind cunoscuți în izvoare sub numele de boierii „din Târgșor”, „din Negoești” sau „din Popești” (sate din apropiere), după moșiile pe care le-au avut. Este curioasă trecerea lui Mihai din rândul celor scutiți de obligații militare la roșii cei nevoiți să vină la oaste, însă cu siguranță și Radu Șerban și Mihai au avut motivele lor să facă acest pas. Probabil faptul că între timp grecul se îmbogățise, agonisind mai multe moșii, a făcut ca statutul de roș scutit de dăjdii să i se pară mai atrăgător, față de poziția de simplu orășean, e drept iertat de oaste și de dările mărunte, dar cu bir destul de mare. Cu cei 2.000 de aspri dați la birul orașului se putea cumpăra o ocină mai mică³¹, astfel că Mihai a preferat să-și schimbe statutul. În plus, poziția de roș, adică mic boier, era totuși avantajoasă social, permîțând o mai rapidă ascensiune din acest punct de vedere. Cazul său rămâne exemplar, pentru că ilustrează un personaj intrat din exterior în comunitatea urbană, „funcționând” o vreme în cadrul acesteia și profitând economic. Afacerile i-au permis să acumuleze atât case și terenuri în oraș, cât mai ales ocini în satele din jur. Devenind membru al categoriei roșilor, lui și mai ales urmașilor lui le-a fost mai ușor să se apropie de restul boierimii, fapt care le va permite unora dintre succesorii o carieră ilustră, după cum se va vedea mai jos.

Dar curteni identificăm individual sau în grup în mai multe orașe ale Țării Românești. La Târgșor se afla un grup mai mare de roși, situație confirmată de un document dat de Matei Basarab în 19 iunie 1636, unde apar mai mulți martori „care sănt toți la roșii aleși”³². Și în vecinătate, la Ploiești sau Gherghița, găsim roși, deși aceștia sunt pomeniți abia în a doua parte a domniei lui Matei³³. În 1651, nu mai puțin de cinci roși, alături de patru iuzbași și căpitanul de Gherghița, merg și fac o hotărnicie, numărul lor fiind elocvent pentru importanța acestui centru pentru domnie³⁴.

Grupuri de roși întâlnim și la Buzău și Râmnicu Sărat. Roșilor din ambele orașe li se adresa Matei Basarab la începutul domniei, în mai 1634, dându-le voie să vândă „bucatele” unui anume Pardos, probabil grec, pentru care se puseseră

²⁹ *Ibidem*, vol. IV, București, 1954, p. 400, nr. 412.

³⁰ DRH, B, vol. XXV, ed. Damaschin Mioc, Maria Bălan, Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, București, 1985, p. 344, nr. 309.

³¹ Stau dovedă prețurile unor ocini din acea perioadă. Chiar Mihai cumpără în 1603 trei stânjeni în Fâstăci, cu 1.700 de aspri. – DIR, XVII, B, vol. I, p. 87, nr. 99.

³² DRH, B, vol. XXV, p. 344, nr. 309; vezi și *ibidem*, vol. XXXI, ed. Violeta Barbu, Constanța Ghilulescu, Andreea Iancu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, București, 2003, p. 190–192, nr. 162–164.

³³ *Ibidem*, vol. XXX, ed. Violeta Barbu, Marieta Chipar, Gheorghe Lazăr, București, 1998, p. 226, nr. 184; vol. XXXIV, ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, București, 2002, p. 1, nr. 1; vol. XXXVI, ed. Oana Rizescu, Marcel-Dumitru Ciucă, București, 2006, p. 83, nr. 78.

³⁴ *Ibidem*, vol. XXXVI, p. 105, nr. 95.

chezași la Jipa negustorul în vremea lui Leon vodă³⁵. Alte documente îi menționează doar individual pe unii din roșii din cele două orașe³⁶. Prezența lor aici, alături de roșii din județele respective, se explică și prin faptul că domnul era interesat să aibă în această regiune oameni pregătiți să răspundă grabnic chemării la arme, mai ales că, destul de repede, a devenit evident faptul că Vasile Lupu din Moldova vecină avea intenții de mărire. Se adăuga amenințarea tătarilor, care nu era de neglijat.

În alte orașe numărul roșilor este mic. În București, întâlnim pe un Iane roșul, care deși nu mai trăia în 1629, știm că deținuse un loc de case lângă biserică lui Ghiorma banul; în 1647, Anghel roșu, din același oraș, este martor la o infrățire³⁷. La Floci, apare Chiriuță roșu, care deținuse la un moment dat niște rumâni³⁸. Mai mulți roși întâlnim în Argeș: doi, Sava și Dumitru, apar ca martori de frunte la o vânzare (sunt puși după egumenul mănăstirii Argeș, județul și cei 12 pârgari, respectiv Anghela cupet); dintre cei doi, Dumitru roșul pare a fi un om de vază în comunitate, figurând ca martor în multe din actele locului³⁹.

Curioasă este menționarea unor roși la Câmpulung. Matei Basarab însuși confirmase vechiul privilegiu al orășenilor de aici, care conținea scutiri fiscale, drepturi juridice și de proprietate asupra moșiei orașului, care nu permiteau intruziunea străinilor în comunitate sau pe moșie. Nici boierii, nici măcar domnul nu puteau obține ocini în Câmpulung: „nici un amestec sau treabă să n-aibă nici domnia mea, nici pârcălabii de orașiu, nici niminea din boiari, nici slugă boierească, nici măcar un om” (1636)⁴⁰. Cu toate acestea, în 1644, îl aflăm pe Proca roșul din oraș ca martor la o infrățire, pentru ca în 1654 lui Manta roșul să i se confirme un vad de moară de lângă mănăstirea Câmpulung⁴¹. Roșii amintiți au ajuns probabil aici ori venind din afară, cu acordul orașului – ceea ce ni se pare mai

³⁵ *Ibidem*, vol. XXIV, ed. Damaschin Mioc, Saşa Caracaş, Constantin Bălan, București, 1974, p. 358, nr. 266.

³⁶ Catalogul documentelor Tării Românești din Arhivele Statului (în continuare: CDTR), vol. IV, ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1981, p. 547, nr. 1234; vol. V, ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1985, p. 276, nr. 617; p. 479, nr. 1138; DRH, B, vol. XXXV, ed. Violeta Barbu, Constanța Ghițulescu, Andreea Iancu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, București, 2003, p. 161, nr. 134.

³⁷ DRH, B, vol. XXII, ed. Damaschin Mioc, București, 1969, p. 466, nr. 239; vol. XXXII, ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, cu colab. Oanei Rizescu, București, 2001, p. 252, nr. 232.

³⁸ *Ibidem*, vol. XXXVII, ed. Violeta Barbu, Constantin Bălan, Florina Manuela Constantin, București, 2006, p. 6, nr. 6.

³⁹ *Ibidem*, vol. XXXII, p. 48, nr. 45; p. 86, nr. 75 și altele; vol. XXXVI, p. 226, nr. 211. Vezi și pe Ivan și Voicu din Argeș, martori la cedarea unor rumâni. – *Ibidem*, vol. XXX, p. 29, nr. 24.

⁴⁰ *Ibidem*, vol. XXV, p. 250, nr. 262.

⁴¹ CDTR, vol. V, p. 588, nr. 1401; DRH, B, vol. XXXIX, ed. Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina Manuela Constantin, Constanța Ghițulescu, Oana Mădălina Popescu, București, 2010 p. 319, nr. 262. Și în 1655 găsim un roș în Câmpulung, Voinea, martor. – CDTR, vol. VIII, ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Dragoș Şesan, Mirela Comănescu, București, 2006, p. 260, nr. 534.

puțin probabil –, ori sunt chiar orășeni (sau oameni de pe întinsa moșie din jur) care au preferat să adopte acest statut, județii și comunitatea neputând să se opună acestei alegeri.

Uneori avem informații cu privire la achizițiile făcute de roși, precum cele ale lui Duminecă, iuzbașa de roși, care cumpără locuri de casă, câmpuri, mori și vii la Pitești și Târgoviște⁴². Prezența roșilor la Pitești este dovedită de o poruncă a lui Matei Basarab, care cerea spre finele domniei „tuturor roșilor și tuturor oroșanilor” de aici să nu-și mai lase slobode vitele pe ocina mănăstirii Vieroș⁴³. La Târgoviște, am întâlnit puțini roși⁴⁴. În fine, la Slatina, un document din 1638 menționează câteva nume de roși, printre care și un căpitan, Iorga, martori alături de mai mulți mari boieri la o vânzare de siliști⁴⁵. De altfel, ca distribuție geografică, observăm prezența roșilor în special în orașele de la râsărît de Olt, în timp ce în așezările urbane din Oltenia numărul lor pare să fie puțin semnificativ.

Puținele informații păstrate ne arată că roșii din oraș erau selectați dintre cei cu o anumită stare. Deși insuficiente pentru a avea o imagine completă, sursele ni-i dezvăluie pe acești oameni deținând case și terenuri, atât în orașele în care trăiesc, cât și în sate, unde achiziționează ocini și chiar rumâni. Faptul că unii dintre curteni făceau comerț reiese indirect din unele documente. Într-un act din 1637, egumenul de la Radu Vodă era volnicit să ia vamă de sare de la ocna de la Telega de la toți oamenii, inclusiv de la roși, călărași, dorobanți sau turci, greci și arbănași⁴⁶, prin urmare printre cei care luau sare de la ocna și o vindeau mai departe se aflau și curteni și slujitori. Cazul grecului Mihai din Târgșor este, de asemenea, exemplar în această privință. Unii roși devin reprezentanți de frunte ai comunităților în care trăiesc, fiind solicitați să fie martori la diverse tranzacții sau cercetări de pricini.

Creșterea numărului lor, inclusiv în orașe, a avut cu siguranță unele urmări la nivelul comunităților urbane. Roșii reprezentau o altă categorie fiscală, motiv pentru care erau scoși de sub autoritatea judeților și pârgarilor. Când lui Mihai din Târgșor î se confirmă trecerea la „roșii aleși”, actul domnesc subliniază în mod edificator acest lucru: „tu, județ, cu 12 pârgari și voi toți orășenii din orașul domniei mele mai sus spus, îndată ce veți vedea această carte a domniei mele, voi să vă feriți de sluga domniei mele, Mihai, și de casa lui și de averile lui și nimeni să nu îndrăznească să încerce a-l tulbura, căci acel om rău va păti de la domnia mea.”⁴⁷ Totuși, județii păstrează o vreme unele atribuții, inclusiv juridico-fiscale, legate de roșii din orașe, cu toate că împart aceste atribuții cu dregătorii domnului, care trec pe primul plan. În 1626, pârcălabii din Târgul Jiului, Gherghe și Stoica

⁴² DRH, B, vol. XXXIII, ed. Gheorghe Lazăr, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Andreea Iancu, București, 2006, p. 3, nr. 3.

⁴³ Ibidem, vol. XXXII, p. 302, nr. 292.

⁴⁴ Ibidem, vol. XXXI, p. 194, nr. 168.

⁴⁵ CDTR, vol. IV, p. 580, nr. 1325.

⁴⁶ Ibidem, p. 435, nr. 9951.

⁴⁷ DIR, XVII, B, vol. I, p. 89, nr. 101.

postelnic, judecă împreună cu Dima județul orașului pricina „birului de roși” a lui Radu Dăianul. Documentul precizează că au fost consultați bătrâni comunității, semn că unele din vechile practici din orașe continuă să supraviețuiască, deși influența autorităților alese ale orășenilor scade⁴⁸.

La începutul secolului al XVII-lea, se observă o tendință de creștere a quantumului dărilor roșilor, situație care a generat și reacții violente ale acestora. În 1631, birul lor era stabilit la 40 de ughi, plăabil în două rate, la Sfântul Gheorghe și Sfântul Dimitrie; probabil avem de-a face cu o reducere, altfel roșii participanți la mișcarea anti-greceană din acel an nu ar fi fost mulțumiți⁴⁹. Mai târziu, în 1655, Constantin Șerban a răspuns altor nemulțumiri ale acestora și a redus birul la 30 de ughi anual⁵⁰. Interesant este că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, roșii erau puși sub ascultarea marelui paharnic; nu știm dacă la fel stătuseră lucrurile și în perioada anterioară⁵¹.

Și totuși de ce unii orășeni preferau să treacă în rândul roșilor și să aibă un statut aparte? După cum am sugerat deja la discuția cazului lui Mihai din Târgșor, răspunsul vine probabil din faptul că orășenii plăteau din ce în ce mai multe dări, iar quantumul acestora îl depășea pe cel datorat de roși. În plus, aceștia din urmă erau iertați de dijmele pe care le dădeau în mod obișnuit oamenii de țară, inclusiv orășenii, dacă lucrau pământul de pe moșia orașului⁵². Dintre aceste dijme este de ajuns să amintim vinăriciul pentru a realiza importanța acestor scutiri, în condițiile în care mulți locuitori din orașe aveau vii, vinul fiind o băutură apreciată și aducătoare de bune venituri. Sigur, existau și orășeni scutiți sau beneficiari de reduceri de taxe, inclusiv de vinărici, precum cei din Pitești sau Târgoviște⁵³, la fel cum unii roși vor ajunge să fie obligați să dea dijme, mai ales când era vorba de ocini dăruite mănăstirilor⁵⁴. Însă grosul populației orașelor resimțea creșterea poverii fiscale, motiv pentru care unii căutau diverse portițe pentru a scăpa de aceasta. Situația avea drept efect erodarea coeziunii comunității orășenești, care, în

⁴⁸ DRH, B, vol. XXI, ed. Damaschin Mioc, București, 1965, p. 37, nr. 25.

⁴⁹ Ibidem, vol. XXIII, ed. Damaschin Mioc, București, 1969, p. 406, nr. 255.

⁵⁰ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 32.

⁵¹ Formularea din relația anonimă care ne furnizează această informație lasă de înțeles că situația respectivă nu dura de mult timp: „acum el [marele paharnic, n.n.] este peste roșii”. – *Călători străini*, vol. VII, p. 454, 459; Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1968, p. 275.

⁵² Actul de scutire a lui Mihai din Târgșor amintește, pe lângă bir, găleata, fânul, dările pentru boi, oi și cai de olac, plus muncile. – DIR, XVII, B, vol. I, p. 89, nr. 101.

⁵³ Virgil Drăghiceanu, *O tocmeală a lui Matei Basarab*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, IV, 1911, p. 148; XIX, 1926, p. 88; Radu Gioglovian, *O „tocmeală” a lui Matei Basarab privitoare la scutirea târgoviștenilor de unele dări pentru vin*, în „Studii și articole de istorie”, IV, 1962, p. 45–47.

⁵⁴ DRH, B, vol. XXV, p. 111, nr. 95; vol. XXXV, p. 209, nr. 186; în 1648, Matei Basarab trimitea poruncă către orășenii, roșii și slujitorii cu vii în dealul orașului Floca, cerându-le să dea vinărici, cu excepția roșilor „cei bătrâni, cari vor fi scriși mai demultu”. – Ibidem, vol. XXXIII, p. 305, nr. 226.

timp, ajunge să fie formată din oameni cu statut fiscal diferit. Alături de negustori și meșteșugari, care presupunem că vor continua să formeze o bună parte din populația orașului, centrele urbane sunt populate de tot mai mulți oameni asupra cărora județul și pârgarii nu au nicio putere. Chiar faptul că roșii sunt numiți și „roși aleși” sau „aleși la roși” ne arată existența unei separări între această categorie și altele.

La finele secolului al XVII-lea, roșii ies treptat din scenă, transformându-se încă o dată. Constantin Brâncoveanu începe procesul de reformare a vechiului sistem al curtenilor care, alături de ceilalți mici dregători, devin „slujitori pre județe”, măsură menită să asigure o mai bună repartizare a obligațiilor acestora, îndatoririle lor militare fiind însă menținute⁵⁵.

*

Roșilor li se adaugă slujitorii, care însă au o origine mai modestă, provenind cu precădere din rândul țăranilor sau al celor care nu mai dețineau pământ, dar și dintre oamenii veniți din afara țării, care și-au oferit contra cost serviciile și au rămas aici. Pentru prima situație, elocvente sunt două acte: un document de la Radu Mihnea, care confirmă unui dorobanț ocina pe care o deținea pe moșia domnească Măgurele de lângă București, după ce fusese eliberat din dependență, și o poruncă adresată de Matei Basarab rumânilor mănăstirii Radu Vodă din Paraipani, cărora li se interzice să devină călărași sau dorobanți („domnii mele nu-m trebuesc rumânilor sfintei mănăstiri slujitorii”)⁵⁶. De altfel, cronica Țării Românești, când îi menționează pe dorobanții lui Matei Basarab, accentuează originea lor autohtonă: „acest neam dorobănesc, fiind ei tot dintr-acest pământ al Țării Rumânești”⁵⁷. Pentru al doilea caz, ni s-a păstrat un cunoscut act de la Mihai Viteazul, care oferea de la 3 la 5 taleri pe lună celor care veneau în țară pentru a lupta pedestru sau călare, sumele crescând în funcție de poziția ocupată în cadrul oștii (vătafi, ceauși, iuzbași, căpitani)⁵⁸. În acest studiu, ne interesează slujitorii de origine autohtonă care s-au aşezat sau îi întâlnim în orașe. Alături de ei, documentele surprind numeroși slujitori care trăiesc în continuare în sate.

Indiferent de unde proveneau, cei care îndeplineau condițiile de a deveni slujitori se înscriau la căpitani, care stăteau de obicei în târguri sau orașe. De această practică aflăm tot indirect: Matei Basarab poruncea returnarea unor rumâni către mănăstirea Tismana, după ce aceștia „se-au scris [...] călărași la Paul căpitan

⁵⁵ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 71–75; Constantin Rezachevici, *Elemente noi în oastea lui Constantin Brâncoveanu*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, ed. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, București, 1989, p. 98–102.

⁵⁶ DIR, XVII, B, vol. IV, p. 253, nr. 269; DRH, B, vol. XXIV, p. 29, nr. 25; vezi și *ibidem*, p. 230, nr. 178.

⁵⁷ *Istoria Țării Românești*, p. 116.

⁵⁸ DRH, B, vol. XI, p. 323, nr. 244.

la Strehia”⁵⁹. Același domn scotea din rândul dorobanților un grup de rumâni care prin înșelăciune „se-au scris la slujbă la dărăbanți”; în consecință, oamenii pierd „cartea dă dărăbanții” și sunt scoși și de la catastif⁶⁰. Prin urmare, slujitorii, la fel ca roșii cei „aleși”, erau înregistrați aparte la vistierie. Obligațiile lor erau militare, „polițienești” (în special în cazul dorobanților) și fiscale⁶¹, unii dintre ei fiind așezați de domni pe ocini domnești, în special în orașe⁶². Instalarea pe aceste moșii nu este întâmplătoare, orașele fiind considerate proprietăți ale domnului, principiu exprimat prin clasica formulă „orașul domniei mele”. Deși atașate orașelor, moșiiile acestora erau date doar în folosință locuitorilor, astfel că domnul și-a permis să-i lase și pe slujitorii să „se hrănească” aici. Neavând aceste moșii în stăpânire deplină (cu excepția Câmpulungului), comunitățile urbane nu au reacționat, acceptând tacit această intruziune a domniei⁶³. E drept însă că și puterea centrală a permis slujitorilor să se așeze/să se folosească în special pe/de moșiiile orașelor noi, ridicate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, după cum vom arăta mai jos.

Organizarea slujitorimii este pusă de Nicolae Stoicescu pe seama lui Mihai Viteazul, care a simțit nevoia unei mai bune rânduieli din punct de vedere militar, explicabilă dacă ținem cont de numeroasele acțiuni de acest fel în care domnul s-a implicat. Acum se pot identifica indirect primele instalări de călărași pe ocini domnești. În număr mai mare, îi găsim la început în așezările care au pornit mai târziu pe drumul urbanizării, cu contribuție domnească, spre finalul secolului al XVI-lea. Ne referim aici la târgurile ridicate de Mihai Viteazul, care le-a susținut și pentru că le-a văzut ca o bază pentru politica sa. Grupuri de călărași au fost așezate pe moșia de la Ploiești, obținută recent de domn⁶⁴, probabil și la Caracal și Rușii de Vede, în ultimul caz dacă nu sub Mihai Viteazul atunci sub unul din urmașii săi⁶⁵. Se vor adăuga orașele Floți, dar și Târgșor și Gherghița. De altfel, atunci când, în secolul al XVIII-lea, moșiiile acestor din urmă orașe au fost dăruite, au ieșit la iveală informații privitoare la stabilirea aici a slujitorilor. La Târgșor, la plângerea „vechilor orașeni”, care nu doreau să dea dijmă noului proprietar, mănăstirea Turnu, s-a făcut cercetare și s-a aflat că: „acea voe, a se hrăni pe moșia domnească fără de dijmă, să dăduse numai călărașilor și roșilor slujitori, când era acel oraș

⁵⁹ *Ibidem*, vol. XXXI, p. 80, nr. 72.

⁶⁰ *Ibidem*, vol. XXX, p. 386, nr. 354.

⁶¹ Exista un bir al călărașilor. – CDTR, vol. VIII, p. 319, nr. 684.

⁶² Aceștia sunt diferiți de slugile domnești, care se ocupă de îndeplinirea diferitelor slujbe din țară, numiți și ei slujitori din secolul al XVII-lea. – N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 60–63.

⁶³ Pentru modul în care funcționau relațiile dintre orașeni și domn în Evul Mediu, vezi Laurențiu Răduț, *Orașele din țările române în Evul Mediu (sfârșitul sec. al XIII-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, Iași, 2011, p. 183–185, 196–205.

⁶⁴ M. Sevastos, *Monografia orașului Ploiești*, București, 1937, p. 825–827. Cu nume, călărași sunt pomeniți la Ploiești abia sub Matei Basarab (DRH, B, vol. XXIV, p. 324, nr. 244; vol. XXV, p. 416, nr. 370; vol. XXXIV, p. 1, nr. 1), pe seama căruia tradiția locală punea așezarea altor slujitori (M. Sevastos, *op. cit.*, p. 844).

⁶⁵ *Istoria Țării Românești*, p. 94; *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 90.

înpodobit cu oameni, avându-i domnia de treaba țării” (1760)⁶⁶. Situații identice se întâlnesc cu ocazia dăruirii moșilor de la Gherghița, Floci sau Ploiești⁶⁷. Prin urmare, la acea vreme încă se știa că slujitorii primiseră dreptul de a se folosi de moșile orașelor, alături de locitorii.

Unul din puținele cazuri mai bine documentate îl aflăm la Gherghița. Primii călărași au fost probabil așezăți încă din timpul lui Mihai Viteazul, care, datorită poziției strategice a locului, și-a stabilit aici una din taberele sale militare⁶⁸. Atacul tătarilor din 1602 a avut efecte devastatoare pentru Țara Românească, izvoarele pomenind inclusiv distrugerile făcute la Gherghița: când „au robit tătarii Gherghița”⁶⁹. Deoarece orașul fusese pustiit, Radu Șerban a decis să ridice aici o întăritura, care însă nu a fost făcută în jurul vechii vetre a așezării, ci pe o moșie alăturată, Cuciul, cumpărată de domn de la Neacșa și de la Cârstea logofăt din Buciumeni cu 15.000 de aspri. Deși domnul își întărește sieși moșia, o dă în folosință orășenilor: „să fie moșie orașului, dă să se păzească orășani ce sănt la Gherghița pre dănsii.”⁷⁰ Fiind o întăritura simplă, cu palisadă și val de pământ, acestei fortificații i s-a dat obișnuitul nume de „palangă”. Plasăm data construirii acesteia între septembrie 1604 și iunie 1605: un act din 1626 menționează că Radu Șerban „au făcut palanga” la 7113⁷¹; la 25 iunie 1605, palanca era terminată sau aproape gata („am făcut însumi domnia mea palangă”), aceasta fiind și data primei ei mențiuni⁷². Pe acest loc Radu Șerban a adus și un grup de călărași, care, chiar dacă palanca nu a avut viață lungă, au rămas aici. Actul de danie a moșiei Cuciul către Radu logofăt din 26 iunie 1611 ne lămurește în această privință: se precizează că domnul adusese în palancă orășenii și slujitorii din Gherghița „ca să șază intr-însa”, însă aceștia nu s-au mai putut „târpi într-acel loc, ce-au ieșit toți de au mersu la siliștea lor, la Gherghița”, adică la vechiul oraș. La întoarcerea în țară a lui

⁶⁶ Document din 9 martie 1760, publicat în George Potra, Nicolae Simache, *Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Târgșor (1632–1857)*, [Ploiești], s.a., p. 439, nr. 90; I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 33–35; pentru evoluția orașului Târgșor, vezi și studiul nostru *Noi considerații privitoare la începiturile orașului Târgșor*, în *In honorem Ioan Caproșu*, ed. Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iași, 2002, p. 131–146.

⁶⁷ Gherasim Timuș, *Documente relative la Mitropolia din București*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XVII, 1894, p. 844; *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I *Țara Românească*, București, 1961, p. 688, nr. 539; p. 735, nr. 584; I.N. Simache, *O străveche așezare din regiunea Ploiești: Târgșorul vechi*, în *Din activitatea muzeelor noastre. Studii, referate, dări de seamă, documente*, vol. I, Ploiești, 1956, p. 111–114, anexele nr. 1–2; Al.T. Dumitrescu, *Despre orașul de Floci*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, partea a II-a, p. 433–434, nr. 1–2; vezi și N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 80–85.

⁶⁸ Mihai Viteazul numește Gherghița în mai multe acte „cetate de scaun”. – DRH, B, vol. XI, p. 193, nr. 148; p. 203, nr. 159; p. 206, nr. 161.

⁶⁹ DIR, XVII, B, vol. I, p. 85, nr. 98. Vezi și un act din 29 iunie 1604 care pomenește „schimbarea vremurilor” și „nevoie” pe care le-a suferit țara de pe urma turcilor, tătarilor și moldovenilor. – *Ibidem*, p. 132, nr. 137.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 173, nr. 169.

⁷¹ DRH, B, vol. XXI, p. 28, nr. 18.

⁷² DIR, XVII, B, vol. I, p. 173, nr. 169.

Radu Șerban, în mai 1611, palanca era deja „spartă”⁷³. Orașul și-a revenit cu greu și nici măcar 25 de ani mai târziu nu atinsese nivelul de dezvoltare din perioada de dinainte de domnia lui Mihai Viteazul: într-o descriere anonimă a soliei lui Jerzy Krasinsky, care trece pe aici în 1636, se afirmă că „acest oraș a fost pe vremuri mai mare și mai populat”⁷⁴. Totuși, Gherghița nu-și pierduse poziția strategică, pentru că prin acest loc treceau toate oștile care veneau dinspre răsăritul țării (din Moldova, de la Brăila, dinspre tătari), de aici deschizându-se căile spre București sau Târgoviște, care vor fi folosite mai târziu și de Vasile Lupu în incursiunile lui. Prin urmare, prezența slujitorilor în oraș era importantă: în 1605, sunt menționați Sava și Andronie căpitani⁷⁵, iar în 1622, Urs iuzbașa⁷⁶; un an mai târziu, Iancu căpitanul primea de la Radu Mihnea pentru credincioasa sa slujbă o ocină fostă domnească de lângă moșia orașului⁷⁷. În 1623, alături de călărașii din Ploiești și Ruși, s-au revoltat și cei din Gherghița, înfrânți la Mănești⁷⁸. Cronicile nu ne spun dacă lor li s-au alăturat și călărașii din Târgșor, atestați din vremea lui Matei Basarab⁷⁹. Ca un detaliu poate semnificativ, pe seama lui Matei Basarab aceleasi cronică pun citorirea/refacerea multor biserici și mănăstiri. Printre acestea găsim vechi biserici domnești (Câmpulung), citorii ale strămoșilor Craiovești (Craiova, Brâncoveni), dar și biserici noi, ridicate pentru pomenirea unora din bătăliile duse de viteazul domn, dar – poate nu întâmplător – și pentru a sluji ca lăcașuri de cult în orașele cu mulți slujitori domnești (sunt pomenite Gherghița, Ploiești și Caracal)⁸⁰.

Izvoarele îi pomenesc în majoritatea orașelor pe călărași, care luptau călare pe propria cheltuială, în timp ce slujitorii pedeștri, dorobanții, plătiți uneori cu leafă (motiv pentru care ei au fost mai rar așezăți pe ocini domnești)⁸¹, apar menționați mai des în centrele urbane mari (mai ales în orașele reședință domnească) și mai rar în cele mici. Revenind la călărași, aceștia sunt pomeniți și în celealte orașe din răsăritul Munteniei. Îi găsim în număr mare la Ploiești⁸²,

⁷³ Ibidem, vol. II, p. 11, nr. 13. Palanca a fost abandonată cu ocazia intervenției lui Gabriel Bathory în Țara Românească și a venirii în țară a lui Radu Mihnea, în ianuarie–mai 1611. – N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. V *Vitejii*, ed. a II-a, ed. Constantin Rezachevici, București, 1998, p. 378–383; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, ed. Dinu C. Giurescu, București, 2000, p. 12–15.

⁷⁴ *Călători străini*, vol. V, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 120.

⁷⁵ DIR, XVII, B, vol. I, p. 203, nr. 195.

⁷⁶ Ibidem, vol. IV, p. 204, nr. 219.

⁷⁷ Ibidem, p. 213, nr. 228.

⁷⁸ *Istoria Țării Românești*, p. 94; *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 90.

⁷⁹ Stancu călăraș. – CDTR, vol. IV, p. 513, nr. 1150.

⁸⁰ *Istoria Țării Românești*, p. 106.

⁸¹ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 116.

⁸² DRH, B, vol. XXIV, p. 323, nr. 244; vol. XXXVII, p. 155, nr. 179; vol. XXXVIII, ed. Oana Rizescu, Marcel-Dumitru Ciucă, Florina Manuela Constantin, Andreea Iancu, București, 2009, p. 168, nr. 158.

Râmnec⁸³, dar și în Buzău⁸⁴. Pentru ultimul caz, ni s-a păstrat o împăternicire dată de Radu Mihnea episcopului din oraș, care primea pe la 1612–1616 voie „să-i bată, să-i tragă, să le ia boii și caii” pe cei care tăiau copaci în crângul episcopiei, anume căpitani, iuzbași, călărași, dorobanți și orășeni⁸⁵. În 1653, Matei Basarab se adresează iuzbașilor, hotnogilor, călărașilor, slujitorilor și orășenilor, ale căror case, aflate pe locul episcopiei, arseseră, poruncindu-le să le refacă nu pe acel loc, ci pe locul orașului și pe loc domnesc, unde era destul spațiu⁸⁶. În ambele documente, interesantă este ordinea adresării, căci primii menționați nu sunt orășenii, ci slujitorii și „superiorii” lor, care, deși primiseră voie să se folosească de ocina orașului, preferaseră să se aşeze pe locul episcopiei. Porunca lui Radu Mihnea reprezintă după părerea noastră o dovadă că așezarea călărașilor la Buzău nu se petrecuse de mult timp. Ni s-a păstrat o copie după jurământul de credință depus de călărașii din Buzău în 1655 lui Constantin Șerban, care conține aproape 200 de nume de slujitori, certificând numărul mare al acestora în oraș⁸⁷.

Un indiciu mai timpuriu privitor la așezarea la Flocoi a unui grup de călărași ne parvîne din timpul lui Leon Tomșa, care volnicește călugării de la mănăstirea Mislea să ia dijme din ocina lor de la Stâlpeni, de lângă oraș, indiferent că era vorba de călărași, roși, țărani, orășeni sau slugi domnești (în această ordine)⁸⁸. Știm din alte surse că Stâlpennii (în care aveau părți mănăstirile Mărgineni și Mislea) au aparținut de moșia Flocilor încă din vremea lui Alexandru al II-lea Mircea, situație confirmată de Mihai Viteazul, nu și de Radu Șerban⁸⁹; probabil călărașii s-au așezat aici dinainte de acest din urmă domn, când moșia ținea de oraș. De drepturile călărașilor instalați de domni în Ploiești, Gherghița sau Flocoi aflăm abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când domnii au cedat moșiile acestor orașe către boieri, episcopii sau Mitropolie. În procesele care au pornit atunci, urmașii călărașilor au revendicat și au primit scutirile de dijme sau munci de care se bucuraseră înaintașii lor⁹⁰.

Revenind la „repartiția” slujitorimii în țară, observăm că în orașele Olteniei izvoarele menționează mai puțini slujitori domnești. Îi găsim, nu întâmplător, la

⁸³ *Ibidem*, vol. XXIV, p. 516, nr. 391; vol. XXXVIII, p. 79, nr. 69; CDTR, vol. V, p. 276, nr. 617.

⁸⁴ DRH, B, vol. XXI, p. 280, nr. 150; vol. XXX, p. 173, nr. 131; vol. XXXIV, p. 19, nr. 21; vol. XXXV, p. 60, nr. 39; vol. XXXVI, p. 193, nr. 169.

⁸⁵ DIR, XVII, B, vol. II, p. 41, nr. 43.

⁸⁶ DRH, B, vol. XXXVIII, p. 166, nr. 154.

⁸⁷ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, București, 1902, p. 37, nr. XLIV. Credem că aici avem de-a face cu călărașii din oraș, nu din județ. Într-un alt jurământ, al păhărniceilor, se precizează în listă că este vorba de oameni din județ: „ot sud. Râmnec”, „sud. Buzău” etc. – *Ibidem*, p. 40, nr. XLV.

⁸⁸ DRH, B, vol. XXIII, p. 598, nr. 396.

⁸⁹ *Ibidem*, vol. VII, p. 13, nr. 12.

⁹⁰ Vezi nota 67.

Caracal⁹¹, moșie devenită domnească abia în timpul lui Mihai Viteazul, care a cumpărat-o probabil de la foștii stăpâni, călugării de la Glavacioc sau Danciu din Brâncoveni⁹². Mihai a încurajat dezvoltarea târgului de aici prin stabilirea temporară a unei reședințe domnești. Mențiunarea în prima parte a secolului al XVII-lea a reprezentanților autoritatii domnești, pârcălabii, precum și a instituțiilor specifice orășenești, confirmă schimbarea de statut petrecută în acest loc⁹³. Ca și la Ploiești, îl întâlnim pe domn în câteva rânduri la Caracal, unde confirmă stăpâniri de ocini⁹⁴ sau își pregătește strategia pentru viitoarele acțiuni politice și militare⁹⁵. Mihai însuși sau Matei Basarab a adus aici slujitori domnești⁹⁶. La Craiova găsim dorobanți. Mențiunea lor e târzie și probabil responsabil de prezența lor e tot Matei Basarab. În 1648, un document îl amintește pe Mane dorobanț, păgubit de un bou, furat de patru țigani, dar și pe Iancu, iuzbașă al dorobanților din Craiova, martor, pentru ca în 1651 Mihul dorobanțul să figureze tot ca martor la o vânzare⁹⁷. Dorobanții de la Craiova, la fel ca și alți slujitori de acest fel, duceau la îndeplinire sarcini în județ, precum prinderea rumânilor fugiți și aducerea lor la pușcărie⁹⁸. Un mic grup de călărași este pomenit și la Târgu Jiu⁹⁹.

Călărașii nu puteau lipsi din București, unde par să fie în număr destul de mare încă dinainte de domnia lui Matei Basarab, după cum vor rămâne și în timpul domniei acestuia¹⁰⁰. Aici însă întâlnim și dorobanți. Un anume Oprea dorobanțul este pomenit încă din 1590 (își vinde casa din București)¹⁰¹, în timp ce alții apar în izvoarele ulterioare: Apostol dorobanț își vinde și el casa din oraș în vremea lui Alexandru Iliaș¹⁰², în vreme ce, sub Leon Tomșa, Mane dorobanț o

⁹¹ DRH, B, vol. XXV, p. 36, nr. 31.

⁹² DIR, XVI, B, vol. V, p. 322, nr. 337; p. 344, nr. 361; DRH, B, vol. XI, p. 116, nr. 86.

⁹³ În septembrie 1626, Alexandru Coconul poruncea pârcălabilor din Caracal să îi oblige pe rumâni mănăstirii Cozia din Vădăstrața și Frăsinet să iasă la muncile la care erau obligați (DRH, B, vol. XXI, p. 266, nr. 139), iar în februarie 1627, Jitea județul și cei 12 pârgari, alături de Stan și Căzan pârcălabi, toți din Caracal, depun mărturie la o tranzacție (*ibidem*, p. 334, nr. 191).

⁹⁴ *Ibidem*, vol. XI, p. 360, nr. 217.

⁹⁵ La 9 septembrie 1598, Mihai Viteazul emite un act „în mijlocul Caracalului” (*ibidem*, p. 430, nr. 316), iar în 16 octombrie din curțile de aici (*ex Curia nostra Karakal*) trimite o scrisoare arhiducelui Maximilian, referindu-se la succesele sale în campania anti-otomană (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I *Documente externe*, coord. Ion Ardeleanu, Vasile Arimia, Gheorghe Bondoc, Mircea Mușat, București, 1982, p. 214, nr. 70).

⁹⁶ Primul călăraș este pomenit sub Matei Basarab. – DRH, B, vol. XXV, p. 36, nr. 31.

⁹⁷ *Ibidem*, vol. XXXIII, p. 325, nr. 249; vol. XXXVI, p. 75, nr. 73.

⁹⁸ Mențiune din timpul lui Constantin Șerban. – *Ibidem*, vol. XXXIX, p. 392, nr. 322.

⁹⁹ *Ibidem*, vol. XXXIV, p. 205, nr. 218.

¹⁰⁰ Numeroase mărturii: *ibidem*, vol. XXI, p. 120, nr. 68; p. 375, nr. 217; p. 402, nr. 242; p. 433, nr. 266; vol. XXII, p. 246, nr. 112; p. 357, nr. 177; vol. XXV, p. 53, nr. 35; p. 159, nr. 155; vol. XXXIII, p. 324, nr. 248; vol. XXXVI, p. 279, nr. 276.

¹⁰¹ DIR, XVI, B, vol. V, p. 439, nr. 454.

¹⁰² DRH, B, vol. XXII, p. 357, nr. 184.

găzduia în casa sa suficient de încăpătoare pe Stanca vorniceasa¹⁰³. Două decenii mai târziu, îl găsim pe Lepădat, căpitan de dorobanți de București, îngrijindu-se de mânătirea sufletului său: „la vreme di petrecanii mea di pri ceastă lume” își lasă via și casa cu grădină la mănăstirea Plumbuita¹⁰⁴. Prezența mare a slujitorilor la București este explicabilă: pe de o parte, orașul este relativ nou (în sensul organizării sale asemenea altor orașe din țară), cu moșie hotărnicită recent (sub Mircea Ciobanul)¹⁰⁵, în plus aici au stat mai mulți domni, care au preferat așezarea de pe Dâmbovița ca reședință principală. Era prin urmare firesc ca în apropierea domnului să se afle un grup de slujitori domnești, din cei cu leafă (dorobanți, seimeni), gata să răspundă la eventualele chemări la luptă. N. Iorga a remarcat bine prezența acestor slujitori și contribuția lor la amestecarea populației orașelor: „părți din orașele de scaun aveau astfel o populație neastâmpărată și nesigură de ostași ereditari, cu femei și copii, care-și aveau case de veci și trăiau din leafă.”¹⁰⁶ Situația era asemănătoare la Târgoviște: pe lângă călărași¹⁰⁷, aici sunt mulți dorobanți: Fiera, vătaf de dorobanți, Radu, Necula, Oprea, Dragomir și alții¹⁰⁸. Când vremurile erau mai pașnice, slujitorii erau folosiți și pentru a duce la îndeplinire diferite porunci domnești, unele având chiar legătură cu orașele și moșiiile lor. Leon Tomșa îi trimite în 1632 pe Curtu căpitanul și pe dorobanții săi să taie zăgazurile făcute lângă București, pe Dâmbovița, de Necula fost mare vistier, care înundaseră morile călugărilor de la Radu Vodă și grădina domnească¹⁰⁹.

Mult mai rar avem date sau indicii cu privire la alte ocupații ale slujitorilor domnești din orașe. Putem presupune că unii se ocupau cu comerțul, deși nu avem informații directe, pentru că numele de „cupeți” nu le este dat vreodată, fiind rezervat celor din breasla respectivă. Pentru câțiva se indică un meșteșug, ceea ce poate reprezenta ori ocupația anterioară, ori chiar cea curentă. În 1626, printre martorii dintr-un act de confirmare a vânzării unei vii dat de județul din Târgoviște

¹⁰³ Ibidem, vol. XXIII, p. 362, nr. 227.

¹⁰⁴ Ibidem, vol. XXXV, p. 179, nr. 158.

¹⁰⁵ Ibidem, vol. XXV, p. 423, nr. 377; recent, ne-am ocupat de rolul acestui domn în dezvoltarea orașului, în *Mircea Ciobanul și „așezarea” orașului București*, în „Aut viam inveniam aut faciam”. In honorem Ștefan Andreeșcu, ed. Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Iași, 2012, p. 101–120.

¹⁰⁶ N. Iorga, *Răscoala seimenilor împotriva lui Matei Basarab*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a II-a, XXXIII, 1910, p. 200.

¹⁰⁷ Printre ei se numără Stoica, despre care aflăm că vine mănăstirii Mărgineni un loc cu vad de moară pe Ialomița. – DRH, B, vol. XXXVIII, p. 186–187, nr. 174–175; vezi și DIR, XVII, B, vol. IV, p. 575, nr. 589; DRH, B, vol. XXI, p. 433, nr. 266; vol. XXXVII, p. 94, nr. 112; vezi și mai jos.

¹⁰⁸ DIR, XVII, B, vol. III, p. 469, nr. 428; vol. IV, p. 302, nr. 317; p. 319, nr. 330; DRH, B, vol. XXXIII, p. 68, nr. 78; p. 162, nr. 162; vol. XXXIV, p. 171, nr. 196; vol. XXXV, p. 299, nr. 269; George Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița (1418–1800)*, Târgoviște, 1972, p. 211, nr. 352. Diversii oșteni din Târgoviște, localnici sau străini, sunt pomeniți și de Paul de Alep, când ajunge cu patriarhul Antiohiei în Țara Românească, în noiembrie 1653. – *Călători străini*, vol. VI, p. 108–109.

¹⁰⁹ DRH, B, vol. XXIII, p. 522, nr. 337.

îl identificăm spre finele listei și pe Ișfan săpunar călăraș, la fel cum în mai 1654 găsim tot un săpunar călăraș, dar la Ploiești; faptul că la amândoi meșteșugul este pus încă dinainte ne arată că aceasta le-a fost ocupația inițială, după care ei au devenit și călărași¹¹⁰. Tot în 1626, Țogoe călărașul figurează ca martor alături de trei negustori, trei meșteșugari și un preot; cum aceștia sunt toți martorii, iar cei implicați în tranzacție erau amândoi zugravi, luăm în calcul posibilitatea ca Țogoe călărașul să fi împărtășit cu aceștia una dintre ocupații¹¹¹. La București, îl găsim pe Costea stegarul cizmar¹¹², dar și un stegar brăgar, ca și un dorobanț și un călăraș tabaci¹¹³. Acestea sunt însă situații rare, ceea ce ne arată că marea majoritate a slujitorilor se ocupau cu îndeletniciri separate de cele specifice orășenilor și, mai degrabă, munceau ocinile de pe moșie, decât să practice negoțul sau vreun meșteșug.

Dacă unele izvoare sugerează indirect că Mihai Viteazul a avut un rol important în regândirea sistemului slujitorimii din țară, o creștere a numărului călărașilor și dorobanților, mai ales în orașe, este evidentă sub Matei Basarab. Se estimează că de la 12.000 de oșteni, cât se strângeau în 1632, la finele domniei acestui voievod efectivele oștii se ridicau la circa 40.000 de oameni, în rândul căror se aflau aproximativ 8.000 de roși și 10.000 de slujitori¹¹⁴. Despre „nerecunoscătorii” dorobanți, răsculați la sfârșitul domniei, cronica ne transmite: „în zilele lui [lui Matei, n.n.], în 21 ani ai domniei lui, [dorobanții] au avut odihnă mare și-i miluea și-i socotea atât cât făcuse toți bucate multe și avuție multă.”¹¹⁵ Domnul, el însuși un fost oștean, a fost interesat să aibă o oaste mai numeroasă, din mai multe motive, printre care dorința de a păstra tronul (pe fondul rivalității cu Vasile Lupu), dar și pentru a juca un rol mai important pe scena politică regională (în cadrul alianței cu principale Transilvaniei), în contextul încercărilor de revigorare, măcar în parte, a proiectului încăștășului și modelului său, Mihai Viteazul¹¹⁶.

Pe același fond, are loc o creștere a numărului lefegiilor străini, ieșit însă de sub control sub Constantin Șerban, care a căutat să le limiteze influența¹¹⁷. Deja în orașe, la acel moment, se constată că slujitorii devin un factor perturbator, ultimii domni din secolul al XVII-lea luând măsuri pentru reformarea acestui grup. La treptată reducere a influenței lor au contribuit și acțiunile politice și militare din timpul lui Mihnea al III-lea (1659). Încă din momentul luării domniei, Mihnea a pus la cale, după modelul lui Mihai Viteazul, o amplă revoltă anti-otomană, care

¹¹⁰ *Ibidem*, vol. XXI, p. 249, nr. 126; CDTR, vol. VIII, p. 77, nr. 138.

¹¹¹ DRH, B, vol. XXI, p. 433, nr. 266.

¹¹² *Ibidem*, p. 169, nr. 85.

¹¹³ *Ibidem*, vol. XXV, p. 67, nr. 50; N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 68.

¹¹⁴ N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 70–72.

¹¹⁵ *Istoriele domnilor Tării Românești*, p. 110.

¹¹⁶ Stefan Andreeescu, *Restitutio Daciae*, vol. II, București, 1989, p. 225–228.

¹¹⁷ Totuși, corporile slujitorilor nu au fost „în mare parte desființate”, după cum dă de înțeles Nicolae Stoicescu, în *Constantin Șerban*, București, 1990, p. 30; vezi mai jos.

inițial nu a întrunit asentimentul marii boierimi¹¹⁸. Chiar și în aceste condiții, Mihnea a reorganizat oastea și a crescut numărul călărașilor și slujitorilor¹¹⁹, sprijinind răscumpărarea unor sate din rumânie. Declanșarea revoltei în septembrie 1659 și acțiunile care au urmat nu au avut succesul plănuit și Mihnea, înfrânt, a fost nevoit să se retragă dincolo de munți, unde va și muri. Criza, în care vor fi implicați atât slujitorii, cât și roșii¹²⁰, se va liniști abia după un an, prin desemnarea lui Grigore Ghica ca domn (1660–1664), urmat de Radu Leon (1665–1669).

Cu Antonie vodă (1669–1672) cercul se închide, simbolic. Zis „din Popești”, acest personaj original este primul și ultimul care se trage dintr-un neam de roși, mai precis din Mihai grecul din Târgșor, al cărui fiu mai mic a fost, după cum a demonstrat Ion Ionașcu¹²¹.

Treptat, rolul și statutul slujitorilor suferă transformări. Numărul lor cunoaște o scădere, o mărturie anonimă din timpul lui Șerban Cantacuzino fiind edificatoare în această privință: „roșii din țară, care erau odinioară boieri foarte bogăți; acum văd că sunt cei mai prăpădiți”; „călărașii, adică ostașii călări, mai înainte erau mulți, dar acum sunt mai puțini, totuși vor fi între 6.000 și 4.000”; „dorobanți, [...] odinioară erau 2.000”; despre cei din urmă, în altă parte ni se spune că „acum sunt numai 1.000”¹²². Cronica *Istoriile domnilor Țării Românești*, ostilă Cantacuzinilor, pune pe seama aceluași domn sărăcirea slujitorilor, în timp ce urmașul său, Brâncoveanu, i-ar fi transformat pe aceștia în „podani”, adică simpli țărani dependenți, afirmație forțată¹²³. Responsabile de această situație ar fi pierderea încrederii față de unii din reprezentanții acestor grupuri, eliminarea lor în urma revoltelor, foamei și ciumei (mai ales în cazul dorobanților)¹²⁴, dar și înăsprirea condițiilor fiscale, în urma creșterii obligațiilor față de Poartă¹²⁵. Pe de altă parte, trebuie luate în considerare și măsurile de reformare a sistemului militar întreprinse de Constantin Brâncoveanu, care a încadrat roșii în rândul slujitorilor, în timp ce călărașii și dorobanții și-au pierdut din importanță, în locul lor fiind promovate categorii noi (spre exemplu talpoșii)¹²⁶.

¹¹⁸ Șt. Andreescu, *op. cit.*, vol. II, p. 246–250.

¹¹⁹ Mihnea vodă „începu a-și face steaguri multe și tunuri și erbării multe și palangă împrejurul mănăstirii Radului Vodă. Si să strânsereă tot neamul dorobănesc, de-i tocmea și-i aşaza cineși la steagul lui și la ceată-și”. – *Istoria Țării Românești*, p. 132, 133.

¹²⁰ În timpul surtei conduceri a lui Constantin Șerban, mai 1660. – *Ibidem*, p. 142.

¹²¹ I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 5–15.

¹²² *Călători străini*, vol. VII, p. 456, 459.

¹²³ *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 176, 206.

¹²⁴ Foamea și ciuma din 1660–1661 au făcut mari pagube în țările române. Pentru Țara Românească, cronica amintește explicit dorobanții ca fiind printre principalele victime: „Dumnezeu au secerat de tot felul de oameni, iar ca la ceata dorobanților, nici la unii. Ales la 2 orașă, Târgoviștea și București, făcându-se moarte nespusă.” – *Istoria Țării Românești*, p. 147; vezi și P. Cernovodeanu, P. Binder, *op. cit.*, p. 86–88.

¹²⁵ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 32–33.

¹²⁶ C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 100–104.

*

Orașele au suferit indirect de pe urma instalării slujitorilor și roșilor. Pe lângă faptul că județul și pârgarii nu aveau autoritate în privința lor – roșii ascultau de marele paharnic, călărașii erau supuși marelui spătar, iar dorobanții marelui agă¹²⁷ –, grupul mare al slujitorimii avea să devină un factor de instabilitate, din cauza revoltelor pornite din motive politice sau fiscale. Una din primele mișcări puse pe seama lor a fost înregistrată de cronici în 1626, când „s-au ridicat asupra lui [Alexandru Coconul, n.n.] călărașii de la Mănești și de la Gherghița și de la Ploiești și de la Rușii de Vede, ca să gonească pre Alexandru Vodă”¹²⁸. Revolta a avut un substrat politic, cel social neputând fi dedus cu informațiile actuale. Probabil mișcarea călărașilor a fost instigată prin intermediul unora dintre căpitani de Necula vistierul, care dorea revenirea pe tron a lui Alexandru Iliaș¹²⁹. Roșii nu au participat („toată curtea”, alături de boieri); dimpotrivă, îi întâlnim la înăbușirea revoltei, după cum spun aceleași cronici. Nici celălalt grup important al slujitorilor, dorobanții, nu sunt pomeniți, cronicile insistând pe prezența călărașilor.

Roșii și slujitorii au fost implicați câțiva ani mai târziu în altă mișcare, de data aceasta împotriva creșterii influenței grecilor. Numărul tot mai mare al acestora din urmă a nemulțumit populația locală, în special pe boieri, pe clerici¹³⁰, poate și pe negustori, care nu vedea cu ochi buni creșterea influenței lor. Cele mai cunoscute reacții împotriva grecilor le întâlnim în anii 1631 și 1668. Dimensiunea politică a acțiunii din 1631 a fost discutată în mai multe rânduri în istoriografie¹³¹. Cercetarea documentelor arată că reacția anti-grecească din acel an nu a reprezentat acumularea unor tensiuni de moment (multe de origine fiscală), ci răbufnirea unor sentimente negative adunate în timp, exacerbate de domnia lui Leon vodă¹³². Măsurile luate cu această ocazie au mai mult relevanță fiscală și socială, decât

¹²⁷ Vezi și *Călători străini*, vol. VII, p. 454–459; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 244–245, 254–255.

¹²⁸ *Istoria Țării Românești*, p. 94; *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 90.

¹²⁹ Șt. Andreescu, *op. cit.*, vol. II, p. 109.

¹³⁰ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 91–98 (pentru situația din Biserică) și 99–101 (pentru marii dregători).

¹³¹ Vezi, pe larg, discuția din Idem, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți”, în „Revista de istorie”, XXIX, 1976, nr. 7, p. 1013–1030. Pentru context, vezi și N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 15–21. Considerații cu privire la atitudinea față de greci la Bogdan Murgesch, „Phanariots” and „pământeni”. *Religion and Ethnicity in Shaping Identities in the Romanian Principalities and the Ottoman Empire*, și Toader Nicoară, *Le discours antigrecque et antiphanariote dans la société roumaine (XVIIe et XVIIIe siècles)*, ambele în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj, 1995, p. 196–204, respectiv 205–211.*

¹³² „Problema grecească” a fost ridicată ulterior de boieri și la Poartă, în contextul luării domniei de către Matei Basarab. – *Istoria Țării Românești*, p. 104–105. Alți autori vorbesc de o diversiune, menită să refacă legăturile dintre domn și boierii autohtonii. – Andrei Pippidi, *Traditia politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, ed. revăzută, București, 2001, p. 169.

economică, privind mai puțin lumea orașului. Din această ultimă perspectivă, ne interesează faptul că în actele emise în 15 și 23 iulie 1631 sunt amintite în mai multe rânduri „cametele asuprite”, care sunt condamnate cu tărie¹³³. Mult mai radicală pare decizia de înlăturare a grecilor din țară: „și am scos acei greci striini de în țeară afară ca pe niște nepriiateni țerâi fiindu.” Totuși, măsura alungării are limite, căci nu îi afecta pe cei care „au luat rumâne și au moșii”, care urmau să „se lipească la roșii și la alalte cete, să tragă la nevoia țerii, ca și moștenii locului [s.n.]”, acceptându-se practic împământirea lor. Nu știm în ce măsură s-a pus în practică această trecere a grecilor proprietari și căsătoriți cu femei autohtone în rândul roșilor, probabil că nu a avut efect pe termen lung. Pe roșii autohtonii i-a interesat mai mult să obțină oprirea luării dijmelor și a cailor împărătești, încetarea practicii folosirii lor la ridicarea dărilor în județe, ca și reglementarea birului, ceea ce a fost și decretat prin cele două acte date atunci¹³⁴.

Două decenii mai târziu, aşa-numita „răscoală a seimenilor” a reprezentat, în mai multe etape, o amplă mișcare cu aceleași origini politice (comploturi boierești, susținerea de pretendenți) și fiscale (impunerile la dări, neplata lefurilor)¹³⁵. Mișcarea nu a fost liniară, a debutat la finalul domniei lui Matei Basarab (mai-iunie 1653), s-a desfășurat cu intermitențe în perioada următoare și s-a încheiat în timpul urmășului acestuia, Constantin Șerban (februarie–septembrie 1655). Cronicile oferă suficiente detalii pentru a ne face o imagine cu privire la impactul asupra orașelor. Ca participare, în prima fază, un rol important l-au avut slujitorii seimeni, mulți dintre ei sărbi de origine, cărora li s-au alăturat dorobanții¹³⁶. Cei care au suferit cel mai mult au fost unii dintre boieri, însă de abuzurile răsculaților este afectată și populația obișnuită a orașelor, în special locuitorii din orașele reședință domnească. Constantin Șerban a linșit temporar mișcarea, plătind lefurile slujitorilor și iertându-i de unele dări, dar încercarea sa de a desființa grupul seimenilor duce la o nouă revoltă, cu noi victime în rândul boierilor. În această fază, orașenii din București au mai mult de suferit: „au dat jaf caselor boerești și

¹³³ Cu toate acestea, camăta nu este interzisă (cea ce era practic imposibil). Motivul ține de lipsa de lichidități din țară, invocată mai târziu și de Cantemir pentru Moldova. – Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu, București, 1973, p. 297. Grecii au speculat lipsa de monetar din țară, la fel cum o vor face și turcii. Pentru cămătari și cămătărie, vezi Lia Lehr, *Camăta în Țara Românească până în secolul al XVIII-lea*, în „Studii”, XXIII, 1970, nr. 4, p. 693–715; cazul Moldovei a fost pe larg discutat în I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Iași, 1989.

¹³⁴ DRH, B, vol. XXIII, p. 406, nr. 255; p. 412, nr. 258.

¹³⁵ Detalii în unul din puținele studii care se ocupă de această chestiune pentru domnia lui Matei Basarab: Damaschin Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în „Studii”, XII, 1959, nr. 2, p. 53–83.

¹³⁶ Pe larg, în N. Iorga, *Răscoală seimenilor*, p. 187–210; Idem, *Istoria românilor*, vol. VI *Monarhii*, ed. Ștefan Andreescu, București, 2000, p. 166–176; Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoală seimenilor sau răscoală populară? 1655. Țara Românească*, București, 1968, *passim*.

neguțătorilor și a tuturor câți știai ei [seimenii, n.n.] că să biruesc și au bucate”¹³⁷; „s-au sculat dorobanții și seimenii și călărașii acolo în București [...] și au prădat mănăstirile și toate bisericile căte au fost în orașul București și în alte părți și au luat toate câte au găsit în ele.”¹³⁸ Nu este exclus ca focul care a cuprins casele de la Buzău, ca și „pacostea” și „răutatea” făcute de slujitori, pomenite în porunca lui Matei Basarab din 13 iulie 1653¹³⁹, să aibă legătură tot cu revolta seimenilor, după cum bănuiesc și autorii monografiei dedicate acestei mișcări¹⁴⁰. Majoritatea locuințelor orășenești erau încă la acea vreme din lemn, astfel că orice scânteie putea provoca un incendiu de proporții, cum adesea s-a întâmplat în orașele din țările române până la jumătatea secolului al XIX-lea. Autorii care s-au ocupat de istoria revoltei (considerată răscoală) au exagerat proporțiile sociale ale acesteia, încercând să „implice” și alte categorii, țărani dependenți și orășenii (precum tabacii din București)¹⁴¹. Nu sunt excluse revolte locale ale acestora, probabil din motive fiscale sau din dorința de a profita de situația tulbure, însă izvoarele nu dau de înțeles că oamenii din orașe au aderat la evenimente, dimpotrivă, aceștia par să fie victime colaterale. De asemenea, nici roșii nu au luat parte, iar călărașii au participat în funcție de căpitani lor și de opțiunile lor politice¹⁴².

În timpul lui Radu Leon, asistăm la un scenariu asemănător cu cel petrecut în București anului 1631. Radu era fiul lui Leon Vodă, însă de această dată, în mod paradoxal, printre cei nemulțumiți de „greci” se aflau și câțiva greci împămânenți. Un rol important l-a jucat atunci Șerban Cantacuzino, la acea vreme mare spătar, care, având o dregătorie militară, i-a putut chema în capitala țării pe căpitanii și iuzbași¹⁴³. La 9 decembrie 1668, domnul cedează presiunilor și emite un act copiat după cel dat de tatăl său în 1631, în care se promite confirmarea drepturilor boierimii mari și mici și alungarea grecilor¹⁴⁴. Neîncrederea boierilor față de domn a dus în cele din urmă la solicitarea intervenției sultanului și înlocuirea lui Radu Leon cu Antonie vodă¹⁴⁵. Nu știm în ce măsură cei care au acționat la 1668 au ținut

¹³⁷ *Istoria Țării Românești*, p. 116–123. Pe lângă casele boierilor și negustorilor, seimenii au prădat și bisericile din oraș. În acest context, un detaliu ne-a atras atenția: „Și au jefuit sfintele biserici și prestoalele. Și lua potirele de au vărsat jos sfântul sânge și trup al Domnului nostru, Isus Hristos. Și sfintele moaște le călca cu picioarele și zicea că *sint farmece* (s.n.)” – *Ibidem*, p. 122. Probabil rândurile seimenilor, autohtonii sau sărbi, erau mult mai amestecate decât ne lasă cronica să înțelegem.

¹³⁸ CDTR, vol. VIII, p. 488, nr. 1061.

¹³⁹ DRH, B, vol. XXXVIII, p. 166, nr. 154.

¹⁴⁰ Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 60–61.

¹⁴¹ Paul Cernovodeanu, *Răscoala seimenilor și dorobanților din București la 1655*, București, 1961, *passim*; Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 78–82, 188–190; nuanțat în N. Stoicescu, *Constantin Șerban*, p. 33–37.

¹⁴² N. Iorga, *Studii și documente*, vol. IV, p. 37, nr. XLIV; Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 263, nr. LXIII.

¹⁴³ *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 137.

¹⁴⁴ Publicat în „Magazin istoric pentru Dacia”, I, 1845, p. 131–134.

¹⁴⁵ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, p. 216–217.

în mod direct cont de actul din 1631, însă de vreme ce termenii documentului sunt asemănători, putem presupune că acesta era încă viu în mintea contestatarilor. Din această perspectivă, respectivele documente pot fi privite ca două *carte de libertăți*, aşa cum le vedea Valentin Al. Georgescu¹⁴⁶. Însă *cartele* de acest fel nu au putut avea viață lungă în spațiul românesc din cauza împrejurărilor politice din epocă, pe fondul creșterii dominației otomane și al încercărilor de adaptare la realitățile locale ale diverselor domni care s-au succedat pe tron.

*

Prezența curtenilor și slujitorilor în orașe se explică și prin perspectiva specificului societății din Țara Românească de la finele Evului Mediu. Dacă ne referim strict la lumea orașului constatăm că, deși aceasta pornise să se organizeze după modelul central-european, condițiile locale au subminat tendința de coeziune a celor care locuiau aici. În Evul Mediu, orașul, centru cu autonomie, însemna de fapt o comunitate care reunea oameni cu preocupări predominant economice, negustori și meșteșugari. La finele acestei perioade istorice, în ton cu schimbările care aveau loc în alte părți ale continentului, și la sud de Carpați se observă faptul că orașele devin centre de atracție pentru categorii de oameni din ce în ce mai diverse. Autoritatea centrală, domnia, cea care se afirma ca stăpână a țării și, implicit, a orașelor, intrase într-un proces de consolidare a puterii, atât în relația cu boierii, cât și cu celelalte categorii ale societății. În cadrul acestui proces situăm instalarea unor curteni, dar, mai ales, a slujitorilor în orașe. Curtenii reprezentau mica boierime, o forță deloc de neglijat, pe care domnia se baza nu numai în luptă, ci și pentru asigurarea unor servicii fiscale sau administrative (la nivelul județelor). În ceea ce privește slujitorii, constatăm că ei au crescut în importanță și ca urmare a sporirii numărului celor care nu mai aveau pământ sau care doreau să-și depășească situația de simpli lucrători ai pământului. Izvoarele amintesc destui rumâni care fugneau în orașe sau care, folosind diferite subterfugii, încercau să se înscrive în rândurile călărașilor sau dorobanților. Statutul de slujitor (căci cel de curtean nu putea fi atins de aceștia) era superior și dezirabil pentru mulți din acești oameni, iar domnia i-a acceptat pe cei care puteau intra în rândurile acestei categorii sau, după caz, i-a respins pe cei care încercau să facă acest lucru prin înșelăciune. Nu am identificat în mod direct orășenii care să fi devenit slujitori, însă prezența unor meșteșugari-slujitori sugerează că există și acest proces.

Diferența dintre roși și slujitori era valabilă și la nivelul orașelor. În rândul roșilor intrau oameni cu o anumită stare, cu proprietăți (case și terenuri în oraș, ocini în satele vecine) și care întrețineau relații cu restul boierimii. În schimb, slujitorii erau mai modești, ei doar „se hrâneau”, foloseau moșiile orașelor, concurând cu orășenii; în timp, și unii dintre slujitori obțin case, vîi sau mori în sau

¹⁴⁶ Val. Al. Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631*, p. 1021–1024.

lângă orașe. Domnii au încercat să menajeze orașele vechi (Câmpulung, Râmnicul Vâlciu), care puteau invoca anumite drepturi, și au așezat slujitorii în special pe moșiile orașelor săracite sau afectate de numeroasele războaie și invazii, precum Gherghița sau Floci. O a doua categorie de așezări urbane în care slujitorii au reprezentat un element important sunt cele care au devenit orașe mai târziu, prin contribuția unor domni, aici intrând Ploiești și Caracal. În fine, întâlnim slujitorii în orașele situate în regiunile mărginașe, în special spre Moldova, precum la Buzău sau Râmnicu Sărat, situație explicabilă, dacă ne gândim la conflictele cu domni precum Vasile Lupu, dar și la pericolul încă prezent al tătarilor. Chiar dacă nu avem la îndemână izvoare statistice, pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, slujitorii par să fie mai numeroși în orașele din Muntenia, decât în Oltenia. Situația nu este întâmplătoare și are explicații care tin și de faptul că orașele din părțile de la apus de Olt au intrat în stăpânire domnească (fiind implicit recunoscute ca orașe) abia în secolul al XVI-lea¹⁴⁷.

Cu toate că unii curteni și slujitorii se aflau în orașe, ei nu au fost niciodată asimilați locuitorilor acestora. Statutul lor superior este vizibil și din descrierile adunărilor țării, unde sunt situați deasupra orășenilor, care uneori nici nu sunt pomeniți. Din această perspectivă, era valorizată raportarea față de domn, iar curtenii și slujitorii, prin obligațiile lor militare, erau mai „valorosi” decât orășenii și obligațiile lor economice. Acest lucru este vizibil când Matei Basarab purcede la Poartă spre a primi confirmarea sultanului, fiind însotit de „mulți boiari mari și mici și părintelevlădica Grigore și Theofil episcopul, i roși, i călărași, i dorobanți, i popi”¹⁴⁸. Prezența boierilor era necesară pentru a sublinia sprijinul politic de care se bucura domnul (sau pretendentul la tron, dacă privim din perspectiva sultanului), la fel cum prezența mitropolitului, episcopului și preoților arăta sprijinul Bisericii. Oastea, reprezentată de roși și slujitorii, era și ea acolo, simbolic, însă la Poartă nu au mai mers și reprezentanții „stării a treia”, cei de jos, unde sunt situați orășenii. Indirect, „imagini” ale societății, aşa cum era văzută de domnie, apar adesea în documente, inclusiv când principii confirmau scutiri de taxe sau lansau porunci. Când Constantin Șerban întărește printr-un act solemn Mitropoliei din Târgoviște vinăriciul din dealul Aninoasei, el le cere să își plătească darea tuturor celor care aveau vii acolo, „fie boier sau roșii sau călugări sau slugi domnești, căpitani, iuzbași, călărași, dorobanți sau orășeni sau țărani”¹⁴⁹. Ierarhia vremii este evidentă, cu boierii și curtenii în frunte, apoi Biserica, oastea, la urmă orășenii și țărani. Chiar și poruncile domnești se adresează întâi boierilor, curtenilor și slujitorilor, apoi orășenilor.

În acest context, roșii și slujitorii se adaugă locuitorilor orașelor. Însă ei nu sunt singurii care beneficiază de alt regim în oraș. Pe lângă boieri, din secolul al

¹⁴⁷ L. Răduan, *Orașele din țările române*, p. 168–170, 176–177.

¹⁴⁸ *Istoria Țării Românești*, p. 103.

¹⁴⁹ DRH, B, vol. XXXIX, p. 387, nr. 320. În 7 iunie 1637, Matei Basarab făcuse, printr-un act asemănător, această danie. – CDTR, vol. I, ed. Ion-Radu Mircea, București, 1946, p. 454, nr. 1002.

XVI-lea, crește în orașe numărul celor aflați în celălalt capăt al ierarhiei sociale, oamenii dependenți (de obicei de mănăstiri sau episcopii), și ei în afara puterii aleșilor orașenilor, județul și pârgarii¹⁵⁰. Dar despre aceștia, ca și despre poziția tot mai importantă a Bisericii în orașe, vom discuta într-un studiu următor.

**CHANGES IN WALLACHIAN TOWNS AT THE END OF
THE MIDDLE AGES. A CASE STUDY: THE *ROȘI* AND *SLUJITORI*
(latter half of the sixteenth century – latter half of the seventeenth century)**

Abstract

This study seeks to evaluate the role played by certain social groups in the changes occurring in Wallachia at the end of the Middle Ages. Ever since the fourteenth century, urban centres emerging in the area between the Carpathians and the Danube followed a Central-European pattern, with local institutions (a *judex* and 12 *pârgari*) and relative autonomy (legal and economic rights, tax exemptions, etc.). Although on the outskirts of Europe, the towns in the Romanian-inhabited area were also subject to the changes that swept through the continent after 1500. The central authority gradually became more powerful and intrusive, with a decrease in the role played by urban institutions. This process runs parallel to towns being “infiltrated” by new groups of people, who were more connected to the ruler than to the town community. Even though they would come to share the same place, the same streets and churches, and the same town domain, the newcomers had an advantage, since they were not placed under the authority of the *judex* and the town council. These were the *curteni* (people who initially depended on the prince’s residence), who came to be known as the *roși* at the end of the sixteenth century, due to the colour of the clothes they wore in battle (“roșu” = red), and who were accompanied into towns by the *slujitori*, divided into the *călărași* (mounted soldiers) and the *dorobanți* (foot soldiers). They were all freemen and held first and foremost military duties, their role increasing as the rulers could no longer rely on the country’s army. The *roși* were well-to-do small boyars (who owned land), while the *slujitori* were more modest in terms of wealth and origin, many descending from landless peasants. For this reason, the *slujitori* would be allowed to settle into towns and to work the land on the ruler-owned town domain. This is how they would become competitors for the townspeople, who also enjoyed this right. The ranks of the *roși* were also joined by some town inhabitants, even if they were foreigners (Greeks), who found tax exemptions and a better life more appealing. In the second half of the seventeenth century, as the

¹⁵⁰ Precum rumânii episcopiei Buzăului, cei de la Ulița de lângă Râmnic și alții. – DRH, B, vol. VIII, ed. Damaschin Mioc, Ioana Constantinescu, București, 1996, p. 188, nr. 119; vol. XI, p. 412, nr. 306.

slujitori rebelled (especially between 1653 and 1655), the rulers gradually diminished their numbers. An increase in the obligations towards the Ottoman Empire led to the levying of new taxes on the *roși* and the *slujitori*, leading to the loss of this status by those unable to pay them.

Keywords: Wallachia; towns; *roși*; *slujitori*; boyars; Greeks; Middle Ages

LE PRINCE, LE SULTAN ET LE SUJET : UNE QUESTION D'AUTORITÉ. BREF PARCOURS HISTORIOGRAPHIQUE*

ANDREEA-ROXANA IANCU**

Dans l'historiographie roumaine on a longtemps évoqué un « régime phanariote », installé en Moldavie en 1711 et en Valachie en 1716, pour plus d'un siècle (jusqu'en 1821). Ce qui fait que cette nouvelle étape des rapports entre les principautés roumaines et la Porte soit définie par un statut juridique différent de ceux qui régissaient l'époque précédente, en particulier de celui de la seconde moitié du XVIIe siècle vient de ce que la Moldavie et la Valachie perdirent leur autonomie en matière de politique étrangère et de diplomatie. C'était une conséquence de ce que les deux pays faisaient désormais partie du système militaire et politique ottoman. La preuve que l'Empire avait complètement assumé leur défense était la décision d'annuler l'ancienne organisation militaire élaborée par Constantin Maurocordat, initiateur d'une importante politique de réformes vers la moitié du XVIIIe siècle. Dans ce contexte, la Valachie est devenue, à côté de la Moldavie, un terrain de confrontation entre la Russie, l'Empire autrichien et l'Empire ottoman, les pouvoirs cherchant à redéfinir leur influence dans la région.

Pourtant, dans les deux dernières décennies, des recherches consacrées au statut des principautés danubiennes par rapport à la Porte instaurent la période des règnes phanariotes dans la continuité de celui qui existait à la fin du XVIIe siècle. Dans son livre consacré à la tradition politique byzantine dans les pays roumains aux XVIe et XVIIIe siècles, Andrei Pippidi ne partage pas l'opinion, devenue conventionnelle, selon laquelle l'« époque phanariote » commencerait au début du XVIIIe siècle. Il identifie un changement de régime politique lorsque l'intervention militaire ottomane mit fin à la révolte commune de la Valachie et de la Moldavie (1659), qui s'était proposé de libérer le territoire situé entre les Carpates et le Danube. Ce moment coïncide avec l'apparition de la superposition de l'institution de prince à la fonction de *grand dragoman* de la Porte¹.

* Recherche publiée dans le cadre du projet *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, code POSDRU/89/S/1.5/61104, co-financé par le Fonds Social Européen à travers le Programme Opérationnel Sectoriel Développement des Ressources Humaines 2007–2013.

** Institut d'histoire « Nicolae Iorga », Bucarest ; andreea_iancu7@yahoo.com.

¹ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române, în secolele XVI–XVIII*, éd. révisée, Bucarest, 2001, pp. 313–314.

„Revista istorică”, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 531–543

Prenant comme point de départ l'hypothèse d'Andrei Pippidi, Mihai Maxim affirme qu'il ne s'agit pas d'un changement de statut juridique vis-à-vis de la Porte et donc pas d'un changement de régime, mais seulement d'une détérioration de ce statut. Pourquoi détérioration et pas rupture ? Dans un contexte où la Russie et l'Autriche avançaient vers la mer Noire, alors que l'armée ottomane reculait, après la défaite de Vienne en 1683, et où les princes moldave (Dimitrie Cantemir) et valaque (Constantin Brancovan) menaient une politique favorable aux États chrétiens, la Porte perdit définitivement la confiance dans les princes autochtones. C'est pourquoi le trône fut attribué aux « éléments gréco-levantins du Phanar »², sans que le pays, représenté par ses grands boyards, soit consulté. Ainsi les anciennes familles princières se trouvèrent-elles exclues du trône en faveur des hauts dignitaires chrétiens du sultan.

L'argumentation riche de Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru va dans le même sens, même si sa conclusion est différente. Selon elle, le statut de la Valachie et de la Moldavie était, au XVIIe siècle, celui d'un État tributaire, ce qui impliquait la reconnaissance de l'autonomie par la Porte. Par autonomie, on entend le droit de ces pays à être gouvernés suivant leurs propres lois par des princes autochtones, élus par les boyards et confirmés par le sultan³. « À l'occasion de leur investiture, les princes recevaient un diplôme (*berat*), rappelant leurs droits et surtout leurs obligations, notamment le *kharadj* (tribut) et des dons (*peskes*) destinés au sultan et aux grands dignitaires de la Porte. Il y est fait mention de la soumission absolue aux ordres du sultan. Une clause spéciale portait sur la protection des habitants (*re'ayas*) contre toute oppression. Sa violation pouvait entraîner sa chute, sa punition » (notamment l'exécution capitale)⁴. L'auteur met sur le compte de la rhétorique le fait que le sultan considérait les principautés comme « sa propriété héréditaire » et parle, pour le XVIIIe siècle, d'une instauration du régime en douceur. Sa démonstration ne se fonde pas forcément sur le statut juridique des États tributaires qui se maintient pour la Moldavie et la Valachie, mais plutôt sur les contradictions du rapport entre le sultan et les princes phanariotes. Ceux-ci ont des tendances autocratiques s'appropriant la tradition de leurs prédécesseurs. En même temps, ils se considéraient esclaves et serviteurs du sultan. De cette façon, nous glissons dans le registre du rapport des princes à l'autorité du sultan, considérant cette contradiction définitoire pour le statut du pays par rapport à la Porte. Cet aspect contradictoire trouve son sens dans le système politique ottoman puisque tous les sujets du sultan sont considérés comme étant sa propriété. Quel statut avait alors le prince par rapport au sultan ? Était-il sujet du sultan comme tous les habitants du pays ? Le cas échéant, l'attribut de serf

² Mihai Maxim, *Le statut des pays roumains envers la Porte ottomane aux XVIe et XVIIIe siècles*, dans *Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkish Archives*, Istanbul, 2001, p. 44. Voir aussi Keith Hitchins, *The Romanians 1774–1866*, Oxford, 1996, p. 12–18 et les suivantes.

³ Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Sur la domination ottomane dans les principautés roumaines au XVIIe siècle : le problème de l'autonomie*, dans *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, éd. par Cristina Feneşan, Istanbul, 2006, p. 385–386, 390.

⁴ *Ibidem*, p. 391.

ou d'esclave ajouté au titre de *dominus* pourrait expliquer en partie cette contradiction. Mais, à notre avis, la réponse est à chercher chez Lucette Valensi⁵, qui met en lumière, comme nous allons le résumer plus tard, la coexistence du pouvoir absolu des hauts dignitaires avec la fragilité de leur position en tant que sujets du sultan.

En temps de guerre, le régime politique n'apparaissait pas toujours comme bien déterminé, les périodes d'occupation militaire alternant avec les règnes des princes phanariotes. La plus longue période passée sous occupation avait commencé en 1718 lors du traité de Passarowitz : l'administration autrichienne s'installa en Olténie, partie occidentale de la Valachie, et allait y rester pendant vingt ans. Au début du XIXe siècle, le pays passa sous une autre occupation, celle de l'armée russe durant la guerre contre les Ottomans (1806–1812). En dehors des épisodes d'occupation, il existait un cadre défini par l'instabilité politique, un va-et-vient de princes. Grands dignitaires détenant la fonction de *dragoman*, ils payaient habituellement des sommes importantes au sultan pour obtenir de lui le trône de l'un des deux pays. Leur mandat se limitait à une période souvent très courte, la moyenne ne dépassant pas un an et demi. Ainsi, en Valachie, entre 1711 et 1821, trente-huit princes ont régné, provenant d'une élite de onze familles parmi lesquelles celles de Maurocordat, Ypsilantis, Caradja⁶. Certains d'entre eux quittaient le trône après quelques mois ou quelques années pour y revenir plusieurs fois ou changer pour le trône de la Moldavie⁷.

Dans ces conditions où les princes apparaissent comme des instruments de l'administration impériale, ces derniers pouvaient-ils se permettre de mener une politique interne autonome par rapport à la Porte ? Étant donné leur statut dans l'administration impériale et le statut du pays dans les relations politiques et commerciales externes, la réponse serait plutôt négative. L'obligation de payer le tribut ou d'autres taxes exigées par la Porte, souvent d'une manière arbitraire et abusive, dictait sans doute la politique fiscale du pays, ce qui traduisait également une forte limitation de l'autonomie du pays. Par ailleurs, les princes phanariotes ne rendaient pas les choses plus faciles pour la population des contribuables, car ils faisaient tout pour récupérer l'argent dépensé pour obtenir le trône. Comme une politique fiscale de l'État ne pouvait fonctionner efficacement que dans un État centralisé organisé autour d'un système bureaucratique, alors les réformes s'imposaient.

⁵ Lucette Valensi, *Venise et la sublime Porte. La naissance du despote*, Paris, 2005.

⁶ Cyril Mango, *The Phanariots and the Byzantine Tradition*, dans Idem, *Byzantium and Its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and Its Heritage*, Londres, 1984, pp. 44–45.

⁷ Le cas de Constantin Maurocordat est peut-être parmi les plus remarquables, non seulement par les réformes qu'il a mises en place, mais aussi par la fréquence de ses déménagements. En tout, il accumula une dizaine de règnes, dont six en Valachie (3 septembre – 6 octobre 1730 ; 1731–1733 ; 1735–1741 ; 1744–1748 ; 1756–1758 ; 1761–1763) et quatre en Moldavie (1733–1735 ; 1741–1744 ; 1748–1749 ; 18 septembre – 23 novembre 1769), au cours desquels il entreprit une politique de réformes agraires, fiscales, sociales et administratives.

En faisant un parallèle entre les réformes des phanariotes et celles introduites par l'administration autrichienne pendant l'occupation de l'Olténie (1718–1739), Șerban Papacostea et Florin Constantiniu montrent⁸ comment, dans un but identique, celles-ci différaient par leurs moyens et suivaient de ce point de vue des chemins différents. Si rien n'a empêché l'administration autrichienne d'atteindre le but proposé, la politique des Phanariotes, elle, restait conditionnée, fût-ce indirectement, par le pouvoir suzerain. La fin de l'occupation des Habsbourg et le retour de l'Olténie à la Valachie avaient apporté à Constantin Maurocordat l'héritage d'une administration centralisée⁹. Il lui restait soit à la rejeter et à la remplacer, soit à l'accepter en essayant de la rendre uniforme pour le pays entier. Étant donné son ouverture d'esprit et son érudition nourrie d'une bibliothèque impressionnante¹⁰, le choix de la seconde option lui venait naturellement. C'est à cette lumière qu'il convient de regarder la redéfinition des priviléges sociaux. Tout comme les Autrichiens, il avait cherché des critères précis pour déterminer les cadres de la noblesse. L'ancienneté de la famille et la fonction dans l'appareil d'État fixaient alors la place du boyard dans la hiérarchie des priviléges. On assiste, par ce nouveau statut attribué à l'aristocratie, à la transformation d'un titre de noblesse en une simple fonction et à la réduction de la place accordée à la propriété par rapport à la période antérieure¹¹. En effet, le prince créait un mécanisme par lequel les boyards se trouvaient contraints de pouvoir garder leur place ou monter dans la hiérarchie des fonctions. Selon cette réforme de 1739, la noblesse se partageait en deux catégories : 1) les grands boyards (roum. *neamuri*) et leurs descendants, dispensés à vie de la plupart des charges fiscales, y compris de la *capitatio* ; 2) les petits boyards (roum. *mazili*), soumis à la contribution fiscale personnelle, mais exemptés d'une série d'autres charges. Plus tard les princes phanariotes allaient souvent se servir de cette nouvelle conception de la noblesse reposant sur l'office pour mettre en place un vrai commerce de titres. Autrement dit, celui qui payait le plus mettait le plus de chance de son côté pour avancer rapidement dans la hiérarchie des fonctions.

Cependant, si on change de perspective, au-delà d'une tentative du prince de transformer les boyards en une clientèle nommée selon son gré, on voit plutôt une tendance à se conformer à un modèle bureaucratique en train de se consolider au sein de l'Empire ottoman¹² qui mélange des influences de la monarchie absolutiste

⁸ Șerban Papacostea, Florin Constantiniu, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie : essai d'interprétation*, dans « Balkan Studies », 13, 1972, n° 1, pp. 89–118. Voir également Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucarest, 1972, pp. 121–129.

⁹ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718–1739)*, Bucarest, 1971, pp. 310–320.

¹⁰ Vasile Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, dans « Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice », IIIe série, 22, 1940, pp. 359–419.

¹¹ Ș. Papacostea, Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 104.

¹² Halil Inalcik, *Turkey and Europe in History*, Istanbul, 2007, pp. 35–38.

occidentale¹³. Dans la même direction s'inscrivaient les mesures administratives qui introduisaient le salaire¹⁴ comme instrument de rétribution des fonctionnaires au lieu de laisser à leur discrétion le soin d'apprecier la valeur de leurs propres services. Ainsi, l'État voulait limiter la corruption et remplacer l'arbitraire par un rapport contractuellement réglementé.

Pourtant, la distance entre la règle et la pratique d'une part, l'instabilité politique provoquée par la nomination et la révocation du prince par le sultan d'autre part témoignaient de la fragilité d'un tel système de rétribution. La centralisation de l'État entraînait donc un contrôle mieux organisé par le pouvoir central et une meilleure efficacité de sa mise en œuvre. Pour cela, l'appareil administratif et juridique était essentiel par sa capacité à couvrir des territoires et des domaines de vie qui faisaient autrefois partie d'un monde gouverné par les règles locales issues d'une coutume propre à la culture orale. Constantin Maurocordat fut le premier à rechercher des fonctionnaires qui correspondent à cette nouvelle conception de gouverner.

En distribuant des attributions administratives, judiciaires et fiscales aux chefs de districts, l'autorité princière devenait effective et s'exerçait directement dans les régions les plus éloignées géographiquement de la capitale, donc du pouvoir central. En matière de justice, l'obligation de suivre une procédure écrite permettait d'avoir une preuve et, dans une certaine mesure, le contrôle de l'acte de justice. C'est une mesure qui ouvrait la voie vers la centralisation et la professionnalisation de la justice, domaine dans lequel on a pu constater davantage l'influence des Lumières sur la politique des Phanariotes, ainsi que la manière dont ceux-ci concevaient le processus de modernisation de la société.

La codification de la loi, une dominante de la politique de réformes après la moitié du XVIIIe siècle, constitue en effet la réalisation la plus durable et la plus concrète des princes phanariotes. Le caractère éphémère des réformes reflète sans doute l'image d'une institution affaiblie : le prince. Par rapport au sultan, il n'est qu'un dignitaire, faisant partie de l'administration impériale. Néanmoins, si on fait abstraction de la pression fiscale qui donnait le ton à la politique interne, les documents dévoilent une autre posture du prince, celle de législateur, administrateur et juge absolu. Probablement sous l'influence d'une représentation profondément négative des Phanariotes, qui remonte au XIXe siècle, mais aussi face à une contradiction

¹³ Fanny Cosandey, Robert Descimon, *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*, Paris, 2002 ; *L'État ou le roi : les fondations de la modernité monarchique en France, XIVe–XVIIe siècles*, éd. par Neithard Bulst, Robert Descimon, Alain Guerreau, Paris, 1996 ; *Les figures de l'administrateur. Institutions, réseaux, pouvoirs en Espagne, en France et au Portugal, 16e–19e siècle. Actes du colloque*, éd. par Robert Descimon, Jean-Frédéric Schaub, Bernard Vincent, Paris, 1997 ; Daniel Roche, *La France des Lumières*, Paris, 1993, pp. 241–279 et surtout 280.

¹⁴ Andrei Pippidi, *The Development of an Administrative Class in South-East Europe*, dans *Ottomans into Europeans. State and Institution Building in South-East Europe*, éd. par Alina Mungiu-Pippidi, Wim van Meurs, Londres, 2012, p. 111.

apparemment insurmontable entre la nomination du prince par la Porte et le caractère absolu de son pouvoir à l'intérieur du pays, l'historiographie roumaine n'a pas trop insisté, à quelques exceptions, sur l'exercice effectif de son pouvoir.

DIGNITAIRE DU SULTAN OU DESPOTE ÉCLAIRÉ ?

C'est avec Nicolae Iorga que la période des règnes phanariotes sera reconSIDérée¹⁵ dans l'historiographie roumaine. Par la suite, une partie de la recherche¹⁶ prendra la voie ainsi ouverte pour affirmer une perspective qui remplace l'ancien jugement historique ayant donné au Phanariote une connotation péjorative très forte. Les spécialistes ont procédé à l'analyse des termes, des institutions, de la rhétorique et de la propagande, du contexte politique, ainsi que de la représentation formelle du pouvoir à travers les symboles et la cérémonie. Ils ont commencé à se poser la question de la nature du pouvoir des princes phanariotes¹⁷. Les auteurs du XIXe siècle les avaient qualifiés de tyrans à cause de leur manque de scrupules dans la collecte des impôts et d'autres charges fiscales très lourdes pour la population. Sans ignorer l'arbitraire de la politique interne, dont témoigne en particulier la politique fiscale, un courant historiographique dont la naissance remonte à un symposium international de 1970¹⁸ met en valeur les réformes qui ont conduit à la bureaucratisation de l'appareil politique, juridique et administratif du pays. Les intervenants du dit symposium ont plutôt parlé de despotes éclairés que de despotes de type oriental ou de tyrans.

Pashalis M. Kitromilides sort de ce registre du pour et du contre, pour rediscuter la définition de *despote éclairé* et identifier la place de ce concept dans la conscience politique de l'époque des Lumières. En partant des termes

¹⁵ Nicolae Iorga, *Cultura română sub fanarioți*, dans Idem, *Două conferințe*, Bucarest, 1898, pp. 53–108 ; Idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. VII *Les Réformateurs*, Bucarest, 1940 ; Idem, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, dans « Bulletin of the International Committee of Historical Sciences », IX, 1937, n° 34, pp. 101–115 ; Idem, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, pp. 220–247.

¹⁶ Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucarest-Paris, 1980 ; Ş. Papacostea, Fl. Constantiniu, *op. cit.*, pp. 89–118 ; Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în principatele române 1750–1831*, Bucarest, 1972 ; Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique, 1974 ; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Bucarest, 1980 ; Valentin Al. Georgescu, Petre Striha, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611–1831)*, Ire partie *Organizarea judecătorescă*, vol. II, Bucarest, 1982 ; Emanuela Popescu-Mihuț, *Ideologie politică și propagandă în actele cancelariilor domnești din țările române (1775–1821)*, dans *Sud-Estul european în vremea Revoluției franceze. Stări de spirit, reacții, confluențe*, éd. par Alexandru Duțu, Bucarest, 1994, pp. 73–95.

¹⁷ Voir, notamment, A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, pp. 151–164 ; Radu G. Păun, *Legitimatio principis : Nicolas Maurocordat ou le savoir du pouvoir*, dans *Pouvoirs et mentalités. À la mémoire du professeur Alexandre Duțu*, éd. par Laurentiu Vlad, Bucarest, 1999, pp. 71–88.

¹⁸ Symposium. *L'époque phanariote. À la mémoire de Cléobule Tsourkas*, Thessalonique, 1974.

« despotique » et « despote » comme caractérisant, dans la pensée européenne de l'époque, d'une manière péjorative l'arbitraire de l'absolutisme, il met en avant les contradictions internes du despote éclairé¹⁹. Il arrive à la conclusion que, si la monarchie absolue n'avait pas de sens comme théorie politique et était vide comme pratique politique, elle représentait en échange l'expression d'une psychologie politique construite autour des principes réformateurs de l'absolutisme²⁰.

Comment le despote éclairé était-il défini à l'époque ? Quelles étaient la source et les limites de ses pouvoirs ? En quoi résidait donc sa légitimité par rapport au despote dans l'acception classique du terme ?

Pour Montesquieu, la nature d'une monarchie se fondait essentiellement sur le respect de la loi. C'était le critère qui permettait de comprendre le noyau de la distinction entre un monarque et un despote de type oriental, une distinction qui se traduisait en termes de légitimité par le fait que le premier acceptait le cadre déterminé par une loi déjà existante, alors que le despote n'avait aucune limite dans son pouvoir, son gouvernement étant l'expression de sa volonté seule, hors de toute législation, et donc, soumis à l'arbitraire²¹. Dans un sens plus large, le despote caractérisait plutôt l'abus dans l'exercice du pouvoir que l'absence de loi²² en soi, car il était surtout l'expression d'une tentation. Quelle que soit la forme de gouvernement, celui qui arrive au pouvoir est une potentielle victime du désir de pouvoir nourri par la concentration des autorités (juridique, législative, administrative, etc.). Un siècle avant le penseur français, les ambassadeurs vénitiens identifiaient de manière presque similaire les traits d'un gouvernement despote : « la crainte comme principe de gouvernement ; le paradoxe de l'autorité absolue du prince, qui l'abandonne pourtant à son premier vizir ; le paradoxe du pouvoir absolu du vizir, dont la vie est pourtant toujours menacée ; l'amollissement du monarque prisonnier du sérail ; la corruption générale ; l'abêtissement des sujets asservis »²³. Depuis, le terme avait circulé en Occident, pour ne s'installer confortablement dans les dictionnaires français qu'au début du XVIIIe siècle.

En faisant l'historique des mots *despote*, *despotique*, *despotisme*, Fanny Cosandey et Robert Descimon observent que le terme grec *despotikos* avait été initialement traduit en français par « seigneurial »²⁴, n'occupant alors qu'une place

¹⁹ Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen. Ideile politice și sociale*, Bucarest, 2005 (tr. d'après l'éd. gr. 1996), p. 149.

²⁰ *Ibidem*, p. 151.

²¹ Montesquieu, *De l'esprit des lois*, vol. I, Paris, 2007, p. 132 : « [...] le (gouvernement) monarchique, celui où un seul gouverne, mais par des lois fixes et établies ; au lieu que, dans le despote, un seul, sans loi et sans règle, entraîne tout par sa volonté et par ses caprices. »

²² Robert Derathé, *Les philosophes et le despotisme*, dans *Utopies et institutions au XVIIIe siècle. Le pragmatisme des Lumières*, éd. par Pierre Francastel, Paris-La Haye, 1963, p. 64.

²³ L. Valensi, *op. cit.*, p. 125.

²⁴ F. Cosandey, R. Descimon, *op. cit.*, pp. 246–247, sans pourtant faire référence à l'article classique de Richard Koebner, *Despot and Despotism : Vicissitudes of a Political Term*, dans « Journal of the Warburg and Courtauld Institutes », 14, 1951, pp. 275–302.

insignifiante dans les dictionnaires et dans la littérature courante. Plus tard, on lui a attribué une signification géographiquement et historiquement limitée : titre donné aux souverains de la Valachie et à d'autres voisins qui dépendaient de l'Empire ottoman. Assimilée en 1694 à l'« absolu », la notion de despotique fit, en 1721, le passage vers celle de despotisme comme forme de gouvernement dans laquelle le souverain devient maître absolu²⁵. Inclus dans les dictionnaires, le mot renvoyait essentiellement aux régimes de l'Orient. Une fois transposé aux monarchies absolues européennes, le « despotisme s'illumine »²⁶ grâce à Frédéric II de Prusse, Catherine II de Russie, Marie-Thérèse ou Joseph II de Habsbourg.

Dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, Le Mercier de la Rivière présentait dans son ouvrage *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (1767)²⁷ la théorie du despotisme légal selon laquelle le despote gouvernait avec l'accord de la nation éclairée, en conformité avec les lois naturelles qu'il publiait lui-même. C'est la théorie qui deviendra représentative de la pensée des physiocrates. Comme Montesquieu, ceux-ci mettaient le despotisme légal en opposition avec celui de type oriental, sauf que la distinction apparaissait moins nettement et peut-être de manière plus nuancée que chez leur prédécesseur : bien qu'issue de la volonté du roi, la loi devait rester fidèle à l'ordre naturel de la société²⁸. Pourtant, même si on adoptait ces idées des physiocrates et qu'on prenait en compte les efforts de certains monarques pour rendre leur gouvernement efficace et plus humain, l'absolutisme restait, selon Paul Hazard, quasiment incompatible – y compris dans sa version éclairée – avec les principes de la liberté et d'autorité de la loi propres à la philosophie politique des Lumières²⁹. Dans cette perspective, les représentants des Lumières tardives, déçus par les monarques éclairés en quête d'une autorité renforcée, trouvaient l'utilité de l'absolutisme uniquement comme facteur civilisateur des peuples barbares³⁰.

Les penseurs occidentaux recherchaient un espace où les idées des physiocrates pouvaient être mises en pratique, un espace intermédiaire entre l'Orient du despotisme et l'Occident de la monarchie, entre la civilisation et la barbarie, bref, un terrain expérimental. Alors, ils ont imaginé l'Europe de l'Est, « une invention intellectuelle des Lumières », « un projet de synthèse philosophique et géographique »³¹. Pour résumer la thèse de Larry Wolff,

²⁵ Sur la notion de *despotisme* voir R. Koebner, *op. cit.*, pp. 300–302.

²⁶ F. Cosandey, R. Descimon, *op. cit.*, p. 10.

²⁷ Pierre-Paul Le Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, Paris, 1910, ch. XXV, pp. 148–156.

²⁸ F. Cosandey, R. Descimon, *op. cit.*, pp. 72–73.

²⁹ Paul Hazard, *European Thought in the 18th Century*, Cleveland, 1963, p. 329, apud P.M. Kitromilides, *op. cit.*, pp. 149, 187, n. 2 ; *Călători străini despre ţările române*, éd. par Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, vol. X, Ière partie, Bucarest, 2000, pp. 681–682.

³⁰ *Ibidem*, p. 151.

³¹ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, 1994.

l'Europe de l'Est constituait pour les philosophes français un domaine idéal pour établir la monarchie absolue. De plus, la distance géographique qui les séparait du despotisme oriental leur permettait même de constituer un plan de civilisation pour cet espace prêt à s'ouvrir aux Lumières. Les physiocrates, par exemple, trouvaient qu'en Russie il restait beaucoup à « défaire et refaire », alors que la Pologne de Rousseau attendait tout projet de réorganisation du système de gouvernement³².

Où se trouvaient les pays roumains dans ce nouvel imaginaire ? Étant donné leur dépendance vis-à-vis de la Porte, ils se rapprochaient plus du despotisme oriental que du despotisme éclairé propre à la monarchie absolue de Catherine II. Aux yeux des voyageurs étrangers, la Valachie et la Moldavie, loin de tout ce qu'on comprenait par *civilisation*, étaient opprimes par un « despotisme terrible », ce qui les poussait en dehors de cet espace où les nouvelles théories politiques étaient expérimentées, donc vers le monde oriental. Lors d'un voyage en Moldavie (1779), Louis Emmanuel de Launay, comte d'Antraigues, ami de Jean-Jacques Rousseau, dénonçait le gouvernement des Phanariotes comme abusif et ignoble³³. De même, Joseph Ledoux, consul de France à Bucarest (1809–1816), voyait dans le régime phanariote un « despotisme qui a toujours pesé sur ces provinces » et le définissait par « le changement continual des princes qui s'en retournaient à Constantinople avec des fortunes brillantes pour être remplacés par d'autres ciblés de dettes »³⁴. La liste des exemples pourrait s'allonger, au point de consolider l'image d'un pouvoir politique arbitraire et corrompu, sans autre principe directeur que l'argent.

Quant aux témoignages internes des lettrés mais pas seulement, sélectionnés et résumés par Vlad Georgescu, ils suggèrent une incompatibilité profonde entre l'absolutisme éclairé occidental et le régime turco-phanariote³⁵. Pourtant, c'est au même milieu que l'historien attribue l'opinion selon laquelle la forme de gouvernement serait de type monarchique, pour certains (Naum Râmniceanu ou D. Fotino) une « version régionale du type monarchique européen »³⁶.

Bien évidemment, les témoignages doivent être lus en tenant compte du profil de chacun de ces auteurs, qu'ils soient étrangers ou locaux, de leur position par rapport au pouvoir en particulier, du destinataire de leurs écrits. Il en va de même dans le cas où les princes sont présentés comme des despotes éclairés. Après avoir passé deux ans à Iași comme secrétaire personnel du prince Alexandre Maurocordat Firaris et consul non-officiel de France en Moldavie, le jeune comte

³² *Ibidem*, p. 468.

³³ Paul Cernovodeanu, *Les voyageurs français en présence des réalités roumaines de la période phanariote*, dans « Revue roumaine d'histoire », XIII, 1974, n° 5–6, p. 740.

³⁴ *Ibidem*, p. 743.

³⁵ Vl. Georgescu, *op. cit.*, p. 104.

³⁶ *Ibidem*, p. 100.

d'Hauterive avait rédigé un journal de voyage de Constantinople à Iași (février – mars 1785), puis un texte sur la Moldavie, écrit en 1785 et en 1787, avant son retour en France et, enfin, un *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie*, adressé au prince Alexandre Ypsilantis, sous une forme épistolaire³⁷. Considéré par L. Wolff comme une recommandation faite au prince pour adopter le despotisme éclairé³⁸, ce dernier texte se présente plutôt comme un éloge du pays et du peuple moldave. En effet, la Moldavie est, par sa langue et par ses lois, l'héritière de la civilisation romaine ainsi que des Scythes. L'ascendance noble des Romains, qui ont conquis l'univers, et celle des Scythes, qui ne se sont jamais laissés conquérir, représentent dans son argumentation la réponse aux « préjugés calomniateurs » qui rendaient mesquine la « nation » des Moldaves. En contraste avec l'image d'un passé lointain, glorieux et légitime, venait le choc des civilisations, ressenti par le même comte, cette fois comme voyageur occidental face « aux figures barbares » des Valaques³⁹ et aux Phanariotes, condamnables en vertu des principes des Lumières. Bref, la Moldavie pouvait trouver sa place, comme la Valachie d'ailleurs, dans le nouveau concept de l'Europe de l'Est imaginée par les philosophes des Lumières, à mi-chemin entre la civilisation et la barbarie, un espace prêt à recevoir les projets de civilisation et donc les formes de gouvernement qui allaient avec.

En 1788, le prince de Ligne, entré au service de la Russie et participant à la guerre de Crimée, écrivait à la marquise de Coigny, alors dans sa résidence temporaire de Iași, que l'émancipation du pays par rapport à une domination orientale tyannique ne pouvait se réaliser que par un gouvernement dont l'autorité serait légitimée par un code de loi, un code qui serait l'œuvre des professionnels et non pas celle des penseurs⁴⁰.

Dans ce cadre, un prince comme Alexandre Ypsilantis (en Valachie : 1775–1782, 1796–1797 et en Moldavie : 1787–1788) pouvait jouer le rôle d'un despote éclairé, en dépit de sa dépendance de la Porte. Les étrangers l'admirraient et les chroniqueurs gardaient de son époque un bon souvenir, contrairement à celui laissé par d'autres princes. L'abbé Lionardi Panzini, installé à la Cour comme précepteur et professeur d'italien des deux fils d'Ypsilantis, le voyait comme un vrai réformateur dont le but était de faire fleurir le pays, de le sortir de l'ignorance et de la barbarie.

³⁷ Alexandre Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S.A.S. le prince Alexandre Ypsilantis hospodar régnant/Memoriu asupra vechei și actualei stări a Moldovei prezentat lui Alexandru vodă Ipsilant, domnul Moldovei, la 1787*, Bucarest, 1901.

³⁸ L. Wolff, *op. cit.*, pp. 383–384.

³⁹ *Călători străini*, éd. par M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, vol. X, 1ère partie, p. 689.

⁴⁰ *Lettres et pensées du maréchal prince de Ligne*, éd. par Mme la baronne de Staël-Holstein, vol. II, Londres, 1809, pp. 47–49 ; *Oeuvres du prince de Ligne*, vol. II, éd. par Albert Lacroix, Bruxelles, 1860, pp. 110–111 ; Vasile A. Urechia, *Istoria românilor*, série 1774–1800, vol. III, Bucarest, 1892, p. 661, apud Valentin Al. Georgescu, *De la proiectele de codificare ale prințului de Ligne*, dans « Studii și cercetări juridice », année 14, 1969, n° 2, p. 321.

C'était à ses yeux un prince qui n'avait rien d'un despote oriental. Au contraire, armé des principes de droit naturel, Ypsilantis cherchait à assurer à ses sujets la liberté individuelle et patrimoniale. Pour Lionardi Panzini, l'arbitraire, attribut définitoire du monde oriental, était écarté de la politique interne d'Ypsilantis ; c'était plutôt « l'idée d'ordre et de rangement » issue de lois « justes et humanistes » qui la caractérisaient. Pour que le profil de despote éclairé soit complet, l'abbé rajoutait le souhait du prince d'éveiller chez ses sujets la volonté de s'instruire, d'accepter la lumière de l'éducation⁴¹.

Par conséquent, la notion de despote éclairé était employée pour décrire le gouvernement d'un prince phanariote réformateur au sein d'un monde dont le système politique était représenté comme un despotisme de type oriental. Le rapprochement avec le modèle occidental serait sans doute exagéré vu les circonstances politiques particulières. Vlad Georgescu se montre encore plus réservé à l'idée d'un absolutisme éclairé dans les pays danubiens, contrairement à la tendance de l'historiographie des années 1970–1980. Pour lui, l'absolutisme tyannique ne peut pas être défini comme éclairé. En échange, on peut parler de traits « éclairés » dans la politique et la pensée de quelques princes. En même temps, il met en lumière les mémoires politiques que certains princes avaient adressés aux grands pouvoirs européens⁴² et qui se proposaient en général de limiter les charges matérielles dues à la Porte. D'ailleurs leur préoccupation de se faire connaître à l'étranger ne s'arrêtait pas là. Comme Emanuela Popescu-Mihuț et Radu Păun⁴³ le montrent, vers la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle, des ouvrages panégyriques concernant leur propre gouvernement ou des réformes sont publiés, à chaque fois à leur demande, à l'étranger. La campagne d'image se déroule à l'intérieur du pays par une propagande qui prend la forme d'un « dialogue permanent qu'ils entretenaient avec les sujets à travers les préambules des chrysobulles rédigés par les chancelleries princières »⁴⁴.

Dans des conditions où la Valachie dépendait de la Porte et où le prince ne représentait juridiquement qu'un dignitaire de l'administration ottomane, on ne peut pas parler d'un monarque car, au moins en théorie, il n'avait pas la liberté de

⁴¹ *Ibidem*, pp. 212–213.

⁴² Nous reprenons ici un des exemples donnés par Vl. Georgescu, *op. cit.*, pp. 103–104, notamment celui de Constantin Ypsilantis, le fils d'Alexandre Ypsilantis, dont les projets visaient l'unification de la Moldavie et de la Valachie ainsi que la création d'un royaume de Dacia, avec la transmission héréditaire du pouvoir au sein de la famille Ypsilantis ; Idem, *Mémoires et projets de réforme dans les principautés roumaines (1769–1830)*, Bucarest, 1970, pp. 8–9.

⁴³ Emanuela Popescu-Mihuț, Radu G. Păun, *Rhétorique et idéologie du pouvoir. Remarques sur les panégyriques en néogrec pour l'intronisation des princes phanariotes (principautés roumaines, première moitié du XVIIIe siècle)*, dans *The Biblical Models of Power and Law/Les modèles bibliques du pouvoir et du droit, Actes du colloque international, Bucarest, New Europe College 2005*, éd. par Ivan Biliarsky, R.G. Păun, Frankfurt am Main, 2008, p. 272.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 273. Voir aussi E. Popescu-Mihuț, *op. cit.*, pp. 73–99.

gouverner à son gré. Néanmoins cette contrainte restait formelle tant que les exigences fiscales du pouvoir suzerain ne se faisaient pas sentir dans la politique interne des princes. Comme Lucette Valensi⁴⁵ le montre en résumant les rapports des ambassadeurs vénitiens, l'exercice de l'autorité absolue dans les différentes régions de l'Empire ottoman relève d'une contradiction lorsque le vizir, qui jouit d'une telle autorité, vit constamment menacé par le sultan qui, en tant que propriétaire de tous ses sujets, a le droit de vie et de mort sur lui. Le caractère absolu de l'autorité définissant cette contradiction correspond à la notion weberienne de *sultanisme* – l'apogée du pouvoir du seigneur, une forme de domination patrimoniale qui, dans la manière dont elle est administrée, entre dans la sphère de l'arbitraire et de la grâce développés à l'extrême⁴⁶.

Lorsqu'il discute le caractère patrimonial du pouvoir dans les deux principautés, Andrei Pippidi prend comme repère le *sultanisme* ainsi que la réaction de l'historiographie turque⁴⁷, qui propose de remplacer ce concept décrivant l'extrême patrimonialisation du pouvoir par celui de *centralisme*. Celui-ci supposait l'existence d'un appareil bureaucratique assurant les sources de revenues (taxes) des territoires sous la suzeraineté ottomane. Il était géré par une catégorie de bureaucrates ayant un statut privilégié, mais non héréditaire, dépendant entièrement de la faveur du sultan⁴⁸.

À cette même logique correspondait le statut des princes phanariotes, des dignitaires chrétiens du sultan, d'une part, parce qu'ils étaient à sa disposition et, d'autre part, parce qu'ils jouissaient de l'autonomie que la bureaucratisation d'un empire si étendu entraînait. Lorsqu'ils accédaient au trône, leur grande liberté pour gérer les affaires internes du pays venait en contradiction avec le droit du sultan sur leur propre vie. Dès qu'ils étaient soupçonnés d'infidélité, de commencer, par exemple, sans l'accord de la Porte, des négociations avec la Russie ou avec l'Empire autrichien, le sultan exigeait immédiatement leur retour à Constantinople pour les faire exiler ou décapiter.

Valentin Al. Georgescu et Petre Strihan ont montré comment le prince exerçait les prérogatives législatives propres à un monarque, à travers l'élaboration d'ordonnances (chrysobulles) ou de codes, sans supporter de contraintes venant de l'extérieur⁴⁹. De même, en justice, ils restaient la dernière instance à laquelle on pouvait faire appel. Bien que, théoriquement, le sultan ait pu être sollicité en la matière, on le faisait rarement, surtout pour des questions de droit privé, dont le jugement incombaît au prince local. Cette habitude finira par trouver son expression dans un code de loi prévoyant le prince comme ultime voie de recours. Il rendait la justice seul ou secondé par son conseil de hauts dignitaires.

⁴⁵ L. Valensi, *op. cit.*, pp. 47, 123–125.

⁴⁶ Max Weber, *Economie et société. Les catégories de la sociologie*, vol. I, Paris, p. 308.

⁴⁷ H. Inalcik, *op. cit.*, pp. 19, 27, 36.

⁴⁸ A. Pippidi, *The Development*, p. 116.

⁴⁹ Val. Al. Georgescu, P. Strihan, *op. cit.*, Ire partie, vol. II, p. 39.

La fragilité de la position des princes phanariotes comme sujets et dignitaires du sultan était compensée ainsi par une autonomie du territoire qu'ils administraient, une autonomie que certains d'entre eux utilisaient pour renforcer leur autorité par une bureaucratie qui n'était pas étrangère à l'empire, comme Halil Inalcik l'a montré dans son commentaire sur la notion weberienne de *sultanisme*⁵⁰. Il parle d'un pouvoir que les bureaucrates de haut niveau, notamment les gouverneurs de provinces, avaient ainsi acquis et renforcé. Dans ce cadre général, les Phanariotes avaient opté pour la loi et la justice comme fondement et légitimation de leur autorité.

LE PRINCE, LE SULTAN ET LE SUJET : UNE QUESTION D'AUTORITÉ. BREF PARCOURS HISTORIOGRAPHIQUE

Résumé

Qu'est-ce qu'on comprend par régime phanariote ? S'agissait-il au XVIIIe siècle d'un statut juridique des principautés danubiennes différent de celui qui régissait l'époque précédente ou juste de la détérioration d'un même statut ? Quel était le rapport entre les princes phanariotes et le sultan ? Le prince était-il un dignitaire du sultan ou un despote éclairé ? En quelle mesure les réformes des princes ont-elles réglementé leur autorité face aux sujets à l'intérieur du pays ? Ce sont quelques questions qui ont longuement animé l'historiographie roumaine et que nous reprenons dans cette étude.

Mots-clés : sultan ; prince phanariote ; despote ; autorité ; sultanisme ; réformes ; sujet ; statut juridique ; régime politique ; Lumières ; Valachie ; Moldavie ; Empire ottoman

⁵⁰ H. Inalcik, *op. cit.*, p. 38.

SCHIMBĂRI LEGISLATIVE – ÎN TRE ECHITATE ŞI NEDREPTATE

EVOLUȚIA LEGISLAȚIEI PENITENCIARE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ȘI VECHIUL REGAT. O EVALUARE COMPARATIVĂ

CIPRIANA SUCILĂ*

PRINCIPALELE REGLEMENTĂRI REFERITOARE LA SITUAȚIA ARESTĂTILOR ȘI A ÎNCHISORILOR

La originea sistemului penitenciar se află pedeapsa. Executarea ei și modul în care aceasta a fost aplicată din cele mai vechi timpuri și până astăzi a fost și este obiectul cercetărilor penale și nu numai. Mai întâi, a fost analizată pedeapsa, iar mai târziu a fost pusă problema unei legislații penitenciare.

O înregistrare amănunțită a ceea ce înseamnă punerea în practică a unor măsuri necesare pentru apărarea și conservarea ordinii juridice presupune reliefarea rolului, scopului, criteriilor și efectelor pedepsei. Rolul acesteia constă în reformarea deținutului. Scopul ei este de a păzi, apăra și conserva societatea față de actul care îi pune în primejdie sau îi lezează condițiile de existență, adică față de actele antisociale declarate infracțiuni. Pentru a corespunde scopului său, pedeapsa trebuie să producă anumite efecte în concordanță cu acesta, care să împiedice criminalitatea.

Efectele generale ale pedepsei sunt represiunea și prevenția¹. Trebuie avut în vedere că pedeapsa îl poate atinge numai pe agentul infracțiunii, de aici decurgând principiul personalității pedepselor, care are la bază un alt principiu, cel al responsabilității individuale: fiecare răspunde numai de fapta sa. Individualizarea este mijlocul prin care fiecărui infractor i se dă pedeapsa cea mai potrivită, pentru a nu mai fi periculos pentru societate².

Revenind la efectele pedepsei, prevenția are un dublu rol: unul special, care se produce asupra condamnatului însuși, împiedicându-l să mai comită infracțiuni, și unul general, care are efect asupra publicului, asupra tuturor cetățenilor, prin intimidare. Odată ce trebuie să se adapteze infractorului și nu infracțiunii,

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie; nighavan@yahoo.com.

¹ Traian Pop, *Drept penal comparat. Penologie și știință penitenciară*, vol. III, Cluj, 1924, p. 36–39.

² *Ibidem*, p. 24, 105.

diversitatea pedepselor este dată de diversitatea faptelor infractorului: criminale, corecționale și de „simplă poliție”. Gravitatea pedepsei indică gravitatea infracțiunii. Obiectul pedepsei este un bun juridic al cetățeanului care a comis o infracțiune și urmează a fi pedepsit, cum ar fi: viața, libertatea, averea, drepturile și onoarea. Această clasificare a bunurilor juridice corespunde diviziunii pedepselor în: 1) pedeapsa cu moartea, 2) pedepse privative sau restrictive de libertate, 3) pedepse pecuniare, 4) pedepse privative de drepturi și 5) pedepse care ating onoarea³.

În cercetarea avută în vedere, interesul nostru s-a direcționat spre cel de al doilea tip de pedeapsă, care presupunea: munca silnică, recluziunea, detențunea, închisoarea corecțională și închisoarea de „simplă poliție”.

ASEMĂNĂRI ȘI DEOSEBIRI ÎNTRE REGULAMENTUL TEMNIȚELOR ȘI REGULAMENTUL DIN 1862

Pedeapsa privativă de libertate și penitenciarul (sau închisoarea) au o istorie comună, ca urmare a legăturii indisolubile dintre aceste două noțiuni. Astfel, atunci când ne referim numai la una, o subînțelegem și pe celalăt. Însă o clasificare a pedepselor, după criteriul anterior menționat, a fost realizată pentru prima oară doar odată cu elaborarea *Legii asupra regimului închisorilor* din 1874.

Până la acea dată au fost propuse mai multe variante. Acest studiu urmărește să surprindă evoluția legislației penitenciare de la 1831 la 1874, cu accent asupra mai multor aspecte, anume: care au fost problemele din acest domeniu care au fost puse în discuție în decursul a 43 de ani și care dintre soluțiile propuse prezintau un grad mai mic sau mai mare de aplicabilitate, de rezolvare a problemelor existente.

Până la *Regulamentul organic*, ocnele și închisorile nu erau organizate pe baza unor dispoziții legale speciale. Regimul deținuților, aşa cum se prezenta el înainte de această perioadă, avea să se mențină și după punerea în aplicare a *Regulamentelor organice* din Principate și, cu unele îmbunătățiri, avea să supraviețuiască și reformei lui Gheorghe Bibescu în Tara Românească și celei a lui Grigore Ghica vodă în Moldova.

Totuși, dispozițiile privitoare la regimul penitenciar cuprinse în *Regulamentele organice* și în legiuirile posterioare constituie un progres, fie chiar de principiu, într-o vreme în care tratamentul inuman al arestaților nu impresiona pe nimeni⁴. Odată cu apariția *Regulamentului organic* (Tara Românească – 1831, Moldova – 1832) și pe baza dispozițiilor cuprinse în acesta a luat ființă un regulament al temnițelor pentru Muntenia, mai exact *Regulament pentru stăruirea și buna orânduirea ce are a se păzi pe la temnițe și închisori* (30 aprilie 1831).

³ Ibidem, p. 125.

⁴ Ovid Stănculescu, *Cercetări asupra regimului penitenciar român din veacul al XIX-lea, cu un studiu necunoscut al lui Constantin Moroiu*, Cluj, 1933, p. 29.

Se realiza pentru prima dată departajarea condamnaților: cei închiși în ocne părăsite și cei închiși deasupra pământului în închisori construite. Acestea din urmă cuprindeau trei secții: deținuții, bolnavii și locuința paznicilor.

De asemenea, în fiecare reședință de județ exista câte o temniță, care avea la rândul ei două secții, separarea realizându-se după gravitatea faptelor comise. Tot în două secții era împărțită și închisoarea din București: una pentru femei și cealaltă pentru bărbați, fiecare din ele cuprinzând preveniții, condamnații pentru crime, condamnații pentru delicte și osândiții la „temnițe singuratice”.

Este evident că deținuților pedepsit cu munca la ocne li s-a făcut o clasificare în funcție de gravitatea faptei: „cei cu vini mici” și „cei cu vini mari și osândiți în toată viața lor”. Pentru a se observa această diferențiere, vinovații din prima categorie erau duși în „ocnele lucrătoare” în regim de lucru ziua, iar noaptea erau scoși afară din ocnă, unde dormeau „într-o casă supt pază bună”. Cei „cu vini mari” aveau același regim în timpul zilei, însă în timpul nopții erau puși „să dormă în gropile cele părăsite, apururea”⁵.

Conform regulamentului anterior menționat, în „Prințipatul Valahiei” au fost patru închisori mai importante: la București, Giurgiu, Brăila și Craiova. Pe lângă acestea, cel puțin în București și Craiova, au mai existat o „închisoare de poliție” și „o casă de opreală”, prima sub îngrijirea „Aghii”, iar cea de-a doua sub cea a „prezidentului Judecătoriei”⁶. Acestea din urmă s-au dorit a fi ceea ce la 1862 avea să poarte denumirea de închisori preventive.

Ce presupunea sau în ce constă arestul preventiv și închisoarea preventivă vom încerca să definim în rândurile care urmează. Denumirea de „preventiv” provine din francezescul „préventif”, respectiv „détention préventive” („detențione preventivă”)⁷. Închisoarea preventivă reprezintă o deținere provizorie a unui inculpat în timpul soluționării unui proces penal, preveniții fiind, prin urmare, acele persoane aflate în arest preventiv. Excluzând preveniții, ceilalți vinovați erau condamnați fie pentru crime, fie pentru delicte. Denumirea acestora din urmă își are originea în limba latină („delictum”) și exprimă un fapt nepermis de legea penală, o infracțiune de mai mică gravitate, care se sanctionează cu amendă penală sau închisoare corecțională⁸.

Cu toate că în clasificarea condamnaților este inclusă și categoria osândiților la „temnițe singuratice”, considerăm că aceasta nu poate fi văzută drept o clasă distinctă a arestaților, de vreme ce „temniță singuratică” era folosită drept pedeapsă

⁵ Analele parlamentare ale României, vol. I, partea I Obșteasca Extraordinară Adunare de revizuire a Regulamentului organic a Tării Românești, 1831, București, 1890, p. 534.

⁶ Ibidem, p. 536–537.

⁷ Dicționar francez-român, coord. N.N. Condeescu, ed. a II-a, București, 1972, p. 626, sub vocea „préventif”.

⁸ Dicționarul explicativ al limbii române (în continuare: DEX), coord. Ion Coteanu, Lucreția Mareș, ed. a II-a, București, 1998, p. 274, sub vocea „delict”.

pentru criminalii periculoși care încălcau disciplina. Mai târziu, această pedeapsă a fost aplicată deținuților recidiviști (categorie menționată pentru prima dată în Legea din 1874).

Totuși, deoarece se menționa că „paturile vinovaților celor dovediți de învinovățiri grele să se puie în odățe mititele”, iar în acestea „să se închidă năpteau singur” [s.n.] arestantul cel osândit la închisore singuratică”, se pare că osândiții la „temnițe singuratice” reprezintă în mod cert categoria recidiviștilor de mai târziu, pentru care se adoptă sistemul auburnian⁹.

Pentru a surprinde deosebirile și asemănările între *Regulamentul de la 1831 și Regulamentul pentru organizarea serviciului stabilimentelor penitenciare și de binefacere din România* din timpul lui Al.I. Cuza (1862), am analizat modul în care erau împărțiti condamnații și care au fost categoriile de închisori preconizate de acesta din urmă.

Închisorile erau împărțite în: preventive, corecționale și de recluziune, potrivit secțiunii a II-a, care prezintă un deosebit interes pentru problema abordată. Această secțiune cuprinde dispoziții privitoare la organizarea ocnelor, a temnițelor și la regimul deținuților. Închisorile din prima categorie – preventive – erau împărțite în funcție de sex: pentru bărbați și pentru femei. Deținuții se divizau la rândul lor în: corecționali până la 6 luni, preventivi sub judecată (care nu și-au primit pedeapsa) și condamnați trecători.

În închisorile corecționale erau închiși 1) cei pentru vini (6 luni – 2 ani) – *penitenciare corecționale* – și 2) minorii (între 8 și 20 de ani) – *penitenciarul nevârstnicilor*. Ultima categorie, nu lipsită însă de importanță, a fost aceea a închisorilor de recluziune, unde erau deținuți: 1) cei condamnați la muncă silnică la ocne pe viață și pe „termine” – *penitenciarul de forsați* – și 2) femeile de toate categoriile condamnate la munci silnice mai ușoare și speciale – *penitenciarele de femei*¹⁰.

Prin urmare, erau menținute închisorile preventive destinate atât bărbaților, cât și femeilor, însă a fost menționată și o categorie a închisorilor rezervate vinovaților corecționali de până la 6 luni și condamnaților trecători. Închisorile pentru delictă au fost înlocuite cu închisorile corecționale, acestea fiind împărțite în două secții: pentru vini și pentru „nevârstnici”. Conform acestui regulament, în *închisorile* așa-numite de *recluziune*¹¹ erau închiși condamnații pentru crime, anume: condamnații la munca silnică la ocne pe viață și pe „termine”, cei pedepsiți la munci silnice mai ușoare și speciale și femeile „de totă categoriile”. De această dată, deținuții condamnați la ocnă nu mai reprezentau o categorie distinctă față de ceilalți. Pentru fiecare categorie de condamnați (aproximativ) apare și denumirea penitenciarului în care aceasta era deținută.

⁹ *Analele parlamentare*, vol. I, partea I, p. 538 (Anexa nr. 69, art. 97).

¹⁰ Ioan M. Bujoreanu, *Colecțiune de legi și regulamente românești vechi și noi, cîte s-au promulgat pînă la finele anului 1870. Legi, regulamente, decrete, instrucțiuni, formularii, conveniuni, concesiuni, statute, circulare instructive, tablouri*, București, 1873, p. 821.

¹¹ Recluziunea (fr. *réclusion*) este definită drept pedeapsă privativă de libertate prevăzută pentru anumite infracțiuni calificate drept crime, în DEX, p. 901, sub voce.

Important este să subliniem prin ce modalitate s-a distins *Regulamentul* din 1862 de cel din 1831. Progresul a constat în ceea ce s-a vrut a fi încercarea de moralizare a deținuților. În cazul în care se concretiza în transformarea deținuților din indivizi periculoși pentru societate în elemente utile acesteia, se putea vorbi de o reală evoluție în comparație cu perioada regulamentară.

Munca penală a reprezentat un prim instrument (și, în același timp, și singurul) în încercarea de reformare a deținuților. Într-o formă incipientă, această măsură a fost propusă pentru prima dată de C. Moroianu, în a sa „idee de reformă pentru pușcărie”¹².

În *Regulamentul temnițelor* din 1831, de vreme ce în articolul 107 se menționează că „trândăvirea este isvorul tuturor reușitelor și născerile gândurile celor rele”, se propune, în scopul de a acoperi „trebuințele” care necesită „cheltuieli mari”, ca vinovații „să se întrebuințeze la vre-un lucru, în cât cu câștigul lor să se pótă în tempina necesitățile lor și ale slujbașilor celor trebuincioși pe la Temnițe și Ocne”¹³. Lucrările cu care s-ar fi putut îndeletnici arestații erau: „a face rogojini, mături, funii sau și dogărie”, aceleași ocupării fiind amintite și de C. Moroianu. Noutatea constă în faptul că, prin articolul 108, femeilor arestate li se propune: „a face ciorapi sau a cósse cămașile arestaților și ale lor sau pe ale ostașilor”.

Important este că aceste ocupării s-ar fi realizat „cu plata hotărâtă”, nespecificându-se, din păcate, cât și cum. Se menționează doar că: „datoriiile arestantului pentru cumpărătorea instrumenturilor, pentru îmbrăcămîntea sa și ținerea sa se va înscrive într-un Catastih ...”, „unde socotela fieș-cărui arestant se va cumpăni și banii se va păstra de către Casierul Vorniciei și prisosul se va da arestantului, la slobozirea sa”¹⁴. Se observă că, din câștigul obținut, persoanei arestate i se scădeau cheltuielile cu „ținerea sa” în închisoare, urmând a îi reveni doar surplusul, care avea să îi fie încredințat la eliberare.

Nu putem neglija condițiile care au fost propuse pentru realizarea „lucrului” de către arestați, în acest sens articolul 96 stabilind ca: „fieș-care Despărțire de căpetenie să aibă o sală în care să se îndeletnicescă arestanții dintr-însa la lucrul lor”¹⁵, prin urmare se stipula existența unui atelier.

Dacă în 1831 munca se pare că era aceeași pentru orice categorie de condamnați, la 1862 fiecarei „despărțituri” îi era stabilit un anumit gen de ocupărie. Astfel, pentru condamnații corectionali urma să se aplice „mai cu preferință munca pămîntului, meseriile proprie agriculturie și meseriile industriale”, iar condamnații la recluziune, care nu erau pedepsiți cu munca la ocne, aveau să se ocupe de „munca industrială de fabrici și manufacturi ce se va socoti mai productive”,

¹² Constantin Moroianu, *Disertație pentru îndreptarea pușcăriei din București cu o arătare pe scurt de sistema temnițelor engleze și cu o instrucție pentru dipartamentul de criminal închinată la simțitorii săi boieri*, în O. Stănculescu, op. cit., p. XVIII.

¹³ *Analele parlamentare*, vol. I, partea I, p. 539–540.

¹⁴ *Ibidem*, p. 540.

¹⁵ *Ibidem*, p. 538.

femeile realizând „munci industriale potrivit ușilor midlocelor lor fizice”¹⁶. Pentru cei închiși în *penitenciarele de forsați* li se pregătea același regim ca în 1831: ziua – muncă în ocne, iar noaptea – închiderea în „stabilimente” anume construite la suprafață.

De un regim aparte beneficiau însă „nevârstnicii” între 8 și 20 de ani, „condamnați pe terminii de reclusiune”, care practicau „munci agricole și meserile proprie agriculturii”. Prin urmare, „penitenciarul nevârstnicilor” a fost construit alături de „celu agricol de la Ismailu menit pentru vagabonzi”¹⁷.

Îndeplinind condiția unui bun regim penitenciar și fiind calea cea mai sigură prin care se putea ajunge la îndreptarea delicvenților, organizarea muncii în închisori a presupus o preocupare constantă atât a celor chetați a întocmi, cât și a celor însărcinați a aplica legile asupra regimului penitenciar. Prin punerea arestaților la lucru au fost urmările două scopuri: primul de a-i deprinde cu lucrul și de a le da posibilitatea de a câștiga cele necesare prin muncă, iar al doilea de a dispune la eliberare de un fond de rezervă, care în închisoare purta numele de „pecul”¹⁸. Acest fond este menționat pentru întâia oară în *Regulamentul pentru organizarea serviciului stabilimentelor penitenciare*. Peculiul reprezenta o gratificație pe care i-o acorda statul arestatului, în scop pur penitenciar, pentru a-l încuraja la muncă în timpul deținerii sale. Partea disponibilă din cota cuvenită arestatului se întrebuița pentru cumpărarea de materiale (se lucra pe cont propriu în diferite meserii manuale) și îmbunătățirea traiului în închisoare (cumpărarea de alimente permise de regulamentul serviciului interior), iar partea de rezervă se elibera odată cu expirarea pedepsei¹⁹. Aceasta din urmă se pare că nu se acorda integral; un exemplu în acest sens a fost menționat anterior, când s-a făcut referire la *Regulamentul* din 1831, prin care li se înmâna deținuților la eliberare doar surplusul.

Situată se schimbă însă odată cu adoptarea *Regulamentului* din 1862. A fost stabilit un anumit procent de care putea dispune condamnatul din câștigul dobândit: 2/10 pentru osândiți la muncă silnică, 3/10 pentru cei osândiți la penitenciarul de recluziune (aici fiind incluse și deținutele) și 4/10 pentru corecționali²⁰.

Merită evidențiat faptul că „toți arestanții valizi, fără de excepțiiune proporționat cu etatea, puterea și sexulu fie-cărui, va fi supusu muncii”, excepție făcând doar „osândiții în etate de șepte-deci de ani”²¹. Se urmărea astfel ca toate obiectele necesare pentru întreținerea închisorii să fie realizate de către arestați, deoarece statul căuta să își acopere cheltuielile făcute cu hrana și întreținerea acestora. În cazul în care se întâmpla ca detinutul să moară înainte de a fi eliberat,

¹⁶ I.M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 821.

¹⁷ *Ibidem* (art. 7 și 8).

¹⁸ Ștefan Arsenescu, *Sistemul penitenciar și studiu asupra închisorilor din România*, București, 1905, p. 34–35.

¹⁹ Idem, *Munca în închisori (munca penală)*, București, 1922, p. 58–66.

²⁰ I.M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 822 (art. 11).

²¹ *Ibidem*, p. 836 (art. 230).

„reserva va veni Statului și banii disponibili cu lucrurile lui [cei pe care îi deținea la intrarea în închisoare, n.n.] voru trece ruedelor moștenitoro”²². Un caz aparte îl reprezentau „nevârstnicii”, care, odată eliberați, după executarea pedepsei, „voru primi uă remunerare, în natură séu în bani, după purtarea lor în întrulu închisorei ... și după etatea loru”²³.

Munca în închisori putea fi organizată prin două sisteme principale: antrepriza și regia. Prima presupunea ca antreprenorul să își asume toate sarcinile pentru întreținerea arestaților în închisori, statul fiind scutit de cheltuieli, iar antreprenorul profitând de tot produsul muncii arestaților. Prin regie, statul le procura de lucru arestaților, în vederea acoperirii cheltuielilor, prin valorificarea produselor obținute în urma prestării muncii de către condamnați²⁴.

În antrepriză, interesele antreprenorului (obținerea profitului) zădărnicseau opera de moralizare și transformau deținutul în simplu lucrător mecanic, fiind folosiți doar condamnații pricepuți. Avantajul se limita doar la faptul că sistemul era profitabil din punct de vedere financiar. Prin regie, diversitatea meserilor propuse deținuților putea stârni interesul acestora, iar concurența muncii libere se diminua. Dezavantajul reieșea din insuficiența fondurilor destinate amenajării unor ateliere și din necesitatea de a crește numărul gardienilor însărcinați cu paza arestaților²⁵.

În urma prezentării celor două sisteme, precizăm că prin *Regulamentul* din 1862 se adoptă cel de-al doilea, anume regia. În această perioadă au fost înființate câteva ateliere pentru lucrul arestaților. Printre acestea enumerăm: atelierul de cartonat de la închisoarea Văcărești, atelierul de tăbăcărie de la Mărgineni, atelierele de cirelărie, cizmărie și frângherie de la Târgu Ocna, atelierul de cizmărie de la temnița București, atelierele de tâmplărie, fierărie și lăcătușerie de la închisoarea Bucovăț²⁶.

Cu toate că arestaților le erau acordate unele beneficii (surplusul sau peculiul în urma prestării unei meserii), încă de la intrarea în închisoare aceștia aveau de îndeplinit o serie de condiții impuse prin regulament. Important este de precizat că nimici nu putea fi ținut în închisoare decât în baza unui mandat de arestare „slobodită și sub-semnată de autoritatea competentă, pentru preveniții și acuzații” sau în baza unui „extractu după încheierea otărîrii judecătoresci, sub-semnată de președintele séu procurorul de lîngă tribunalul unde aru fi urmatu osîndirea”²⁷, după cum se precizează în *Regulamentul* din 1862. În 1834, vornicul trebuia să ia în considerare doar hotărârea „Judecătoriei criminalicești”, „iscălită de Prezidentul Judecătoriei, întărită cu iscălitura Domnului și protocolită de Ministrul Dreptății”²⁸.

²² Ibidem, p. 822 (art. 13).

²³ Ibidem (art. 15).

²⁴ Șt. Arsenescu, *Munca în închisori*, p. 26.

²⁵ Ibidem, p. 27–48.

²⁶ Ibidem, p. 68.

²⁷ I.M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 822 (art. 16).

²⁸ *Analele parlamentare*, vol. I, partea I, p. 519 (art. 11).

După această procedură, fiecare arestat era înscris într-o „condică de încarcerare”, fie pentru preveniți, fie pentru „osîndiții în óprelă” sau pentru „arestații trecetori”, și numerotat, „lipindu-li-se numerul următoru alu condicei de încarcerare pe brace, prin midjlocul unui bracar și pe cusima lui”²⁹. Regulile acestea din urmă nu sunt specificate în *Regulamentul temnițelor*.

O problemă cu care se confruntă și astăzi autoritățile (Ministerul de Interne, implicit Direcția Generală a Penitenciarelor) și care a provocat și atunci o serie de dificultăți privea transferul arestaților. În 1831, vornicul temnițelor era responsabil cu transferul lor. Aceasta avea îndatorirea de a-i trimite pe arestați fie la ocnă, fie la una din cele două temnițe: Giurgiu sau Brăila, în funcție de pedeapsa la care vinovații fuseseră condamnați. Totul se realiza conform unui program prestabilit, transferul executându-se doar în timpul zilei, „adică la Ocna Telega Luni, o-dată pe septembără, la temnițele Giurgiului și Brăilei de doue ori pe septembără”³⁰. Transferul arestaților era încredințat ostașilor, al căror număr era stabilit a fi la „jumetatea numerului arestanților”, însă numărul celor transferați nu putea depăși limita de zece arestați. Vornicul le asigura arestaților bani pentru hrana necesară pe drum, „socotiți câte parale 20 de fieș-care”, în funcție de numărul lor și al zilelor, acestea din urmă fiind hotărâte în conformitate cu „marsupul” (itinierarul) stabilit. De la Craiova până la Ocnele Mari, „marsupul” avea ca puncte de reper următoarele localități: „Craiova, Satul Balșu, Fântânelele sau satu Doba, Colibași, Drăgășani, Slăvitești, Ocnele Mari”, iar pentru traseul București – Ocna Telega (Prahova) se mergea pe ruta: „București, Posovaliștea, Podul Vălenii, Ploieștii, Câmpina, Ocna Telega”³¹. Din păcate, menționarea unor asemenea trasee în regulamentele care au urmat a lipsi, fie fiindcă a fost omisă din greșeală, fie deoarece nu s-a pus accentul pe acest detaliu, destul de prețios ca informație.

În *Regulamentul* din 1862 problema transferului arestaților de la o temniță la alta este amintită foarte pe scurt, chestiunea în cauză fiind amplu dezbatută mai târziu, în două „circulare” trimise de ministrul de Interne, Mihail Kogălniceanu, serviciului închisorilor și arestaților, în datele de 1 și 4 aprilie 1864. Motivul principal al acestui demers a fost existența numeroaselor evadări, ca urmare a slabelor măsuri de pază la transferul arestaților, acestea fiind cauza „perturbațiunilor dilnice ale ordinei juridice, prin hoții și atențări asupra personelor și asupra proprietății”³². Prin circularele respective s-a stabilit ca transferarea unui arestat să se execute doar în baza unui ordin aparținând „Ministrului de intru”, din trei motive: de securitate, de sănătate și de interes economic. Trebuia urmat traseul cel mai scurt, evitând „codrii” sau „drumurile lăturașe, depărtate de locuință și sate”. În cazul în care drumul era impracticabil, condamnații erau periculoși sau

²⁹ I.M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 822 (art. 17 și 22).

³⁰ *Analele parlamentare*, vol. I, partea I, p. 521 (art. 19).

³¹ *Ibidem*, p. 545 (Anexa 69, litera A).

³² I.M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 853, *Duoă circulare instructive ale Ministerului de Interne din 1 și 4 aprilie 1864 asupra serviciului închisorilor și arestaților*.

convalescenți, transferul se executa cu ajutorul „trăsurilor celulare”. De asemenea, se ținea cont și de sănătatea vinovaților, evitându-se transferarea acestora în cazul unor geruri mari³³. Spre deosebire de *Regulamentul temnițelor*, cel din 1862 stabilea că suma acordată fiecărui arestat pentru a-și asigura hrana necesară era de „25 parale”, conturându-se astfel un oarecare progres față de perioada anterioară, referitor la tratamentul arestaților.

S-a precizat la un moment dat că deținuții aveau anumite reguli de urmat pe parcursul deținerii în închisoare. Printre acestea se număra și interzicerea „beuturilor întăritătoare, precum rachiу, vin și altele”, acestea fiind acceptate doar în cazul în care erau prescrise de către medic, restricție menționată în *Regulamentul* din 1831. Prin *Regulamentul* din timpul lui Cuza „beuturile spătiose” le erau permise arestaților de sărbători „ca mod de mâncare și amintire de bunurile ce păstrează libertatea pentru cei ce o merită”³⁴. Pe lângă băuturile alcoolice, erau interzise atât tutunul în incinta închisorii, cât și jocurile „de totu soiului”, practicarea lor putând „atrage aspre pedepse”.

Responsabili cu ordinea, liniștea, dar și curătenia în dormitoare și ateliere erau așa-numiții „vornicei” sau „vetași” (*Regulamentul* din 1862). Aceștia, în cazul în care semnalau unele abateri privitoare la respectarea regulilor disciplinare, erau datori să informeze „pretoriul de justiție disciplinară”, care a fost menționat pentru prima dată în *Regulamentul pentru organizarea serviciului stabilimentelor penitenciare*. În cadrul acestui „pretoriu”, se stabilea ce pedeapsă urma a primi arestatul în cauză, în urma indicațiilor directorului. Înainte de a preciza pedepsele la care puteau fi supuși arestații, menționăm că acestea puteau fi aplicate și ca urmare a încălcării unor norme privitoare la igienă. Printre pedepsele disciplinare se numărau: interzicerea de a fi vizitat de membrii familiei, interdicția de a coresponda cu aceștia, neacordarea dreptului de a lucra în ateliere sau a dreptului de „preumbilare” și chiar reducerea porției de hrănă. Însă „punerea fiarelor la mâini și picioare” și, mai ales, închiderea deținutului de unul singur într-o celulă întunecată erau considerate pedepsele cele mai grele, deoarece „carcera întunecosă... este unu midlocu estrem de pedepsă”, ea fiind aplicată atunci când „alte pedepse sunt dovedite prea slabe pentru supunerea și intimidarea condamnatului”³⁵. Pedepsele la care era supus arestatul de-a lungul detenției sale în închisoare, dar și cazurile în care acesta s-a remarcat în unele acțiuni pozitive erau înscrise într-un „Buletinu de statistică morală”³⁶.

Tratamentul fizic al arestaților includea și problema „nutrimentului”. Dacă la 1831 acesta consta în „o jumetate oca pâine și câte o zemușoară, sau câte o oca fasole sau linte”³⁷, situația s-a îmbunătățit în perioada următoare, respectiv în 1862,

³³ Ibidem, p. 855–856.

³⁴ Ibidem, p. 833.

³⁵ Ibidem, p. 835.

³⁶ Ibidem, p. 836.

³⁷ Analele parlamentare, vol. I, partea I, p. 539 (art. 104).

când felurile de mâncare au fost mai diversificate, mai consistente, legumele fiind combinate întotdeauna la prepararea mâncării cu alte ingrediente, mai mult sau mai puțin hrănitoare. „Ca asesonamente” erau întrebuiențate „câtu de multu și de desu cu putință lucrurile iuți”. Chestiunea alimentației trebuia să fie una din preocupările de bază ale directorului închisorii, deoarece, după cum se menționa și la 1862, „pentru arestatul închisorii, care nu este condamnat la uă mórte treganatică, ci la viață pedepsită, în întregime séu în parte, este uă condițiune vitală regimul tratamentului fizicu, care trebuie să înlăciască lipsurile vieții ordinare”³⁸. Alimentația condamnaților bolnavi era stabilită conform prescripțiilor medicale.

ASEMĂNĂRI ȘI DEOSEBIRI ÎNTRE REGULAMENTUL DIN 1862 ȘI LEGEA DIN 1874

Rezultatul slab al aplicării *Regulamentului* din 1862 a generat nevoia unei noi încercări de organizare a regimului penitenciar în România. Sarcina avea să îi revină lui Carol I, care, în mesajul de deschidere a Corpurilor Legiuitoare din octombrie 1871, anunță proiectul de lege pentru modificarea serviciului penitenciar bazat pe sistemul celular mixt și înființarea de închisori pentru minori³⁹. Legea din 1874, sancționată prin Decretul domnesc nr. 169 din 26 iunie 1874, a modificat parțial sistemul de pedepse instituit prin dispozițiile Codului penal român promulgat la 30 octombrie 1864 și pus în aplicare la 1 mai 1865⁴⁰.

În cartea I, titlul I sunt stabilite următoarele pedepse privative de libertate: „munca silnică pe tótă viață, munca pe timpu mărginit de la cinci pînă la douădeci ani, reclusiunea într-o casă de muncă de la trei ani pînă la dece și detențiunea de la trei ani până la dece”⁴¹. În ceea ce privește modul de aplicare și de executare a pedepselor, Codul penal din 1864 se ocupă de această chestiune în cartea I, titlul II, articolele 10–21, 24–26, 29 și 31–34, completate cu dispozițiile din cartea II, titlul VI, capitolul II *Despre închisorii și despre case de oprălă*, articolele 576–586 din Procedura penală, promulgată la 2 decembrie 1864 și pusă în aplicare odată cu Codul penal din același an⁴².

Prin Legea din 11 februarie 1874 se introduceau ca modificări față de Codul penal: durata recluziunii, de la cinci la zece ani, închisorile corecționale de la

³⁸ I.M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 839–841.

³⁹ Emanoil Constantinescu, *Evoluția regimului penitenciar în România cu referințe la trecutul penitenciarelor din Europa și America*, București, [s.a.], p. 127.

⁴⁰ O. Stănculescu, *op. cit.*, p. 73.

⁴¹ Vasile Boerescu, *Codicele române, Alessandru Ioan și Colecțiune de legile Principatelor-Unite-Române, coprinzând Codicele civile, Codicele comerciale, Codicele penale, Procedura penală împreună cu Constituția română în vigoare și cu unu suplement*, București, 1865, p. 1–3.

⁴² *Ibidem*, p. 4–8 (Codul penal); 98–99 (Codul de procedură penală).

15 zile până la 5 ani, iar închisoarea polițienească de la 1 la 15 zile, celelalte dispoziții din articolele 7–9 rămânând neschimbate. Majoritatea prevederilor din 1874 se asemănă cu cele ale *Regulamentului* din 1862, fiind de fapt menținute în aceeași formulare.

Însă în ceea ce privește clasificarea închisorilor, aceasta diferă de la un regulament la altul. Prin urmare, la 1874, închisorile erau de două categorii: închisorile de prevenție și închisorile de osândă. Închisorile preventive erau pentru delice și pentru crime. Închisorile de osândă cuprindeau categoriile corespunzătoare pedepselor pronunțate de legea penală și anume: închisori de pedeapsă corecțională și polițienească, închisori de muncă silnică, închisori de recluziune și închisori de detenție⁴³.

În toate categoriile de închisori enumerate mai sus a fost adoptat principiul separării bazat pe sex și pe vîrstă și regimul mixt auburnian, iar autoritatea supremă era reprezentată de Ministerul de Interne.

Proiectul legii penitenciare a fost supus dezbatării în cadrul Adunării Deputaților din 27 și 28 noiembrie 1873 și 16 ianuarie 1874. Legea a fost supusă dezbatării și aprobării și în cadrul Senatului. În ședința din 13 decembrie 1873 s-a avut în vedere suprimarea cuvântului „inculpăți” din orice articol ar fi fost menționat. La următoarea ședință s-a pus problema admisibilității străinilor în funcțiile statului. Se făcea referire cu precădere la Ferdinand Dodun des Perrières, care a avut o contribuție însemnată în elaborarea Legii din 1874. Deoarece Constituția prevedea ca „în unele cazuri să-și aducă străini când sunt neapărat trebuincioși serviciului”⁴⁴, s-a căzut de acord ca în funcția de director al închisorilor să fie numit Ferdinand Dodun des Perrières.

Amplu dezbatut, criticat și analizat a fost articolul 7, titlul II *Despre regimul închisorii*, care stipula ca în fiecare reședință de județ să fie înființată o închisoare de prevenție. Pentru menținerea acestei dispoziții, președintele consiliului a făcut referire la legea consiliilor județene, prin care se preciza că județele erau datoare a avea aresturi în capitalele lor.

Refacerea aresturilor era o măsură vitală, fiindcă existau boli molipsitoare și pentru că nu se dorea ca deținuții să moară în timpul executării pedepsei, ci să fie redați societății ca elemente utile. S-a specificat că în această problemă nu trebuia să se țină cont de chestiunea financiară; preocuparea esențială urma să fie igiena și starea morală a celor întemnițați, chestiunea economică venind pe locul al doilea.

Privitor la cheltuielile pentru construcția, repararea și întreținerea aresturilor, care erau în sarcina județelor, a fost propus un amendament: „treptat și după mijloacele de care vor dispune”⁴⁵, care s-a aprobat. Deținuții din închisorile

⁴³ C. Hamangiu, *Codul general al României (Codurile, legile și regulamentele uzuale în vigoare 1856–1907)*, vol. II (1856–1900), ed. a II-a, București, 1941, p. 250.

⁴⁴ „Monitorul oficial”, 16/28 decembrie, nr. 273, sumarul ședinței de la 13 decembrie 1873, p. 2362.

⁴⁵ *Ibidem*.

preventive puteau lucra ziua, dacă doreau, în ateliere sau în săli comune; la cerere, li se admitea să lucreze chiar în celulă. Produsul muncii le aparținea în întregime și li se putea îngădui să păstreze la ei cărți și alte obiecte de primă necesitate⁴⁶.

Închisorile de osândă cuprindeau categoriile corespunzătoare pedepselor pronunțate de către legea penală. Reglementările privitoare la aceste închisori, implicit la arestați, au rămas aproximativ aceleași ca în *Regulamentul* din 1862. Singura diferență rezida în peculiul acordat arestaților pentru munca prestată.

Subliniem că peculiul nu a fost o remunerație a muncii în sine, ci a bunei purtări, a perseverenței și a moralizării, prin urmare nu era un drept și nu avea caracter de salariu. Era o gratificație acordată condamnatului în scop disciplinar și moralizator, fapt pentru care mărimea lui era stabilită de către stat după voința sa⁴⁷. Amintim totodată că mărimea peculiului varia după natura (genul) pedepsei și antecedentele condamnatului: pentru condamnații la o pedeapsă mai ușoară (recluziune) și pentru condamnații primari, peculiul era mai mare decât pentru condamnații la o pedeapsă mai grea (muncă silnică) și pentru recidiviști.

Această ultimă categorie de condamnați a fost o noutate adusă de Legea din 1874. Una dintre principalele cauze ale creșterii recidivei⁴⁸ a fost îndulcirea legislației penale și marea indulgență a judecătorilor. Însă și organizarea defectuoasă a închisorilor, deoarece majoritatea acestora erau mixte (preveniții și recluzionarii fiind deținuți în comun), putea fi considerată drept o cauză.

Pentru recidiviști, legea prevedea, de asemenea, înființarea de stabilimente speciale, în care deținuții din această categorie să fie supuși regimului celular strict, trebuind să stea zi și noapte închiși, în celule individuale, unde să execute muncile prevăzute de regulament. Era deci un regim mai aspru decât al celorlalți deținuți⁴⁹, deoarece recidiva denota un caracter mai grav decât culpa cea dintâi, anunțând obiceiul crimei și incorigibilitatea culpabilului⁵⁰.

Au fost propuse unele mijloace de combatere a recidivei, printre care menționăm: Parlamentul sau puterea legislativă ar fi trebuit să îngreuneze represiunea, care ajunse o parodie pentru criminali; magistratura nu trebuia să urmeze principiile vechii școli penale favorabile asasinilor, tâlhărilor și escrocilor, iar administrația trebuia să inspire într-adevăr frica de pedeapsă și închisoare, iar nu dorința da a reintra în ea⁵¹.

⁴⁶ O. Stănciulescu, *op. cit.*, p. 76.

⁴⁷ T. Pop, *op. cit.*, vol. III, p. 223.

⁴⁸ Recidiva (fr. *récidive*) este definită drept săvârșirea unei noi infracțiuni după o condamnare anterioară, în DEX, p. 305, sub voce.

⁴⁹ O. Stănciulescu, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁰ Constantin Eracleide, *Studii practice asupra dreptului criminale, conținendu-o schiță despre influența reciprocă a legilor și a moravurilor. Explicațiunea teoretică și practică a Codicilor penale și de procedură criminale*, vol. I, București, 1865, p. 113.

⁵¹ D.G. Tanoviceanu, *Despre recidivă. Cauzele și midiocele de combatere. Discurs ținut cu ocazia deschiderii anului judiciar 1892–1893*, București, 1892, p. 16.

O altă măsură utilă pentru combaterea recidivei ar fi fost înființarea cazierelor judiciare, putându-se astfel ține cu ușurință evidență dacă un individ a recidivat. Cazierul judiciar⁵² se numără printre acele mijloace folosite pentru constatarea condamnărilor anterioare și pentru identificarea infractorilor. Pentru constatarea stării de recidivă erau necesare două probe: proba existenței antecedentelor penale, adică a condamnării anterioare a infractorului, relevantă pentru recidivă, și proba identității prevenitului sau acuzatului cu acela care a fost condamnat anterior.

Alte mijloace la care se apela în vederea dovedirii recidivei erau: identificarea antropometrică, fotografia și dactiloscozia (sistemul amprentelor digitale). Primul dintre ele constă în diferite măsurători asupra acelor părți ale corpului condamnatului care se deosebesc ca dimensiune de la om la om și care de la o anumită vârstă (începând de la 20 de ani) rămân neschimbate sau se schimbă prea puțin. Măsurătorile corporale trebuiau completeate cu semnalamentele descriptive (note relative la caracterele cromatice ale organelor și părților colorate importante ale corpului și la caracterele morfologice ale acestuia) și cu descrierea semnelor particulare⁵³.

Introducerea institutorilor la fiecare penitenciar ar fi reprezentat o nouă măsură necesară combaterii recidivei, inclusiv a criminalității. Rolul lor ar fi constat în îmbunătățirea regimului moral și intelectual al deținuților, acesta din urmă cuprinzând educația morală și religioasă, dar și instrucția.

Referitor la educația religioasă, în *Regulamentul* de la 1831 erau menționate, la articolul 103, atribuțiile unui preot într-o închisoare, printre acestea enumerându-se și învățăturile, sfaturile și îndemnurile pe care trebuia să le dea condamnaților: „În fieș-care Duminecă și în cele-lalte sârbători, să facă câte un cuvânt sfătitor către cei vinovați, prin care să le arate mărimea greșalelor, trebuința de a se îndrepta și mijlocele de a trăi ca niște oameni cinstiti [...] și a-i aduce pe vinovații cei închiși la cunoștință de Dumnezeu și de sine.”⁵⁴ Despre educația morală și instrucție nu era făcută nicio mențiune, aceste lacune fiind completeate prin *Regulamentul* din 1862, mai precis prin articolul 193, care preciza că era îngăduită, ca mijloc de regenerare morală, introducerea în închisoare a cărților religioase și a abecedarelor; în afară de acestea, arestații aveau permisiunea să păstreze la ei cărți științifice și morale. Reglementările amintite au fost menținute și în

⁵² *Cazierul judiciar* este un dulap cu compartimente, după ordinea alfabetică. În compartimentul cu litera inițială a condamnatului sunt aşezate în ordine alfabetică buletinele relative la condamnările pronunțate în contra fiecărui individ născut în circumscriptia aceluia tribunal. Astfel, pentru orice cazier judiciar locul de reședință este considerat a fi reședința tribunalului în a cărui circumscriptie își are condamnatul locul de naștere, fiindcă acesta este invariabil, spre deosebire de locul de domiciliu. Când locul de naștere este necunoscut, sau este vorba de indivizi născuți în străinătate, buletinele se localizează la Ministerul de Justiție. Prin urmare, fiecare condamnat își are în compartimentul cu litera sa inițială un dosar, cuprinzând datele situației sale penale, în T. Pop, *op. cit.*, vol. III, p. 521.

⁵³ *Ibidem*, p. 523–526.

⁵⁴ *Analele parlamentare*, vol. I, partea I, p. 539.

Regulamentul general pentru penitenciarele centrale din 24 mai/5 iunie 1874, care completează *Legea asupra regimului închisorilor* din același an, alături de *Regulamentul general pentru arestele preventive* și *Regulamentul general al casei de corecții pentru minori*.

Regulamentele menționate reprezentau elementele de noutate pe care le aducea Legea din 1874. Se observă accentul care era pus asupra penitenciarelor centrale, a aresturilor preventive și, în special, a nevârstnicilor, pentru care regulamentul prevedea înființarea unui penitenciar sub denumirea de „casă de educație corecțională” pentru minorii sub 15 ani, condamnați „ca unii ce au lucrat cu pricepere” și pentru minorii de la 15 la 18 ani condamnați la închisoare pentru crime sau delicte⁵⁵. Menirea acestui aşezământ era de a-i crește pe micii infractori într-o disciplină aspră, de a-i deprinde cu muncile agricole sau cu meșteșugurile, regimul lor fiind totuși mai puțin sever decât cel al infractorilor majori: ziua traiul era în comun, iar noaptea trebuiau să fie izolați în celule (articulul 24 din lege). Deși erau supuși unei discipline severe, totuși legea nu le impunea regula tăcerii. Educația morală și instrucția, pentru această categorie de condamnați, avea o pondere mai însemnată în regulamentul menționat anterior, deoarece prin acestea deținutul dobândea un capital de cunoștințe pe care le putea întrebuița cu folos în libertate.

Un „instructor”, numit dintre profesorii cu cel puțin doi ani de practică, trebuia să îi învețe pe minori să scrie, să citească și să calculeze, dându-le totodată noțiuni elementare de geografie, de istorie națională, de catehism și de istorie sfântă (articulul 23). Metodele folosite pentru realizarea acestor activități erau fie exercițiul, fie istorisirea (articulul 26).

Până la înființarea unui penitenciar pentru femei minore, acestea erau trimise la penitenciarul central de femei majore, fiind despărțite între ele, fără posibilitatea de a comunica. Paza deținutelor era asigurată numai de către persoane de sexul lor (articulul 8). Casa centrală de corecții îi primea și pe minorii disculpați, adică acei minori care comiseseră o infracțiune fără discernământ, conform articolului 62 din Codul penal român, și pentru care justiția crezuse de cuviință să îi supună la o educație corecțională pe o durată anume sau până la vîrstă de 20 de ani⁵⁶. Articolul menționat anterior și articulul 219 din Codul penal, care fac referire la minori, au fost dezbatute în ședința din 27 noiembrie 1873 din cadrul Adunării Deputaților.

Articolul 219 facea referire la vagabonzi, care trebuiau să fie închiși într-o mănăstire și care aveau obligația de a practica o meserie. În urma discuțiilor avute, s-a hotărât în care mănăstiri să fie ținuți minorii și în care vagabonzi, fiindcă deseori aceste două categorii erau confundate. Prin urmare, la Reni erau închiși minorii, iar la Răchitoasa vagabonzi. Însă înființarea de închisori diferite, speciale

⁵⁵ *Regulament general al casei centrale de corecții pentru minori*, în „Monitorul oficial”, 14/26 mai 1874, nr. 104, art. 1.

⁵⁶ *Ibidem*, art. 2.

pentru fiecare categorie presupunea multe cheltuieli din partea statului, fapt pentru care s-a decis că poate exista în fiecare închisoare o despărțire pe sexe și vârste, iar pentru minorii corecționali aveau să fie înființate stabilimente speciale⁵⁷.

După îndeplinirea termenului de executare a pedepsei, minorii sau minorele primeau la eliberare „un rând de haine asemănătoare cu cele cu care au stat în penitenciar” și le erau asigurate și „cheltuelile drumului (50 bani de poștă) până la locul așezării lor”⁵⁸. Pentru încurajarea elevilor deținuți la o bună conduită și la practicarea unor activități productive, le erau împărțite acestora, pe parcursul anului, premii pentru purtarea și munca înscrise în condică „repertoriu” și pentru învățătură, după catalogul clasei. Primii 50 de elevi deținuți erau aleși ca premianți, în funcție de criteriile menționate, premiile constând în bani (premiul I – 100 lei; premiul al II-lea – 75 lei; premiul al III-lea – 50 lei; premiul al IV-lea – 30 lei), care erau încredințați, la ieșirea minorului, părinților (articolele 60–63 din regulament).

CONCLUZII

Despre un început de organizare legală a închisorilor se poate vorbi încă din aprilie 1831, moment în care a fost elaborat primul *Regulament al temnițelor* în Țara Românească. Ulterior, prin *Regulamentul pentru organizarea serviciului și stabilimentelor penitenciare și de binefacere din România* din 11 august 1862, ambele Principate au obținut o organizare penitenciară uniformă, pentru ca, mai târziu, Legea din 1/13 februarie 1874 să înlocuiască dispozițiile anterioare, aceasta rămânând în vigoare până în anul 1929.

Principalul obiectiv urmărit în acest studiu a fost evidențierea asemănărilor și deosebirilor între cele trei dispoziții scrise. Deosebirile dintre *Regulamentul* din 1831 și cel din timpul lui A.I. Cuza au avut o pondere mai însemnată în aproape toate aspectele, cum ar fi: clasificarea închisorilor, implicit a arestaților, transferul deținuților, munca penală și rolul ei, regimul disciplinar, dar și cel moral și intelectual, regimul igienic și alimentar. Situația se schimbă radical în compararea *Regulamentului* din 1862 cu Legea din 1874. În acest caz, balanța tinde să se echilibreze, singurele deosebiri constând în noutățile pe care le aduce Legea din 1874, anume: reglementările privitoare la categoria condamnaților recidiviști, un regulament special pentru minori, unul privitor la închisorile preventive și unul destinat penitenciarelor centrale.

În esență, studiul de față contribuie la cunoașterea evoluției legislației penitenciare în Principatele Române și Vechiul Regat în decursul secolului al XIX-lea.

⁵⁷ *Sedința din 27 noiembrie 1873 din cadrul Adunării Deputaților*, în „Monitorul oficial”, 30 noiembrie/11 decembrie 1873, nr. 260.

⁵⁸ C. Hamangiu, *op. cit.*, p. 269; „Monitorul oficial”, mai 1874, nr. 104.

THE EVOLUTION OF PENITENTIARY LEGISLATION IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES AND THE OLD KINGDOM. A COMPARATIVE ASSESSMENT

Abstract

The study analyzes the main aspects of the evolution of penitentiary legislation in the nineteenth century, by comparing the *Prison Regulation* of 1831 (Wallachia), the *Regulation for organizing prisons and charitable establishments* of 1862 (Romanian Principalities) and the *1874 Law* (Romanian Principalities), also known as the *Prison Regime Law*, drafted by Ferdinand Dodun des Perrières. The *Regulation* of 1831 and that of 1862 had significant differences in almost all the aspects, such as: the classification of prisons and of the detainees, the transfer of prisoners, penal labor and its role, the disciplinary regime, but also the moral, intellectual, hygiene and food regime. The situation changes radically when comparing the *Regulation* of 1862 to the *1874 Law*. In this case, there are fewer differences, consisting of the innovative dispositions brought by the *1874 Law*, which include regulations regarding recidivists, special rules for minors, for preventive prisons and for central prisons.

Keywords: legislation; prison; detainees; penal labor; administration; Romania; nineteenth century

SISTEMUL DE REPARTIZARE GEOGRAFICĂ A MANDATELOR PARLAMENTARE STABILIT PRIN LEGEA ELECTORALĂ ROMÂNEASCĂ DIN MARTIE 1926

ADRIAN-ALEXANDRU HERȚA*

La 10 martie 1926, cu câteva zile înaintea expirării mandatului camerelor legislative, șeful guvernului și președintele Partidului Național Liberal, Ion I.C. Brătianu, îi trimitea ministrului Agriculturii și Domeniilor, Alexandru Constantinescu, următorul bilet: „*Scumpe amice, aceleași cestiuni ca și rândul trecut cu insistență special asupra legii electorale. De ce s-a zăbovit atât votarea acesteia și nu s-a început astăzi? Trebuie să nu cădem în vreo cursă a opoziției să rămână legea nevotată chiar până la termenul pus de noi pentru Parlament.*”¹ Instrucțiunile adresate colaboratorului său apropiat erau explicite și formulate imperativ. Obiectivul stabilit nu trebuia ratat.

CĂTRE UN SISTEM ELECTORAL UNIC

În România, pentru alegerile parlamentare din 1919, 1920 și 1922, au funcționat concomitent două modele de scrutin diametral diferite – unul pentru Vechiul Regat și Basarabia, celălalt pentru Transilvania și Bucovina –, reglementate prin trei repere juridice separate². În acest context, la finele anului 1925 și la începutul anului 1926, unificarea legislației electorale părea un demers absolut justificat. În același timp, în condițiile în care liberalii beneficiau de o largă majoritate parlamentară și pe fondul complicării subite a vieții politice românești, există motive să credem că, treptat și în mod premeditat, reforma a devenit pentru inițiatori nu doar un deziderat legitim, ci și o miză strategică importantă.

* Universitatea „Valahia” din Târgoviște, Facultatea de Științe Umaniste; adrian_hertza@yahoo.com.

¹ Biblioteca Academiei Române, Corespondență, S 3(5)/CCCLXVII.

² Astfel, pentru determinarea componenței Adunării Deputaților în Vechiul Regat și în Basarabia, a fost întrebuințată o formulă proporțională, pe liste deschise, în circumscripții plurinominale, iar în Transilvania și în Bucovina a funcționat un tip de scrutin predominant majoritar în colegii uninominale (existau și câteva enclave consensualiste municipale – Arad, Oradea, Cluj, Timișoara și Cernăuți – unde se vota ca în Muntenia). Vezi cele trei texte legislative care defineau acest sistem mixt după criteriul geografic în *Cod electoral*, București, 1919.

Astfel, la 18 decembrie 1925, proiectul legii electorale a fost votat în unanimitate de către membrii Senatului, într-o formă apropiată de cea propusă inițial de Ministerul de Interne³. Se părea că, pe această temă, lucrurile evoluează înspre întrunirea consensului principalilor actori politici ai vremii. Tot la 18 decembrie, însă, potrivit presei italiene, la „Hôtel de la Ville” din Milano a ajuns o „doamnă misterioasă”. Apartamentul în care a fost cazată era legat, printr-un hol, de un alt apartament. Acolo fusese instalat un „domn străin”, care sosise, cu trei zile înainte, la volanul unui „automobil elegant”. Domnul străin era moștenitorul tronului României, principalele Carol. Doamna misterioasă era amanta lui, Elena Lupescu⁴. Ceea ce, inițial, părea doar o escapadă a celor doi avea să degenereze, în scurt timp, într-o nouă criză regală, cu consecințe majore. A urmat un anunț trimis din Italia, privind decizia irevocabilă de renunțare la dreptul de succesiune, din motive personale. Se deschidea, astfel, perspectiva unei instituții a Coroanei slabe, cu un posibil viitor rege minor și cu o posibilă regență, cel puțin în parte, controlabilă politic. Probabil, liberalii au fost tentați să speculeze această situație cu scopul de a-și consolida puterea pentru un timp îndelungat. Prin influență pe care o avea în interiorul Casei Regale, Ion I.C. Brătianu se pare că reușise deja să-l impună drept viitor prim-ministrul pe președintele Partidului Poporului, Alexandru Averescu, în ciuda popularității indiscutabil mai mari a Partidelor Național Român, respectiv Țărănesc. Unele surse memorialistice menționează faptul că cei doi lideri politici încheiaseră încă din 1925, în secret, o înțelegere în acest sens⁵. Urma un alt moment important: stabilirea cadrului juridic al viitoarelor înfruntări electorale.

Astfel, în a doua jumătate a lunii februarie 1926, imediat înainte de a ajunge în dezbaterea Adunării Deputaților, proiectul noului tip de scrutin a suferit, la trecerea prin forurile interne superioare ale formațiunii de guvernământ, o transformare radicală, neașteptată și controversată a principiului său definitoriu. Noul algoritm de centralizare a rezultatelor și de repartizare a mandatelor propus asigura în aproape orice condiții majoritatea parlamentară absolută partidului clasat pe primul

³ Era definită, pentru alegerea deputaților, o formulă proporțională pe liste blocate, cu mențiunea că partidele care obțineau peste 60% din voturi într-un județ primeau toate mandatele disponibile în respectiva diviziune administrativ-teritorială. Pentru detalii vezi *Legea electorală pentru Adunarea Deputaților și Senat cuprinzând și: expunerea de motive a d-lui ministru de Interne I.C. Brătianu, raportul d-lui senator C. Dimitriu și raportul d-lui deputat I.Th. Florescu, precum și formularele relative, ce au fost publicate în „Monitorul oficial” no. 71 din 27 martie 1926*, București, 1926, p. 13–16; Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond Senat, dosar 14629, f. 168; „Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Senatului”, II, 1925–1926, nr. 23, ședința din 3 ianuarie 1926, p. 259–320.

⁴ *Carol di Romania rinunzia al trono dopo un misterioso colloquio a Milano. Lo sfondo romanesco dell'avvenimento*, în „Corriere della Sera”, an 51, 2 ianuarie 1926, nr. 2, p. 1–2; *Il romanzo d'amore del principe Carlo di Romania*, în „Il Giornale d'Italia”, an XXVI, 3 ianuarie 1926, nr. 3, p. 1; *Il dramma sentimentale romeno*, în „Corriere della Sera”, an 51, 6 ianuarie 1926, nr. 5, p. 3.

⁵ Mihail Manolescu, *Memorii*, vol. I, București, 1993, p. 55; Armand Călinescu, *Însemnări politice 1916–1939*, București, 1990, p. 58. A se vedea și Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România (1925–1930)*, București, 1996, p. 40.

loc în alegeri⁶. După ce mai multe variante de calcul au fost succesiv avansate, în final, în textul legii a fost introdus algoritmul elaborat de către matematicianul Traian Lalescu, deputat al Partidului Național Liberal, și de către Tancred Constantinescu, ministrul Industriei și Comerțului⁷. Potrivit acestei metode, gruparea cu cel mai mare procentaj în competiția electorală, în cazul în care întrunea peste 40% din voturile exprimate, era declarată „majoritară”, dobândea automat o jumătate din locurile din Cameră – sumă de mandate denumită „primă” – și participa la împărțirea proporțională a celeilalte jumătăți⁸. Si cum electoratul constituia, în ansamblu – aşa cum tradiția dovedise –, un corp neinstruit și sensibil la cele mai diverse forme – directe ori indirekte – de presiune guvernamentală, rezultatul competiției între formațiunile politice devinea și mai lesne de intuit.

Mulți dintre cei care se opuneau acestui sistem au recunoscut în soluția strategică a liberalilor un import formal din legislația mussoliniană⁹, fapt care le-a

⁶ *Reforma electorală. Ședința comisiei administrative. S'a propus un sistem în favoarea absolutismului*, în „Adevărul”, an 39, 25 februarie 1926, nr. 12944, p. 4; *Știri diverse*, în „Aurora”, an VI, 26 februarie 1926, nr. 1291, p. 4; *Viața politică. O lovitură de ultima oră. Legea electorală menită să asigure absolutismul*, în „Dimineață”, an XXII, 26 februarie 1926, nr. 6918, p. 1; Pamfil Șeicaru, *O problemă politică și un grohăit*, în „Cuvântul”, an III, 26 februarie 1926, nr. 393, p. 1; *Furtuna provocată de reforma electorală. Divergență în guvern pe chestia proporționalei. Rezultatele din întreaga țară calculate în București*, în „Lupta”, an V, 28 februarie 1926, nr. 1269, p. 4; *Reforma electorală! Care este adevărul. Soluția inginerească a d-lui Tancred. Proiectul totalizării voturilor stârnește furtuna. Primul-ministru reflectează asupra scrutinului de arondisment*, în „Epoca”, an XLIII, 27 februarie 1926, nr. 23, p. 4.

⁷ Numeroase surse îi indică pe cei doi drept personaje cheie în contextul adoptării noii legi electorale: *Reforma electorală*, în „Adevărul”, an 39, 6 martie, 1926, nr. 12952, p. 4; *Reforma electorală. Păienjenișul calculelor și coeficienților*, în „Universul”, an XLIV, 6 martie 1926, nr. 54, p. 7; *Catastrofa reformei electorale. Comisia dela Interne a transformat primul proiect într-un haos idiot și primejdios*, în „Aurora”, an VI, 7 martie 1926, nr. 1299, p. 1; *Reforma electorală. Ce modificări s-au adus eri proiectului. Reprezentanții opozitiei n'au participat la ședința de eri*, în „Universul”, an XLIV, 11 martie 1926, nr. 58, p. 1; *Ora 12. Guvernul merge din eșec în eșec*, în „Epoca”, an XLIII, 5 martie 1926, nr. 28, p. 4; „Monitorul oficial. Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, 1925–1926”, II, nr. 58, ședința din 15 martie 1926, p. 1747 și nr. 59, ședința din 16 martie 1926, p. 1788. Vezi, de asemenea, și Tancred Constantinescu, *Efectele legei electorale și învățăminte ce decurg din alegerile făcute după război. Conferință ținută la cercul de studii al Partidului Național Liberal*, în ziua de 8 decembrie 1926, București, 1927, p. 3. Autorul a menționat faptul că a colaborat la elaborarea noului sistem de vot. Nu a precizat, însă, cum s-a implicat concret în această chestiune.

⁸ Acești pași erau precedați de o primă sevență, de regulă, neglijabilă sub aspect cantitativ, în care grupările minoritare care înregistrau scoruri mai mari de 50% în anumite circumscripții căpătau, în respectivele diviziuni administrativ-teritoriale, un număr de mandate în Cameră proporțional cu procentajul obținut. Toate aceste reguli erau descrise într-un subcapitol special al legii, intitulat *Centralizarea rezultatelor. Repartizarea mandatelor. Proclamarea aleșilor*. Vezi C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi noi de unificare 1922–1926 cuprinzând legile, regulamentele și decretele aplicabile pe tot cuprinsul ţărei*, vol. XI–XII, București, 1927, p. 1075–1078.

⁹ Câteva exemple: V.N. Madgearu, *Regimul dictaturii lașe. Un discurs parlamentar*, București, 1926, p. 6; *Parlamentarismul, Mussolini și d. Brătianu*, în „Adevărul”, 27 februarie 1926, nr. 12946, p. 1; *Legea scelerată*, în „Aurora”, an VI, 4 martie 1926, nr. 1269, p. 1; *Interview cu d.*

înăsprit apreciabil tonul criticilor. Țăraniștii și maniștii ardeleni l-au considerat un abuz, o încercare de falsificare a voinței alegătorilor¹⁰. La rândul lor, reprezentanții minorităților maghiară și germană au protestat energetic, căci opțiunile lor politice se reduceau drastic și dintr-odată: astfel, erau forțate fie să încheie carteluri electorale cu partidul aflat la putere, indiferent care era acesta, fie să accepte că numărul deputaților pe care, teoretic, l-ar fi avut aproape se înjumătătea¹¹. Doar Partidul Poporului s-a declarat, din rațiuni tactice, de acord cu noul sistem¹².

N. Iorga. Pe măsura lui Mussolini. Criza politică, în „Dimineața”, an XXII, 26 martie 1926, nr. 6946, p. 1; Pamfil Șeicaru, Parlamentarismul, Mussolini și d. Brătianu, în „Cuvântul”, an III, 1 martie 1926, nr. 396, p. 1; Radu Matei, Regimul mussolinian în România. Note în jurul reformei electorale a guvernului Brătianu, în „Lupta”, an V, 3 martie 1926, nr. 1271, p. 1; Const. Petrescu, Atentat contra votului universal, în „Socialismul”, an XX, 7 martie 1926, nr. 10, p. 1.

¹⁰ Trimitem la câteva articole relevante din presa vremii: *Frontul Democratic contra guvernului, în „Adevărul”, an 39, 6 martie 1926, nr. 12952, p. 4; Viața politică. Deputați „numiți”. Astă urmărește d. Brătianu prin proiectul său de lege. O declarație a d-lui Virgil Madgearu. Curentul din Partidul Liberal în contra proiectului. Un avort prevăzut, în „Aurora”, an VI, 28 februarie 1926, nr. 1293, p. 4; Viața politică. Partidul Țărănesc răspunde guvernului. În jurul legii electorale. O declarație a d-lui dr. N. Lupu. Scrisoarea d-lui Virgil Madgearu către d-l Al. Constantinescu, în „Aurora”, an VI, 10 martie 1926, nr. 1301, p. 4; Acordul opozitionei în chestia reformei electorale. Se va da cea mai formidabilă luptă parlamentară împotriva proiectului, în „Dimineața”, an XXII, 4 martie 1926, nr. 6925, p. 1; La loi électorale, în „L’Indépendance roumaine”, an 50, 11 martie 1926, nr. 15273, p. 1; Opoziția și proiectul reformei electorale, în „Patria”, an VIII, 12 martie 1926, nr. 56, p. 1.*

¹¹ Pe larg și nuanțat, despre acest subiect, în „Monitorul oficial. Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, 1925–1926”, II, nr. 58, ședința din 15 martie 1926, p. 1742–1746 și nr. 64, ședința din 20 martie 1926, p. 2107; Ada Grenner, *Cultura politică și comportamentul electoral al sașilor ardeleni în perioada 1919–1937, în Cultură politică și comportament electoral în România în perioada democrației parlamentare (1866–1937) – între specificul național și modelele europene*, ed. Sorin Radu, Sibiu, 2006, p. 290–291. Vezi și *Efectele reformei electorale. Nu numai partidele opozitionei sunt împotriva noului proiect anonim, ci și Partidul Liberal, ca și minoritățile etnice. Când legiferează liberalii ..., în „Neamul românesc”, an XXI, 9 martie 1926, nr. 55, p. 4; Reforma electorală și minoritățile. Ecouri din presa minoritară ardeleană, în „Neamul românesc”, an XXI, 11 martie 1926, nr. 57, p. 4*. Merită menționat, de asemenea, și faptul că liderul Partidului Național Român, Iuliu Maniu, mai întâi într-un interviu acordat cotidianului „Luptă” (*Partidul Național și reforma electorală. „Proiectul guvernului înseamnă, de fapt, o declarație de războiu făcută întregei țări”. Interview cu d. Iuliu Maniu, în „Luptă”, an V, 4 martie 1926, nr. 1272, p. 4*), apoi într-un discurs în Adunarea Deputaților (vezi, spre exemplu, *Reforma electorală. Un proiect primejdios. Declarațiile d-lui Iuliu Maniu, președintele Partidului Național, în „Patria”, an VIII, 25 martie 1926, nr. 67, p. 1*), a supraevaluat capacitatea minorităților de a se coaliza, avansând ideea că, la un moment dat, în condițiile în care electoratul românesc ar rămâne divizat, în mod natural, în mai multe curente politice, ele ar putea depăși împreună pragul procentual superior al voturilor stabilit prin lege, asigurându-și majoritatea absolută a mandatelor. Aceeași ipoteză – din punctul nostru de vedere, nefondată și hazardată – a fost luată în discuție și în B. Brănișteanu, *Reforma electorală și minoritățile etnice. Minoritățile etnice – factor decisiv. Reforma potrivnică voturilor românești, în „Adevărul”, an 39, 5 martie 1926, nr. 12951, p. 1*.

¹² *Partidul averescan și reforma electorală, în „Glasul Bucovinei”, an IX, 7 martie 1926, nr. 2055, p. 1. Partidul Poporului ar fi dorit chiar desființarea oricărui prag procentual superior și acordarea primei majoritare partidului clasat pe locul întâi în alegeri în orice condiții. – Declarația Partidului Poporului față de proiectul legii electorale, în „Îndreptarea”, an VIII, 23 martie 1926, nr. 67, p. 4. O poziție critică a avut doar aşa-numita grupare a foștilor marghilomaniști, fapt care risca*

Evident, aproape toate dezbatările în jurul reformei electorale din martie 1926 – în Adunarea Deputaților sau în presă – au avut ca subiect inovația primei. S-au făcut analize, evaluări și estimări din numeroase unghiuri de vedere. Între timp, însă, printr-un tertip juridic, Partidul Național Liberal a pregătit și aplicat o a doua lovitură prin intermediul acestei legi.

VARIATIILE APRECIABILE ALE NORMEI DE REPREZENTARE

Pentru a explica această manevră este necesară o scurtă referire la momentul primei modificări importante a legislației electorale interbelice românești. În aprilie 1920, în timpul guvernului Alexandru Averescu, s-a operat o redimensionare de amploare a celor două camere ale Parlamentului. Numărul deputaților a fost redus atunci de la 568 la 369, iar cel al senatorilor de la 239 la 173. Cu o opinie publică preocupată, mai degrabă, de oportunitatea unificării formulei electorale¹³ și în lipsa unei instituții furnizoare de date statistice de ansamblu la nivelul întregii țări¹⁴, Liga

să conduce, la un moment dat, la o scindare. – *Știri diverse*, în „Adevărul”, an 39, 7 martie 1926, nr. 1253, p. 4; *Reforma electorală. Ce răspunde opoziția. O declarație a d-lui Al. Constantinescu*, în „Adevărul”, an 39, 9 martie 1926, nr. 12954, p. 1. În același timp, însă, în ziarul „Adevărul” s-a menționat faptul că președintele Alexandru Averescu s-a numărat printre cei care au contribuit la elaborarea modelului de repartizare a mandatelor. Pentru detalii vezi *Glose politice*, în „Adevărul”, an 39, 10 martie 1926, nr. 12955, p. 1; *Reforma electorală. Partidul Național respinge proiectul*, în „Universul”, an XLIV, 8 martie 1926, nr. 56, p. 1.

¹³ Potrivit știrilor vehiculate în acele zile, Liga Poporului ar fi dorit extinderea reprezentării proporționale (sistem electoral instituit în Vechiul Regat și în Basarabia) în toată țara, însă Partidul Național Român, avantajat de sistemul majoritar în Transilvania, unde era foarte puternic, s-a opus și a blocat această inițiativă. Amănunte, fragmentar, în *Guvernul în fața Parlamentului. Textul declarației citită la Cameră și Senat. Proiectele de legi depuse eri*, în „Adevărul”, an XXXIII, 27 martie 1920, nr. 11037, p. 4; *Conflictul dintre ardeleni și guvern în jurul legei electorale*, în „Adevărul”, an XXXIII, 1 aprilie 1920, nr. 11041, p. 4; *Informațiuni*, în „Adevărul”, an XXXIII, 2 aprilie 1920, nr. 11042, p. 2; *Ultime informațiuni*, în „Viitorul”, an XIII, 31 martie 1920, nr. 3609, p. 3.

¹⁴ Direcția generală și serviciile regionale de statistică se găseau, la acea vreme, în curs de reorganizare. Vezi, spre exemplu, *Servicii de statistică în teritoriile alipite*, în „Universul”, an XXVIII, 9 aprilie 1920, nr. 94, p. 2. În ianuarie 1919, prin decret-lege, a luat naștere Direcția Generală a Statisticii, o instituție cu o structură organizațională centralizată. În luna iunie a aceluiași an, aceasta a fost trecută în subordinea Ministerului Industriei și Comerțului. În 1920, la Cluj, a fost creat, special pentru provinciile integrate, un serviciu regional de statistică. Apoi, chiar în aprilie 1920, Direcția Generală a Statisticii a fost dezmembrată, departamentele sale fiind mutate din nou, aşa cum s-a mai întâmplat înainte de război, sub diferite ministere (Finanțe, Industrie și Comerț, Agricultură și Domenii, Culte și Instrucțione Publică). În fine, în decembrie 1925, s-a decis înființarea Institutului de Statistică Generală a Statului. Acesta urma să coordoneze toate serviciile de statistică, menținute pe lângă minister. – Detalii, fragmentar, în ANIC, fond Senat, dosar 14580, f. 6–7; O. Ghibu, *Statistică românească. Cu prilejul apariției celei dintâi Statistice a învățământului din România întregită*, în „Societatea de mâine”, an II, 22 februarie 1925, nr. 8, p. 228; V. Iordache, *Cadrul instituțional al statisticii în România (1919–1947)*, în „Revista de statistică”, XVIII, 1969, nr. 4, p. 27–31; Andrei Csillag, *Evoluția statisticii de stat oglindită în Buletinul statistic al României, 1892–1945 (II)*, în „Revista de statistică”, XX, 1971, nr. 7, p. 80–81.

Poporului a profitat, făcând aceste modificări arbitrar, asimetric și în acord cu propriile interese politice, fără a întâmpina o opoziție semnificativă. Menținându-se, în mare parte, formele în care au fost definite în anii 1918 și 1919, noile norme de reprezentare pentru un deputat și pentru un senator au fost instituite în trei moduri diferite, câte unul pentru fiecare decret-lege electoral în funcțiune¹⁵. În completarea prevederilor, au fost adăugate liste cu numărul fix de aleși pentru fiecare județ. Micșorarea Corpurilor Legiuitoare s-a efectuat în beneficiul Moldovei (care a rămas cu 58 de mandate de deputat din 69) – regiune din care provineau o mare parte din capitalul electoral averescan – și în detrimentul Transilvaniei și al Basarabiei (care au mai primit doar câte 121 și, respectiv, 51 de locuri în Camera Inferioară a Parlamentului din 205 și, respectiv, 91, câte aveau înainte de 1920)¹⁶, zone în care structurile organizaționale ale Ligii Poporului erau ori slab dezvoltate, ori inexistente.

Prin proiectul de lege electorală, în forma elaborată de comisia administrativă a Adunării Deputaților spre a fi dezbatută în plen, în 1926, s-a propus o schemă de repartiție geografică a mandatelor asemănătoare celei din 1920¹⁷. Listele județelor,

¹⁵ Astfel, pentru Vechiul Regat și Basarabia, în oricare județ, unui reprezentant în Camera Inferioară a Parlamentului îi reveneau 50.000 de locuitori, iar dacă fracțiunea suplimentară rezultată în urma acestei prime distribuiri era mai mare de 30.000 de locuitori, se mai adăuga un mandat. Se preciza, de asemenea, că nicio diviziune administrativ-teritorială nu putea alege mai puțin de patru deputați. Pentru Camera Superioară, limita minimă a fost stabilită la doi senatori, iar norma de reprezentare și fracțiunea adiacentă la 100.000 și, respectiv, la 60.000 de locuitori. În cazul Transilvaniei, au fost adoptați aceiași indicatori numerici, însă au fost menținute și județe care alegeau câte un senator și, respectiv, mai puțin de patru deputați. În Bucovina, în schimb, normele de reprezentare au fost definite în mod diferit, prin formulele: un deputat la „*aproximativ 50.000 de locuitori*”, respectiv un senator la „*aproximativ 100.000 de locuitori*”. Modificările au fost completate de liste cu numărul fix al reprezentanților în Parlament pentru fiecare județ. – *Modificarea legei electorale. Textul nouului decret-lege modificând sistemul electoral în Vechiul Regat și Basarabia. La cât se reduce numărul Deputaților și Senatorilor, în „Îndreptarea”, an III, 3 aprilie 1920, nr. 75, p. 3; Legea electorală pentru Ardeal și Bucovina. Numărul deputaților și senatorilor bucovineni, în „Îndreptarea”, an III, 10 aprilie 1920, nr. 81, p. 3.*

¹⁶ O analiză comparativă, care se rezumă, însă, la dimensiunea statistică a problematicii, neexplicând și neevaluând contextul politic specific, în Cristian Preda, *România postcomunistă și România interbelică*, București, 2002, p. 81, 115–119.

¹⁷ Alba (5 deputați, 1 senator), Arad (9 deputați, 3 senatori), Argeș (5 deputați, 1 senator), Bacău (5 deputați, 1 senator), Baia (4 deputați, 1 senator), Bălți (6 deputați, 2 senatori), Bihor (10 deputați, 3 senatori), Brașov (3 deputați, 1 senator), Brăila (6 deputați, 1 senator), Buzău (6 deputați, 2 senatori), Cahul (4 deputați, 1 senator), Călărași (3 deputați, 1 senator), Caraș (5 deputați, 2 senatori), Câmpulung (2 deputați, 1 senator), Cernăuți (6 deputați, 1 senator), Cetatea Albă (7 deputați, 2 senatori), Ciuc (3 deputați, 1 senator), Cluj (6 deputați, 2 senatori), Constanța (5 deputați, 1 senator), Covurlui (7 deputați, 1 senator), Dâmbovița (6 deputați, 2 senatori), Dolj (10 deputați, 4 senatori), Dorohoi (4 deputați, 1 senator), Durostor (4 deputați, 1 senator), Făgăraș (3 deputați, 1 senator), Fălticeni (4 deputați, 1 senator), Gorj (4 deputați, 1 senator), Hotin (5 deputați, 1 senator), Hunedoara (9 deputați, 3 senatori), Ialomița (5 deputați, 1 senator), Iași (7 deputați, 2 senatori), Ilfov (21 de deputați, 7 senatori), Ismail (4 deputați, 1 senator), Lăpușna (8 deputați, 3 senatori), Maramureș (3 deputați, 1 senator), Mehedinți (6 deputați, 2 senatori), Mureș (6 deputați, 2 senatori), Muscel (4 deputați, 1 senator), Năsăud (3 deputați, 1 senator), Neamț (4 deputați, 1 senator),

cu câți deputați și, respectiv, câți senatori erau de ales pentru fiecare, nu au fost însă inserate ca părți ale prevederilor textului juridic propriu-zis, ci sub forma unor anexe, în finalul documentului. Trimitere către acestea făceau articolele 2 și 4 ale proiectului. Este foarte probabil ca, modificând astfel înfățișarea legii, autorii săi să fi sperat să amâne discuțiile despre distribuțiile în teritoriu ale locurilor în cele două corpuri pentru un moment care le-ar fi avantajat planurile de a-și asigura o configurație privilegiată. Cel puțin aşa se sugera în „Adevărul”, unul dintre cotidienele apropiate opoziției¹⁸. și chiar aşa au și decurs lucrurile¹⁹.

Abia în ședința din 24 martie, în ultima zi a dezbatelerilor, două amendamente depuse pe neașteptate de către ministrul liberal al Agriculturii și Domeniilor, Alexandru Constantinescu, admise de plenul Camerei, au modificat substanțial și absolut disproporționat dispunerea geografică anteroară. Totalul deputaților, spre exemplu, a fost mărit de la 372 la 387. Surplusul de 15 mandate s-a repartizat astfel: 13 au fost acordate Vechiului Regat, regiune în care liberalii aveau cele mai puternice organizații de partid, doar două Transilvaniei și doar unul Bucovinei²⁰.

Cu puțin timp înainte, tot printr-un amendament la tabloul cu numărul aleșilor în Camera Inferioară pe fiecare județ, deputatul țărănist dr. N. Lupu încercase să repare nedreptatea provocată Basarabiei în 1920, solicitând nouă mandate în plus pentru această regiune, însă propunerea sa fusese respinsă²¹.

Odorhei (3 deputați, 1 senator), Olt (4 deputați, 1 senator), Orhei (6 deputați, 2 senatori), Prahova (8 deputați, 3 senatori), Putna (4 deputați, 1 senator), Rădăuți (3 deputați, 1 senator), Râmnicu Sărat (4 deputați, 1 senator), Roman (4 deputați, 1 senator), Romană (5 deputați, 1 senator), Satu Mare (7 deputați, 1 senator), Sălaj (5 deputați, 1 senator), Severin (5 deputați, 2 senatori), Sibiu (4 deputați, 1 senator), Someș (5 deputați, 2 senatori), Soroca (6 deputați, 2 senatori), Storojinet (3 deputați, 2 senatori), Suceava (3 deputați, 1 senator), Târnava Mare (4 deputați, 1 senator), Târnava Mică (4 deputați, 1 senator), Tecuci (4 deputați, 1 senator), Teleorman (6 deputați, 2 senatori), Tighina (5 deputați, 1 senator), Timiș-Torontal (10 deputați, 3 senatori), Trei Scaune (3 deputați, 1 senator), Tulcea (4 deputați, 1 senator), Turda (4 deputați, 1 senator), Tutova (4 deputați, 1 senator), Vaslui (4 deputați, 1 senator), Vâlcea (5 deputați, 1 senator), Vlașca (5 deputați, 1 senator), în total: 372 de deputați și 107 senatori (doar senatorii aleși de întregul corp electoral). – ANIC, fond Parlament, dosar 2112, f. 119. Facem precizarea că această schemă fusese stabilită de la dezbatările din Senat. Vezi, spre exemplu, Idem, fond Senat, dosar 14629, f. 185.

¹⁸ *Regionalismul Vechiului Regat*: „Iar celui ce are, i se va mai da!...”, în „Adevărul”, an 39, 28 martie 1926, nr. 12971, p. 1; *Modificările admise la reforma electorală. O modificare rea. În fine, o ameliorare simțitoare a unei dispoziții nedrepte*, în „Adevărul”, an 39, 24 martie 1926, nr. 12967, p. 3.

¹⁹ „Monitorul oficial. Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, 1925–1926”, II, nr. 66, 13 iunie 1926, p. 2151–2152; *Dezbaterile parlamentare. La Cameră: Discuția reformei electorale. – Cuvântul raportorului. Replica și observațiile d-lui Ed. Mirto. – Începerea votării pe articole. D. dr. N. Lupu, în numele Partidului Țărănesc, cere acordarea drepturilor politice pentru femei. La Senat: Legi votate*, în „Aurora”, an VI, 24 martie 1926, nr. 1313, p. 2.

²⁰ ANIC, fond Parlament, dosar 2112, f. 441–442.

²¹ Ibidem, f. 440. Stratagemă de amânare a discuției asupra repartizării geografice a mandatelor a funcționat. Reacția partidelor de opozitie a fost firavă. A mai existat un singur alt amendament în legătură cu această problemă, cel depus tot în 24 martie de către țărănistul D.R. Ioanițescu, prin care se solicita mărirea numărului locurilor alocate județului Ilfov la 25 de deputați și 10 senatori. Propunerea acestuia a fost, de asemenea, respinsă. – Ibidem, f. 443.

Alexandru Constantinescu a motivat refuzul prin invocarea insuficienței informațiilor statistice²².

Onestitatea explicației ministrului liberal este, însă, îndoieinică. În primul rând, același argument nu a fost utilizat pentru a respinge cererile de mărire a numărului de parlamentari pe care el însuși avea să le depună și care au primit vot pozitiv. Apoi, deși până în martie 1926, nu fusese încă elaborat un tablou unitar cu populația țării pe județe și pe regiuni, într-un moment dat, era disponibil, totuși, *Anuarul statistic al României din 1924*, care conținea numărul de locuitori pe diviziuni administrativ-teritoriale pentru Vechiul Regat, datând din 1915, pentru Transilvania, din 1920 și 1923, pentru Basarabia, din 1922 și, respectiv, pentru Bucovina, din 1919²³. Poate exceptând Vechiul Regat, anii de referință erau relativ apropiatați, astfel că indicatorii specifici diferitelor provincii erau, într-o oarecare măsură, comparabili și estimabili. Mai existau, în plus, datele de la scrutinul parlamentar din martie 1922, conținând totalurile alegătorilor înscrise atunci, care puteau fi, de asemenea, luate în calcul²⁴. Mai mult, potrivit cotidianului „Adevărul”, pe 28 februarie 1926, liberalul C. Dimitriu, raportor al legii electorale la Senat și membru al comisiei administrative speciale a Camerei, a solicitat Direcției Generale de Statistică o serie de date în funcție de care urma să se efectueze repartiția mandatelor pe județe²⁵. În schimb, așa cum a sesizat și președintele Partidului Național Român, Iuliu Maniu, într-un amplu discurs ținut în Adunarea Deputaților, proiectului prezentat în plen spre a fi analizat și, apoi, votat i-au lipsit cu desăvârșire datele statistice atașate, cu toate că e sigur că acestea au fost cunoscute și întrebuințate²⁶.

Pentru o imagine clară a anomalilor sistemului de repartizare geografică a mandatelor parlamentare instituit prin *Legea electorală din martie 1926*, în prezent cele mai utile repere sunt datele din *Recensământul general al populației României*, corespunzătoare momentului decembrie 1930, publicate în 1938²⁷. Cu ajutorul acestora se poate calcula norma de reprezentare pentru un deputat (câtă

²² Desbaterile parlamentare. La Cameră: Votarea pe articole a legii electorale. Documentatul discurs al d-lui I. Mihalache asupra primei majoritare. Cuvântarea d-lui Stere la reforma electorală. D. dr. N. Lupu despre nedreptățirea Basarabiei la repartizarea mandatelor. La Senat: Legi depuse. Comunicări, în „Aurora”, an VI, 26 martie 1926, nr. 1315, p. 3; Desbaterile parlamentare. Ședințele de miercuri 24 martie 1926. Camera. S'a votat reforma electorală. Ultimile cuvântări ale fruntașilor opozitionei, în „Neamul românesc”, an XXI, 26 martie 1926, nr. 70, p. 3.

²³ Anuarul statistic al României 1924, București, 1925, p. 11–13.

²⁴ Disponibile, spre exemplu, apud N.T. Ionescu, *Statistica electorală*, în „Buletinul statistic al României”, iulie-decembrie 1923, nr. 2, p. 86–111.

²⁵ Discuțiile asupra sistemului electoral continuă, în „Adevărul”, an 39, 2 martie 1926, nr. 12948, p. 3.

²⁶ Reforma electorală. Un proiect primejdos. Declarațiile d-lui Iuliu Maniu, președintele Partidului Național, în „Adevărul”, an 39, 2 martie 1926, nr. 12948, p. 3.

²⁷ Recensământul general al populației României din 20 decembrie 1930, vol. II Neam, limbă maternă, religie, București, 1938, p. XXXII–XXXV. Vezi și *Anuarul statistic al României 1937 și 1938*, București, 1939, p. 34–37.

locuitori revineau, în medie, unui ales în Camera Inferioară) în oricare circumscriptie²⁸. Dimensiunea abuzului liberalilor reiese clar din alăturarea județelor Făgăraș și Hotin – primul, cel mai avantajat dintre toate, având repartizații, potrivit indicatorilor extrași din sursele mai devreme amintite, 28.680 de locuitori la un deputat, iar celălalt, la polul opus, cel mai dezavantajat, având 78.686 de locuitori la un deputat, aproape de două ori și jumătate mai mulți. Inechitățile au fost atât de

²⁸ Iată clasamentul județelor, în ordinea descrescătoare a normelor de reprezentare (în paranteză, după fiecare diviziune administrativ-teritorială, au fost trecute, în ordine, populația în decembrie 1930, numărul deputaților repartizați prin lege și norma de reprezentare pentru un deputat; am subliniat cu o linie continuă circumscripțiile ale căror dimensiuni au fost mărite cu o unitate și cu o linie întreruptă cele ale căror dimensiuni au fost micșorate cu o unitate, în urma aprobării amendamentului depus de către ministrul Alexandru Constantinescu la 24 martie 1926): 1. Hotin (392.430, 5, 78.486), 2. Bălți (386.721, 6, 64.454), 3. Tighina (306.592, 5, 61.318), 4. Prahova (477.750, 8, 59.719), 5. Teleorman (347.294, 6, 57.882), 6. Sălaj (343.347, 6, 57.225), 7. Bihor (510.318, 9, 56.702), 8. Storojinet (169.894, 3, 56.631), 9. Ismail (225.509, 4, 56.377), 10. Brașov (168.125, 3, 56.042), 11. Cluj (334.991, 6, 55.832), 12. Durostor (211.433, 4, 52.858), 13. Dorohoi (211.354, 4, 52.839), 14. Soroca (316.368, 6, 52.728), 15. Lăpușna (419.621, 8, 52.453), 16. Dâmbovița (309.676, 6, 51.613), 17. Buzău (309.405, 6, 51.568), 18. Cernăuți (306.194, 6, 51.032), 19. Constanța (253.093, 5, 50.619), 20. Ilfov (999.562, 20, 49.978), 21. Timiș-Torontal (499.443, 10, 49.944), 22. Neamț (198.223, 4, 49.556), 23. Vlașca (296.412, 6, 49.402), 24. Vâlcea (246.713, 5, 49.343), 25. Cahul (196.693, 4, 49.173), 26. Satu Mare (294.875, 6, 49.146), 27. Ialomița (293.352, 6, 48.892), 28. Cetatea Albă (341.176, 7, 48.739), 29. Ciuc (145.806, 3, 48.602), 30. Dolj (485.149, 10, 48.515), 31. Mureș (289.546, 6, 48.258), 32. Năsăud (144.131, 3, 48.044), 33. Câmpulung (94.816, 2, 47.408), 34. Arad (423.649, 9, 47.072), 35. Orhei (279.292, 6, 46.549), 36. Râmnicu Sărat (184.956, 4, 46.239), 37. Tulcea (184.038, 4, 46.010), 38. Olt (183.595, 4, 45.899), 39. Turda (183.282, 4, 45.821), 40. Trei Scaune (136.122, 3, 45.374), 41. Romanat (271.096, 6, 45.183), 42. Someș (219.355, 5, 43.871), 43. Botosani (218.258, 5, 43.652), 44. Bacău (261.019, 6, 43.503), 45. Mehedinți (303.878, 7, 43.411), 46. Arges (257.378, 6, 42.896), 47. Alba (212.749, 5, 42.550), 48. Caliacra (166.911, 4, 41.728), 49. Gorj (206.339, 5, 41.268), 50. Suceava (121.327, 3, 40.442), 51. Maramureș (161.575, 4, 40.394), 52. Rădăuți (160.778, 4, 40.195), 53. Caraș (200.929, 5, 40.186), 54. Severin (239.586, 6, 39.931), 55. Baia (157.501, 4, 39.375), 56. Tecuci (156.405, 4, 39.101), 57. Sibiu (194.619, 5, 38.924), 58. Putna (194.105, 5, 38.821), 59. Roman (151.550, 4, 37.888), 60. Muscel (149.797, 4, 37.449), 61. Târnava Mică (149.482, 4, 37.371), 62. Târnava Mare (147.994, 4, 36.999), 63. Hunedoara (332.118, 9, 36.902), 64. Brăila (219.831, 6, 36.639), 65. Vaslui (139.503, 4, 34.876), 66. Iași (275.796, 8, 34.475), 67. Odorhei (130.282, 4, 32.571), 68. Covurlui (210.006, 7, 30.001), 69. Tutova (144.821, 5, 28.964), 70. Fălcu (115.055, 4, 28.764), 71. Făgăraș (86.039, 3, 28.680).

Iată și o comparație între regiunile istorice, pe baza indicatorilor numerici extrași din *Anuarul statistic al României 1937 și 1938*, p. 34–37:

Regiunea	Norma de reprezentare
Banat	47.389
Basarabia	56.165
Bucovina	47.389
Crișana și Maramureș	49.658
Dobrogea	47.969
Moldova	38.052
Muntenia	49.134
Oltenia	45.854
Transilvania	44.082

numeroase, atât de evidente, invariabil avantajoase pentru partidul de guvernământ și în aşa fel grupate pe regiuni sau pe tipuri de circumscripții, încât este imposibil ca acestea să fi fost exclusiv consecință insuficienței informațiilor statistice.

INECHITĂȚILE SISTEMULUI DE REPARTIZARE GEOGRAFICĂ A MANDATELOR ÎN DISCURSUL POLITIC

Această deformare structurală a sistemului electoral a fost reclamată și în timpul dezbatelor, și după adoptarea legii, însă nu de foarte multe ori și, poate cu o singură excepție, doar prin abordări restrictive, sub forma unor curiozități statistice, cu județe extrase în funcție de ipoteza care trebuia confirmată. Chiar și aşa, unele observații au fost corecte și ne par a rămâne deosebit de interesante.

Subrepräsentarea flagrantă a Basarabiei în raport cu celelalte provincii a constituit, spre exemplu, motiv de reacție pentru Partidul Țărănesc²⁹. Era singura grupare politică având o structură organizațională cât de cât dezvoltată în regiune, iar o redimensionare în sens pozitiv a circumscripțiilor de acolo (solicitată de către dr. N. Lupu la discutarea amendamentelor, dar respinsă, aşa cum am văzut mai devreme) ar fi fost benefică pentru această formățiune atât din rațiuni de calcul electoral, cât și în perspectiva unei foarte probabile alianțe ori fuziuni cu partidul lui Iuliu Maniu. De asemenea, la 15 martie 1926, de la tribuna parlamentară, deputatul Partidului Maghiar, Sándor Jószef, comparând, sub același aspect, diviziunile administrativ-teritoriale Târnava Mică, Făgăraș și Hunedoara, locuite în proporție majoritară de români, pe de o parte, cu Odorhei, Ciuc, Maramureș, Sălaj și Bihor, unde etnicii maghiari erau cei mai numeroși, pe de alta, a reclamat, în plus, dezavantajarea intenționată a minorității pe care o reprezenta. Cifrele îndreptățeau și o asemenea afirmație³⁰. Exemplul județului Bihor, cel mai populat din țară, a fost folosit și de către juristul Romul Gh. Pop, pentru a pune în lumină deficiențele sistemului de repartizare a mandatelor instituit prin *Legea electorală din 27 martie 1926*. Alăturările în care a fost inserat sunt, însă, ușor forțate, rupte din context, în orice caz nerelevante sau insuficiente, însă explicabile, până la urmă, pentru o lucrare tipărită la Oradea³¹.

²⁹ Vezi, de pildă, N. Ghiulea, *Basarabia nedreptățită*, în „Aurora”, an VI, 27 martie 1926, nr. 1316, p. 1.

³⁰ „Monitorul oficial. Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, 1925–1926”, II, nr. 58, ședința din 15 martie 1926, p. 1742–1743. Precizăm că intervenția deputatului Sándor a fost anterioară amendamentului la anexa cu numărul deputaților pe județe, depus de către ministrul Alexandru Constantinescu și aprobat la 24 martie. Prin amendament, dimensiunile circumscripțiilor Satu Mare și Bihor au scăzut cu o unitate, iar cele ale circumscripțiilor Odorhei și Maramureș au fost mărite cu o unitate (vezi nota 28).

³¹ Romul Gh. Pop, *Reforma electorală*, vol. I *Evoluția și proiectele de reformă ale puterii legiuitorale în România. Partidele politice*, Oradea, 1938, p. 107–108. Autorul a subliniat faptul că nu Bihorul, județul cu cel mai mare număr de locuitori, trimitea cei mai mulți deputați în Parlamentul

Singura abordare generală a subiectului inechității repartizării geografice a mandatelor, adaptată la nivelul întregii țări, pentru perioada interbelică, este oferită de studiu elaborat, e drept, dintr-o perspectivă politică, de către deputatul național-țărănist Grigore Graur, la începutul anilor '30. Propunerea sa de înlocuire a modelului primei majoritare cu o variantă mixtă de scrutin, în colegii uninominale a fost completată și cu o redimensionare a circumscripțiilor în acord cu proporțiile populațiilor. Neavând, la acea vreme, statistici exacte despre numărul locuitorilor, Grigore Graur a folosit ca repere totalurile alegătorilor înscrise la scrutinul parlamentar din 1928³².

Analiza sa, ca și celelalte anterior amintite, a avut, însă, un impact redus în dezbaterea publică și nicio finalitate. Schema de repartiție geografică a mandatelor parlamentare, instituită netransparent prin *Legea electorală din martie 1926*, a rămas nemodificată. Există cel puțin patru motive care pot explica această inertie: 1. pentru că pragul procentual superior de 40% propus, care asigura o largă majoritate în Cameră, a avut un impact incomparabil mai mare, aproape toate discuțiile, criticiile și propunerile alternative de reformă folosindu-l drept pretext; 2. pentru că Partidul Național Liberal și Partidul Poporului au fost avantajate de această distribuție, deci nu aveau motive să o corecteze, iar, după 1928, guvernările Partidului Național Țărănesc s-au suprapus perioadei de criză economică, situație în care deschiderea unei dezbateri ample despre schimbarea sistemului electoral ar fi fost mai degrabă inopportună; 3. pentru că datele statistice relevante în această chestiune au fost publicate târziu, abia în 1938; 4. pentru că zonele și categoriile de electori cele mai afectate nu dispuneau de căi eficiente de a-și promova aspirațiile și interesele uneori nici măcar în spațiul public, ca să nu mai vorbim de mediile politice decizionale (existau numeroase piedici și inconveniente: limba – pentru minoritățile etnice; lipsa unei structuri organizate reprezentative – pentru minoritățile etnice altele decât cea maghiară, cea germană și, după 1931, cea evreiască; absența unor elite politice locale proeminente; nivelul general scăzut al culturii politice a publicului).

De-a lungul intervalului 1926–1937, suma neconcordanțelor, deloc întâmplătoare, existente între normele de reprezentare a diferitelor circumscripții a constituit

României, ci Doljul. A comparat, de asemenea, Bihorul cu Bucovina, spunând că, deși având populații aproximativ egale, primului îi fuseseră repartizați nouă reprezentanți în Camera Inferioară, în timp ce provincie istorice 18, adică de două ori mai mulți. Între cele două unități geografice există, totuși, potrivit datelor de la recensământul din 1930, o diferență semnificativă, de aproape 350.000 de locuitori. Astfel, inechitatea evidențiată nu era într-atât de însemnată. O ultimă comparație stabilită de Romul Gh. Pop a fost aceea între Ilfov și Olt. În cel dintâi caz, existau 20 de mandate la aproximativ 1,5 milioane de locuitori, în timp ce în celălalt fuseseră alocate patru mandate pentru aproximativ 150.000 de locuitori. Oltul era, aşadar, suprareprezentat.

³² Gr. Graur, *Legea electorală. De ce și cum trebuie modificată. Articole publicate în „Adeverul”*, București, f.a., p. 24–30. Pornind de la anexa specială cu mandatele în Camera Inferioară a legii din 1926, autorul a delimitat categoria „*județelor nedreptățite*”, cele care alegeau un deputat la mai mult de 11.000 de alegători (Arad, Bihor, Brașov, Caraș, Câmpulung, Ciuc, Cluj, Hotin, Ismail, Năsăud, Satu Mare, Sălaj, Storojinet, Teleorman, Timiș-Torontal) și cea a „*județelor protejate*”, cele cărora li se pretindeau mai puțin de 7.000 de alegători pentru un deputat (Brăila, Caliacra, Covurlui, Fălcu, Iași, Ilfov, Roman, Tutova, Vaslui). Vezi, de asemenea, și Vasile Toncescu, *Reforma electorală. Studiu juridic-politic*, [București], 1932, p. 16.

o temă inactuală și marginală. După 1946, în schimb, aceasta a fost recuperată și reinterpretată în analizele poluate de valorile discursului comunista. Mihail Florescu, de pildă, fost participant activ la Războiul Civil din Spania, în tabăra republicanilor³³, a încadrat-o în sintagma „*arbitrarul în fixarea numărului de deputați pe județe*”, integrând-o într-un expozeu care demonstra că regimul politic românesc interbelic – față de care își exprima nedisimulat ura viscerală – a dezavantajat electoratul muncitoresc ori pe cel țărănesc „*cu o puternică tradiție revoluționară*” și a discriminat locuitorii Basarabiei, susținând exclusiv „*interesele clicii moșierești și financiare*”³⁴.

În acest context, Republica Populară Română a inventat o Miză ideologică majoră din redimensionarea circumscripțiilor, din obținerea egalității matematice a tuturor voturilor. În 1948, la fel ca și în 1946, în condițiile unei formule proporționale, numărul de mandate în Camera Deputaților și, mai apoi, în Marea Adunare Națională, pentru fiecare județ a fost calculat în funcție de norma de reprezentare de un deputat la 40.000 de locuitori și de fracțiunile superioare cotei de 20.000 de locuitori. Ulterior, după adoptarea scrutinului majoritar din 1952, colegiile uninominale, fiecare a câte 40.000 de locuitori, au fost desenate independent de împărțirea administrativ-teritorială³⁵. Toate aceste reglementări teoretic corecte erau, însă, parte a unei forme juridice destinate să producă efecte în întregime falsificate.

THE GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION SYSTEM OF PARLIAMENTARY MANDATES ESTABLISHED BY THE ROMANIAN ELECTORAL LAW OF MARCH 1926

Abstract

In March 1926, the National Liberal Party adopted a highly controversial electoral system with an algorithm for allocating seats inspired by Mussolini's legislation. Obviously, this decision provoked intense debate. In this context, a second controversial element of the law – setting arbitrary dimensions for the electoral districts – went almost unnoticed. This study attempts to reconstruct and explain the steps by which the Liberals established, in an opaque manner, a clearly inequitable geographical distribution of seats. The article also tackles the matter of the dimensions and consequences of this abuse and its integration into the political discourse of the time.

Keywords: electoral law; distribution of seats; legal tricks; politics; National Liberal Party; National Peasant Party; National Romanian Party; People's Party; Romania

³³ Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, 1997, p. 26.

³⁴ Mihail Florescu, *Alegările parlamentare în lumina cifrelor și a faptelor (1918–1937)*, [București], 1946, p. 19–22. Perechile de județe întrebuițate de autor pentru a-și susține tezele au fost Dolj-Prahova, Covurlui-Bălți, Iași-Lăpușna, Arad-Hunedoara, Covurlui-Mehedinți și Brăila-Romană.

³⁵ Pe larg, în Tudor Drăgan, *Curs de drept de stat al Republicii Populare Romîne. Curs unic pentru Facultatea de Științe Juridice, anul școlar 1955–1956*, Iași, f.a., p. 554–557.

PERSONALITĂȚI, IDEI, DESTINE

UN ABOLIȚIONIST FRANCEZ ȘI SCRERILE SALE DESPRE ROBII ȚIGANI DIN SPAȚIUL ROMÂNESCU: PAUL BATAILLARD*

RALUCA TOMI**

„Ce voim noi? Iată că noi nu voim a face nicio revoluție, ci numai de a ne feri de revoluție. Noi voim în pași treptăți, înceții a introduce pe negri în drepturile omenirii”, spunea Alphonse de Lamartine, a cărui activitate aboliționistă este mai puțin cunoscută în istoriografia noastră¹.

În articolul de față dorim să prezentăm implicarea în mișcarea de emancipare a robilor din Principate a lui Paul Bataillard, cunoscut specialiștilor mai mult pentru activitatea sa prounionistă. Ne propunem să conturăm atmosfera politică și culturală în care s-a format P. Bataillard, trăsăturile aboliționismului francez, să surprindem legăturile sale cu cercurile pariziene, care promovau emanciparea sclavilor, cu acei lideri români aflați în capitala Franței care se vor implica în eliberarea robilor țigani. Vom prezenta screrile filoromânului despre structurile sociale din Principate, mai ales pe cele referitoare la statutul populației țigănești.

* Acest articol a fost realizat cu sprijinul finanțier al Consiliului Național al Cercetării Științifice (CNCS-UEFISCDI), proiect nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0655.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; ralucatomi2013@gmail.com.

¹ Robia țiganilor și emanciparea acestora sunt subiecte tratate în lucrările: Octav Gh. Lecca, *Istoria țiganilor*, Caransebeș, 1898; C.S. Popp Serboianu, *Les Tsigans. Histoire, ethnographie, linguistique, grammaire, dictionnaire*, Paris, 1930; Marcel Émerit, *Sur la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie*, în „Revue historique du Sud-Est européen”, VII, 1930, nr. 7–9, p. 129–133; Th. Boris Scurtulescu, „Literatura juridico-economică a țiganilor din Principalele Române”, teză de doctorat, Iași, 1938; George Potra, *Contribujiuni la istoricul țiganilor din România*, București, 1939, reeditată în 2002 sub îngrijirea lui Mihai Dascălu; Ion Chelcea, *Țiganii din România. Monografie etnografică*, București, 1944; Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, București, 1998; Idem, *The Gypsies in the Romanian Principalities: The Emancipation Laws, 1831–1856*, în „Historical Yearbook”, I, 2004, p. 109–120; Idem, *Romanian Abolitionists on the Future of the Emancipated Gypsies*, în *Identity Projects and Processes in the Romanian Space, 19th–20th Centuries*, ed. Viorel Achim, Cluj-Napoca, 2010 (= „Transylvanian Review”, XIX, 2010, supl. nr. 4), p. 23–36; Venera Achim, *Dezrobirea țiganilor – prima reformă socială în Principalele Române în epoca modernă*, în *Schimbare și devenire în istoria României*, coord. Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, Cluj-Napoca, 2008, p. 241–249; Eadem, *Bonds Issued in 1856–1858 in Moldavia and Wallachia in Compensation to Former Slave Owners*, în „Transylvanian Review”, 19, 2010, 1, p. 121–131; Eadem, *The Policy of Settling Gypsy Blacksmiths in the Wallachian Villages, 1831–1848*, în *Identity Projects*, ed. V. Achim, p. 37–49 etc.

În anii premergători Revoluției de la 1848, mișcarea aboliționistă franceză evoluează de la gradualism la eliberarea imediată a sclavilor din colonii². Impulsul a venit din Marea Britanie, care în 1838 a cunoscut sfârșitul procesului de emancipare a sclavilor din propriile colonii. Reprezentanții *British and Foreign Anti-Slavery Society* s-au implicat în mobilizarea aboliționiștilor francezi prin organizarea la Londra a două convenții mondiale împotriva sclavie (în iunie 1840 și iunie 1843), prin trimiși speciali în orașele franceze, care urmăreau captarea opiniei publice franceze și coborârea mișcării aboliționiste din aula parlamentară în dezbaterea cercurilor largi populare³.

În anii '40 ai secolului al XIX-lea au apărut la Paris broșuri și pamflete anti-sclavagiste semnate de Victor Schoelcher⁴ și Guillaume de Félice⁵, care susțineau eliberarea imediată a sclavilor și combăteau legislația graduală a ministrului Marinei și Coloniilor, Ange René Armand de Mackau. În aceeași perioadă, presa aboliționistă franceză („Le Semeur”, „L’Espérance”, „La Réforme”) s-a îmbogățit cu o nouă publicație, „L’Abolitionniste français”, iar membrii *Société française pour l’abolition de l’esclavage* au declanșat mișcarea petitionară. Prima petiție a fost depusă la Camera Deputaților, în 3 septembrie 1846, de către contele Charles de Mérode, cununatul contelui Charles Forbes de Montalembert, cunoscut aboliționist. Trebuie remarcat că această petiție a fost semnată și de către François Arago, Jules Michelet, François Isambert și alții. În alte proteste scrise întâlnim semnăturile lui Alexandre Ledru-Rollin, Alphonse de Lamartine și Edgar Quinet. În anii 1846–1847 au mai fost semnate 24 de petiții la Paris, 25 în provincii, iar una dintre ele a fost inițiată de femeile din Paris, fapt apreciat de Victor Schoelcher⁶.

Parisul a devenit centrul emigației democratice europene, care va pregăti anul revoluționar 1848. Alături de emanciparea națională, idealul polonezilor, italienilor, maghiarilor și românilor aflați fie la studii, fie în calitate de exilați politici în capitala Franței, s-a conturat și o dezbatere pe teme sociale, prin care se încerca definirea statutului muncitorului, țăranului și sclavului din colonii în cadrul noii societăți, aflată în plină revoluție industrială. Trebuie remarcat că elita franceză era preocupată de ambele probleme. Din selectul „cerc de prieteni”⁷, acea rețea compusă din personalități ale culturii franceze care și-au legat destinul de cel

² Din ampla bibliografie dedicată mișcării aboliționiste franceze amintim următoarele lucrări: Lawrence C. Jennings, *French Anti-Slavery. The Movement for the Abolition of Slavery in France (1802–1848)*, Cambridge, 2000; Nelly Schmidt, *L’abolition de l’esclavage, cinq siècles de combats (XVIe–XXe siècle)*, Paris, 2005; Frédéric Régent, *La France et ses esclaves. De la colonisation aux abolitions (1620–1848)*, Paris, 2007; Lawrence C. Jennings, *La France et l’abolition de l’esclavage (1802–1848)*, Paris, 2010 etc.

³ N. Schmidt, *op. cit.*, p. 139–147.

⁴ Victor Schoelcher, *Des colonies françaises. Abolition immédiate de l’esclavage*, Paris, 1842.

⁵ Guillaume de Félice, *Émancipation immédiate et complète des esclaves. Appel aux abolitionnistes*, Paris, 1846.

⁶ L.C. Jennings, *La France*, p. 241–243.

⁷ Angela Jianu, *A Circle of Friends. Romanian Revolutionaries and Political Exile, 1840–1859*, Leiden, Boston, 2011.

al românilor, au făcut parte și aboliționiști cunoscuți prin activitatea lor publicistică și parlamentară: Alexandre Ledru-Rollin, Charles Forbes de Montalembert, Odilon Barrot⁸ etc. Se cuvine să amintim de asemenea că cei trei mentorii ai studenților români de la Paris, Jules Michelet, Edgar Quinet și Alphonse de Lamartine, erau implicați în mișcarea aboliționistă, iar prin întreaga lor activitate publicistică și literară au sprijinit mișcările de emancipare națională și socială. Jules Michelet⁹ scria în 1846 *Le Peuple*, lucrare definitorie pentru evoluția spirituală a tinerilor români, în care erau analizate diferite tipuri de servitucci la care erau supuse categoriile sociale ale vremii. Ecoul scrierii lui J. Michelet va ajunge și în „Gazeta de Transilvania” de la Brașov, publicație în care George Barițiu îi facea o amplă prezentare¹⁰. La rândul său, Edgar Quinet¹¹ devinea în anii 1837–1838 un obișnuit al saloanelor lui O. Barrot și A. de Lamartine, se întâlnea de două ori pe lună cu Charles Forbes de Montalembert și Alexis de Tocqueville, cunoscând astfel activitatea aboliționistă a ultimilor doi¹².

În publicațiile din preajma Revoluției de la 1848, articolele despre emanciparea sclavilor au devenit numeroase și radicale. Printre acestea se numărau și cele publicate în „La Revue indépendante”, al cărei redactor era Pascal Duprat, un apropiat al cercului român din Paris. Tot aici vor scrie și Hippolyte Desprez și Désiré Pilette, ambii filoromâni, amici ai fraților Brătianu și C.A. Rosetti. Trebuie să remarcăm că numerele din 1846–1847 se găseau și la Biblioteca Colegiului Sfântu Sava¹³. În anul 1846, publicul cititor era atenționat de apariția lucrărilor lui C.A. Bissette, *Lettres politiques sur les colonies et l'esclavage*¹⁴ și Guillaume de Félice, *Émancipation immédiate et complète des esclaves. Appel aux abolitionnistes*¹⁵, iar Victor Schoelcher afirma în numărul din 10 ianuarie 1847: „Din punct de vedere psihologic este imposibil să demonstrezi că omul negru nu este egal cu cel alb; din punct de vedere filosofic, culoarea pielii nu schimbă adevărul unui principiu logic și anume că libertatea este un drept egal pentru toți membrii speciei umane ...; din punct de vedere religios, servitutea lezează fraternitatea evanghelică, iar practic vorbind, dacă nu le vom acorda negrilor libertatea, o vor lua singuri prin forță.”¹⁶ Un alt articol interesant din paginile publicației este cel semnat de Auguste Colin, *Abolition de l'esclavage en Égypte. Transformation de la famille orientale*¹⁷.

⁸ L.C. Jennings, *La France*, p. 327–331.

⁹ Relațiile lui Jules Michelet cu români sunt tratate de: Ion Breazu, *Michelet și români*, Cluj, 1935; Marin Bucur, *Jules Michelet și revoluționarii români*, Cluj-Napoca, 1982.

¹⁰ Jean [= Ion] Breazu, *Un éloge roumain de la France*, în „Revue de Transylvanie”, I, 1934, nr. 3, p. 274.

¹¹ Idem, *Edgar Quinet et les Roumains*, Paris [Vălenii de Munte], 1928, p. 195.

¹² Hermione Quinet, *Edgar Quinet avant l'exil*, Paris, 1887, p. 256–259; Eadem, *Cinquante ans d'amitié. Michelet-Quinet (1825–1875)*, Paris, 1899.

¹³ Pe numerele din perioada amintită, aflate la Biblioteca Academiei Române, se găsește ex-libris-ul Colegiului Sf. Sava din București.

¹⁴ „La Revue indépendante”, 10 mai 1846.

¹⁵ Ibidem, 10 august 1846.

¹⁶ Ibidem, 10 ianuarie 1847, p. 74.

¹⁷ Ibidem, 25 mai 1847, p. 264–275.

Se cuvine să remarcăm că membrii *Société française pour l'abolition de l'esclavage* cunoșteau situația robilor din Principate și implicit legile de eliberare a acestora din Țara Românească, adoptate în 1847. Acest lucru este mărturisit de o scrisoare semnată de vicepreședintele și secretarul societății, scrisoare prin care i se acorda o medalie beilului din Tunis, care își eliberașe sclavii. În document, printre țările care au avut inițiativa eliberării sclavilor, era menționată și Țara Românească¹⁸. Tot aici se înscrie și corespondența purtată între D. Brătianu și contele Montalembert, în care primul îi comunica eliberarea robilor din Țara Românească¹⁹.

Opera acestui francez cu „inima română” ar trebui studiată în întregime, scria Nicolae Iorga, referindu-se la Paul Théodore Bataillard²⁰. Arhivist remarcabil (i s-a

¹⁸ Bibliothèque Nationale de France (în continuare: BNF), 4⁰0³ 523:

Société française pour l'abolition de l'esclavage,

Paris, le 12 décembre 1847,

[À Monsieur Libri, membre de l'Institut]

Monsieur,

L'abolition de l'esclavage dans les États de Tunis est une mesure aussi favorable à l'émancipation des esclaves dans l'univers entier, qu'elle est méritoire pour le Prince qui l'a décrétée. Toutes les nations en ont été profondément émues.

Le monde civilisé a salué de ses acclamations la grande et noble résolution du Muschir Achmet et la *Société française pour l'abolition de l'esclavage* a cru devoir consacrer pour une médaille la sainte oeuvre du Prince africain qui, s'associant à notre civilisation, s'est montré notre maître dans cette circonstance.

À la suite du Bey de Tunis, on a vu la Suède, le Danemark, la Turquie, la Valachie, l'Égypte entrer dans les voies ouvertes par l'Angleterre; et de son côté le gouvernement français ne saurait tarder à en finir avec l'esclavage. Déjà lorsqu'il prit possession de Mayotte, il a procédé à l'affranchissement des malheureux sur lesquels pesait la servitude. De plus, M. le général Trézel, ministre de la Guerre, a, dans la dernière session, annoncé qu'à la rentrée des chambres, il présenterait un projet de loi pour l'émancipation des esclaves en Algérie.

Nul doute que le mouvement abolitionniste, auparavant si lent et si incertain, n'ait dû en partie son accélération à la décision adoptée par le Muschir Achmet; une telle mesure, là où l'esclavage était entré si profondément dans les mœurs, a convaincu les retardataires de bonne foi et fait rougir les autres.

Vous voudrez, Monsieur, ainsi que vos honorables amis contribuer à immortaliser le souvenir d'un ainsi grand service rendu à l'humanité; et comme nous, vous serez heureux de penser que dans cet hommage international se trouve un nouveau lien de bienveillance entre les populations de l'Afrique et celles des contrées les plus avancées du globe.

Convaincu, Monsieur, que vous partagerez nos sentiments, nous recommandons avec une entière confiance à vos bons soins la liste de souscription ci-jointe, ouverte pour faire frapper la médaille que nous offrons à l'Afrique, au nom de la civilisation moderne reconnaissante.

Nous avons l'honneur d'être, Monsieur, vos très obéissants serviteurs,

Au nom de la Société, en l'absence du Président,

Le Pair du France, vice-président H (indescrifiable)

Le secrétaire, Dutrione (?); conseiller honoraire à la Cour Royale d'Amiens.

¹⁹ A. Jianu, *op. cit.*, p. 58; Raluca Tomi, *The French Influence over Abolitionism in the Romanian Principalities*, în *Identity Projects*, ed. V. Achim, p. 15.

²⁰ Nicolae Iorga, *Un collaborateur français à l'unité des Principautés – Paul Bataillard*, în „Bulletin de la section historique”, XII, 1925, p. 45–46.

propus chiar să devină directorul arhivelor din România²¹), publicist, editor, unul dintre cei mai iluștri țiganologi ai secolului al XIX-lea, Paul Bataillard este cunoscut specialiștilor drept un fidel apărător al cauzei române, meritele sale fiind recompensate prin acordarea cetățeniei române, în 1866, și prin numirea sa, peste numai șase ani, drept membru de onoare străin al Societății Academice Române. Activitatea sa a constituit obiect de studiu pentru numeroși istorici, care s-au preocupat în special de rolul jucat de acest filoromân în timpul Revoluției de la 1848²², în sprijinirea printre-o intensă activitate publicistică a unirii Principatelor²³ și a obținerii independenței de stat²⁴. Activitatea sa în cadrul mișcării abolitioniste, precum și scrierile sale dedicate originii și migrării țiganilor din Asia în Europa și în nordul Africii au fost însă mai puțin studiate.

Paul Théodore Bataillard²⁵ s-a născut în 1816 în sânumul unei familii burgheze. Renunțând la studiile de drept, impuse de tatăl său, Tânărul intra la celebra *École des chartes*, unde se va specializa în arhivistică și paleografie. Va susține o teză dedicată lui Georges Millot în 1838. A devenit un împătimit ascultător al lecțiilor ținute de Edgar Quinet și Jules Michelet la Collège de France, instituție de învățământ al cărei scop era mai puțin de a elibera diplome elevilor săi, căutând mai mult să limpezească auditorul, compus din francezi și străini, asupra idealurilor epocii²⁶. La începutul anilor 1840, în contextul în care în Franța se înmulțesc scrierile abolitioniste, Paul Bataillard se retrage în munții Pirinei²⁷, unde începe să scrie primul său studiu dedicat răspândirii țiganilor în Europa. Intitulat *De l'apparition et de la dispersion des Bohémiens en Europe*, lucrarea a apărut în prestigioasa publicație „Bibliothèque de l'École des chartes”, în 1844. Plecând de la o bogată literatură secundară²⁸, de la o minuțioasă documentare în arhivele franceze, P. Bataillard încearcă să elucideze următoarele probleme: apariția și răspândirea țiganilor în Europa Orientală, stabilirea acestora în Europa, migrația lor în partea

²¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond personal Bataillard, dosar 1, f. 11–12, Paul Bataillard către Edgar Quinet, 18 august 1866.

²² Olimpiu Boitoș, *Paul Bataillard et la Révolution roumaine de 1848*, în „Mélanges de l'École roumaine en France”, 1929, p. 9–152; *Une correspondance française concernant le congrès de Berlin (1878). Lettres de la famille de Paul Bataillard publiées avec une introduction*, ed. Olimpiu Boitoș, București, 1931.

²³ Paul Bataillard, *Moldo-Valachie dans la manifestation de ses efforts et de ses voeux*, în „Revue de Paris”, 1 iulie 1856; Idem, *La Moldo-Valachie, précédée d'une lettre du prince Grégoire Ghyska*, în „Revue de Paris”, 15 octombrie 1856.

²⁴ Paul Bataillard, *Jean Brătianu et la politique extérieure de la Roumanie (1891)*, ed. G.I. Brătianu, București, 1940.

²⁵ Amânunte biografice despre P. Bataillard găsim în E. Fromentin, *Lettres de jeunesse*, Paris, 1912; N. Iorga, *Un collaborateur*, p. 45–46; O. Boitoș, *op. cit.*, p. 9–152.

²⁶ O. Boitoș, *op. cit.*, p. 13.

²⁷ E. Fromentin, *op. cit.*, p. 50.

²⁸ Analiza surselor secundare (printre care amintim lucrările semnate de Heinrich Grellmann, George Henry Borrow, Francesco Grisolini, Claude Charles de Peyssonnel, Édouard Thouvenel, Godefroy Hasse, György Pray etc.) se împletește armonios, limpede și convingător cu acribia arhivistului, care descoperise în arhivele franceze surse antice și medievale care îi argumentau tezele.

occidentală și nordică a continentului. În privința primei chestiuni afirma cu sinceritate că nu are documentația necesară pentru a începe o analiză pertinentă. Scrisă că această populație a pătruns în Europa mai întâi prin țările vecine cu Marea Neagră – Turcia, Țara Românească (Valahia), Moldova –, iar apoi a migrat spre părțile orientale ale Ungariei²⁹. Mărturisea că a luat legătura cu J.A. Vaillant, cunosător nemijlocit al realităților robilor tigani din spațiul nord-dunărean, preocupat la rândul său de soarta acestei populații misterioase, care locuia de secole în Principate. J.A. Vaillant i-a mărturisit că se afla în posesia câtorva documente care atestau prezența populației tiganești în regiunea menționată înainte de 1417, data la care era consemnată existența acesteia în zonele Europei Occidentale³⁰. Trebuie amintit că în același număr al revistei editate de École des chartes apărea o notiță referitoare la lucrarea lui Éd. Biot, *De l'abolition de l'esclavage en Occident*, fapt care demonstrează interesul cercetătorilor din epocă pentru acest subiect.

Legăturile lui P. Bataillard cu românii datează din perioada frecventării cursurilor la Collège de France. Cunoaștem că o parte dintre studenții români din Paris audiau cu entuziasm cursurile lui Edgar Quinet, Jules Michelet și Adam Mickiewicz. Colonia română pariziană număra între 50 și 100 de membri³¹. Dintre aceștia, Ion Ghica, Dimitrie și Ion Brătianu și C.A. Rosetti s-au făcut cunoscuți prin articole apărute în „Le National”, „La Réforme” și „Les Écoles”, ultima fiind publicația oficială a distinsului Colegiu, fondată de Louis Blanc, unde îi întâlnim ca redactori pe Paul Bataillard, Désiré Pilette și Charles Ferdinand Gambon³². Paul Bataillard mărturisea că frecventa Biblioteca Română din Paris și participa la ședințele săptămânaile ținute aici, iar în 1847 proiecta o vizită în Principate, fiind sprijinit în planurile sale de către Nicolae Bălcescu³³.

Legăturile cu aboliționiștii și cu românii s-au cimentat odată cu frecventarea lojilor masonice, a căror însemnatate în promovarea ideilor aboliționiste este cunoscută. Cercetările recente au demonstrat că importanța aboliționiști din capitala Franței au fost masoni: Lazare Carnot, Adolphe Crémieux, François Isambert, Georges Lafayette, Emmanuel Las Cases, Victor Schoelcher și Odilon Barrot³⁴. Numele lui Paul Bataillard se regăsește în loja *L'athénée des étrangers*, iar din 1847 îl aflăm afiliat lojii *La rose du parfait silence*³⁵. Este de reținut că în aceste loji au activat și frații Brătianu, C.A. Rosetti, C.D. Rosenthal, Nicolae Rucăreanu și Nicolae Constantin

²⁹ Paul Bataillard, *De l'apparition et de la dispersion des Bohémiens en Europe*, extras din „Bibliothèque de l'École des chartes”, 1844, p. 6–7.

³⁰ *Ibidem*, p. 13–14.

³¹ A. Jianu, *op. cit.*, p. 37.

³² Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dimitrie Brătianu*, vol. I, București, 1933, p. 18–19.

³³ O. Boitoș, *op. cit.*, p. 15–16.

³⁴ L.C. Jennings, *French Anti-Slavery*, p. 61.

³⁵ Abel Douay, Gérard Hertault, *Napoléon III et les Roumains. Influence de la franc-maçonnerie*, Paris, 2009, p. 58.

Crețeanu, iar din 1843 îl întâlnim în ultima lojă menționată pe J.A. Vaillant³⁶. Trebuie să subliniem de asemenea că acesta din urmă a prezentat într-o ședință a lojii câteva pagini privind istoria țiganilor³⁷. Întâlnirile masonilor din anul 1846 sunt evocate într-o scrisoare a lui D. Pilette către Dimitrie Brătianu, în care se menționa participarea lui Grigore Caracaș și a lui Paul Bataillard la ședințele atent supravegheate de autoritățile pariziene, care fuseseră sesizate de conținutul „conferențelor socialiste”³⁸. Apropiat de Edgar Quinet, admirator al scrierilor acestuia³⁹, Paul Bataillard a scris în „Les Écoles”⁴⁰ despre manifestația studenților români de la Paris, din prima zi a anului 1847, în fața casei profesorului de la Collège de France⁴¹. Aceasta din urmă i-a îmbărbătat, spunându-le: „Voi care ați venit să căutați în Franța aerul libertății, care ne lipsește deseori, voi care reprezentați tinerimea moldo-valahă și care sunteți speranța țării voastre nu vă lăsați descurajați de obstacole. Care sunt scopurile pe care trebuie să le urmăriți? Să apărați naționalitatea, să păstrați sufletul poporului, iată cea mai nobilă carieră ce poate fi oferită unor oameni!”⁴²

Studentii români aflați în capitala Franței cunoșteau nemijlocit spiritul abolitionist și se vor pătrunde de fiorul regenerării, care cuprindea treptat țari de credințe și civilizații diverse⁴³. „Reforma socială bazată pe sfintele principii ale dreptății și egalității trebuie să întească toate silințele noastre”, afirma Nicolae

³⁶ Despre legăturile românilor cu masoneria franceză au scris: Nicolae Iorga, *Francmasoni și conspiratori în Moldova secolului al XVIII-lea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. III, VIII, 1928, p. 310–305; Dan Berindei, *Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes*, în „Revue roumaine d’histoire”, XVII, 1978, nr. 3, p. 427–445; Dan Cernovodeanu, *Le rôle de la franc-maçonnerie roumaine*, în „Revue des études roumaines”, XVII–XVIII, 1993, p. 155–175; Mihai D. Sturdza, *Les mystères de Bucarest*, în „Revue des études roumaines”, XVII–XVIII, 1993, p. 177–191; Dan Berindei, *România și francmasoneria în epoca modernă. Contribuții și precizări*, în Idem, *România și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 375–406; Mihai Sorin Rădulescu, *Les archives du Grand Orient de France, source généalogique*, în „Revue des études roumaines”, XVII–XVIII, 1993, p. 193–202 etc.

³⁷ D. Berindei, *România și francmasoneria*, p. 385. În tabelele aflate în arhivele Marelui Orient al Franței, drept membri ai lojii *La rose du parfait silence* se regăsesc pentru anul 1846 trei români (C.A. Rosetti, Nicolae Rucăreanu și C. Rosenthal – BNF, Fonds maçonnique, FM² 99, dosar 35, f. 9); pentru 1847, cinci români (C.A. Rosetti, frații Brătianu, Nicolae Crețeanu, C.D. Rosenthal – ibidem, dosar 1, f. 193–194). A. Douay, G. Hertault, *op. cit.*, p. 58, menționează prezența lui Ion Deivos, care frecventa lojile *Les disciples de Saint-Vincent de Paul*, *L’athénée des étrangers* și *La rose du parfait silence*. De aceasta din urmă aparținea și doctorul Adolphe Grünau (*ibidem*, p. 59 și D. Berindei, *România și francmasoneria*, p. 386). În aceeași lucrare semnată de Dan Berindei (p. 384) apare și numele moldoveanului Dimitrie Caramfil.

³⁸ Al. Cretzianu, *op. cit.*, vol. I, p. 115.

³⁹ Una dintre primele scrieri ale lui Paul Bataillard a fost *L’œuvre philosophique et sociale de M. E. Quinet*, Paris, 1845.

⁴⁰ H. Quinet, *Edgar Quinet avant l’exil*, p. 381–383.

⁴¹ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, vol. I, București, 1902, p. 37–44.

⁴² *Ibidem*, p. 43.

⁴³ Raluca Tomi, *Abolitionismul românesc la 1848. Influențe, trăsături*, în „Revista istorică”, s.n., XX, 2009, nr. 1–2, p. 47–61.

Bălcescu în discursul său, din noaptea Anului Nou 1847, în fața studenților români de la Paris⁴⁴. În fața aceleiași adunări, Dimitrie Brătianu își mărturisea credința că „astăzi, când din toate părțile lumii oamenii aleargă, se caută, se comunică, frățesc în numele libertății ... când vedem pe beilul de la Tunis decretând libertatea robilor”⁴⁵, nimic nu mai oprea națiunea română să acționeze. După cum este cunoscut, principiile care vor fi înscrise în programele revoluționare de la 1848 din Principatele Române au fost îndelung discutate în întunirile liderilor din țară, de la Mânjina sau de la Paris. Fără îndoială că cele privitoare la emanciparea robilor au fost influențate de evenimentele din capitala Franței. În 25 februarie 1848, Al. Ledru-Rollin a fost primul care, în cadrul guvernului provizoriu, a ridicat problema sclaviei și a sugerat abolirea ei imediată. Propunerea a fost susținută de François Arago, Alphonse de Lamartine și Louis Blanc. În 4 martie guvernul provizoriu proclama abolirea sclaviei și constituirea unei comisii prezidate de Victor Schoelcher⁴⁶. Misiunea acesteia era de a pregăti emanciparea imediată a sclavilor. În acele zile se definitiva la sediul *Societății Studenților Români* din Paris programul revoluției române. „Îndată după revoluția Vienii, Bălcescu convocă la dânsul o adunare la Paris. Toți moldo-valahii, afară de Brătieni, se adună la 20 martie seara. Acolo s-a hotărât în cea dintâi adunare a se face o mișcare; s-a făcut apoi un program potrivit proclamației care s-a făcut pe urmă în iunie.”⁴⁷

În timpul Revoluției de la 1848–1849 Paul Bataillard a fost unul dintre prietenii fideli ai cauzei române. Corespondența sa cu Dimitrie Brătianu și Al.G. Golescu-Negru dezvăluie speranțele acestora de a-l convinge pe Paul Bataillard, alături de Désiré Pilette, Charles Gambon, Hippolyte Desprez și Pascal Duprat, să apere revoluția de la București în presa franceză. Dacă D. Brătianu îi trimitea fragmente din articolele din „Gazeta de Transilvania” pentru a le traduce⁴⁸, Al.G. Golescu amintea despre intenția filoromânului de a scrie o broșură în apărarea măsurilor luate de guvernul de la București⁴⁹. Paul Bataillard cunoștea Proclamația de la Islaz și îl ajutase pe Vasile Mălinescu să o traducă în franceză⁵⁰. În aceeași perioadă făcea planuri pentru sosirea la București în calitate de consul al Franței, primind în La Jarrie, localitate aflată în apropiere de La Rochelle, unde s-a retras o perioadă din cauza unor probleme personale, corespondență diplomatică a guvernului de la București adresată Ministerului de Externe al Republicii

⁴⁴ Nicolae Bălcescu, *Privire asupra stării de față, asupra trecutului și viitorului patriei noastre, în 1848 la români. O istorie în date și mărturii*, ed. Cornelia Bodea, vol. I, București, 1982, p. 318.

⁴⁵ Dimitrie Brătianu, *Cuvânt improvizat la Societatea Studenților Români de la Paris, în 1848 la români*, ed. C. Bodea, vol. I, p. 333.

⁴⁶ Oruno D. Lara, *La colonisation est un crime. De la destruction du système esclavagiste à la reconstruction coloniale*, Paris, 2005, p. 14–18.

⁴⁷ Ion Ghica, *Note scrise sub dictarea lui Nicolae Bălcescu asupra evenimentelor care au precedat Revoluția din 1848, în 1848 la români*, ed. C. Bodea, vol. I, p. 348.

⁴⁸ O. Boitoș, *op. cit.*, p. 19–21.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 35–36.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 28.

Franceze⁵¹. Activitatea sa prodigioasă în presa pariziană, concretizată în articole apărute în „Le National” și „Le Temps”, este cunoscută în istoriografie⁵². Este subliniată însă mai puțin constantă sa preocupare față de destinul populației țiganești de la nord de Dunăre.

În 1849 a apărut alt studiu semnat de P. Bataillard și intitulat: *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*. Autorul reia problematica din scrierea din 1844 și aduce noi dovezi în sprijinul afirmației că această populație a fost atestată mai întâi în spațiul românesc, de unde a migrat spre Europa. Argumentele arhivistice sunt întregite de două documente slavone, a căror traducere i-a fost dată de către Nicolae Bălcescu, „tânăr erudit român care a fost membru al guvernului provizoriu al Țării Românești în recenta revoluție”⁵³. Pe baza a două acte de danie, dateate 1386 și 1387, cercetătorul francez afirma că prezența țiganilor în Țara Românească și statutul lor de robi din acea perioadă erau certitudini⁵⁴. Pentru Moldova se baza pe informațiile preluate din lucrarea lui Mihail Kogălniceanu, despre legile din timpul lui Alexandru cel Bun, care îi amintea pe robi în anul 1417⁵⁵. Paul Bataillard afirma că în cele două Principate existau, în momentul în care el scria articolul, aproximativ 250.000 de țigani, majoritatea robi. Ei erau „negrii acestor regiuni”⁵⁶, scria autorul, încercând să facă o paralelă între sclavia negrilor din Statele Unite și cea a robilor țigani din Principate. Surprindea însă situația lor specială, semn al numeroaselor discuții cu prietenii săi români și al lecturării atente a lucrărilor lui Mihail Kogălniceanu⁵⁷ și J.A. Vaillant⁵⁸. Astfel scria că o parte a robilor, cei ocupați în munci casnice, erau sedentari, dar cei mai mulți hoinăreau prin țară, obligați numai la plata unui impozit, care era strâns de către conducătorul lor și înmânat de acesta proprietarului⁵⁹. Amintea că robii nu erau atrași spre agricultură, iar o parte dintre ei se aflau în condiții semisălbaticice – netoții⁶⁰. Lucrarea din 1849 era importantă pentru că aducea noi informații despre aşezarea țiganilor la nordul Dunării, dar și pentru că prezenta starea de robie a acestora, care se deosebea de sclavia clasică și de cea din America de Nord.

⁵¹ Ibidem, p. 37–38.

⁵² Ibidem, p. 25–29 și *passim*.

⁵³ Paul Bataillard, *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*, Paris, 1849, nota 3, p. 20.

⁵⁴ Ibidem, p. 20.

⁵⁵ Ibidem, p. 23.

⁵⁶ Ibidem, p. 21.

⁵⁷ Mihail Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigans*, Berlin, 1837.

⁵⁸ J.A. Vaillant, *Origine, langage et croyance des Rô-muni, Zind-rômes et Zind-cali, Bohémiens, Égyptiens, Gypsi, Gitanos*, în „Revue de l'Orient”, 4, 1844, p. 127–141.

⁵⁹ P. Bataillard, *Nouvelles recherches*, p. 14–15.

⁶⁰ Ibidem, p. 21.

În timpul exilului, caracterizat de măsurile antidemocratice luate de prințul-președinte Ludovic-Napoleon, viitorul Napoleon al III-lea, de închiderea cursurilor de la Collège de France, de nesiguranța materială, de prigoana declanșată împotriva revoluționarilor francezi, dar și străini, nobilul cerc de prieteni, care vor sprijini cu aceeași ardoare cauza românilor, nu s-a destrămat. Familia Rosetti, frații Brătianu și frații Golești vor continua să fie activi în organizarea revoluției „simfone și sincrone” promovate de democrația europeană de la Londra. La rândul lor Jules Michelet, Edgar Quinet, Alfred Dumesnil, Armand Lévy și Paul Bataillard au scris articole și broșuri favorabile unirii românilor, în special după declanșarea Războiului Crimeii. Jules Michelet a dedicat un impresionant studiu Revoluției de la 1848 din Țara Românească, *Madame Rosetti. Révolution valaque en 1848*⁶¹. În același an, 1853, apărea și broșura semnată de A. Lévy, *La Russie sur le Danube*. Peste trei ani, Edgar Quinet termina și publica în „Revue des deux mondes” consistentul studiu *Les Roumains*⁶², iar P. Bataillard încchina idealurile de constituire a statului unitar român două studii apărute în „Revue de Paris”⁶³.

În scrierile filoromânilor se remarcă influența mișcării aboliționiste de peste ocean. J. Michelet, impresionat de romanul scris de Harriet Beecher Stowe, *Uncle Tom's Cabin*, în lucrarea dedicată Mariei Rosetti făcea o interesantă paralelă între sclavia negrilor din Statele Unite și sclavia românilor, împovărați de protectoratul rus: „Populații caritabile, care vărsăți atât de multe lacrimi de simpatie, suflete sensibile și cititoare emoționate ale bunului unchi Tom, nu puteți păstra nicio lacrimă pentru albi? Știți că în Rusia, în România, în general în orientul Europei există 60 de milioane de oameni mai nenorociți decât negrii?”⁶⁴ Trebuie să amintim că Jules Michelet cunoștea situația socială a foștilor robi țigani din Principate. Guillaume Lejean, prietenul său, membru al Societății de Geografie, îi scria în 1857, cu prilejul călătoriei în spațiul românesc, menționându-i faptul că s-a întâlnit pe vapor, la Zemun, cu doamna Rosetti însotită de copii și că a văzut în acele regiuni „o mulțime de țigani. La prima vedere ai crede că țiganii formează aici jumătate din populație. Este o rasă ciudată ... au fost eliberați de curând și sunt hotărâți să se bucure de libertate, pentru a se asimila românilor. Au o adevărată oroare pentru agricultură. «Nu avem prejudecăți împotriva lor», îmi spunea un român, care îi cunoștea bine, «iar dacă ei se vor apuca să facă agricultură, multe dintre țărăncile noastre se vor căsători de bunăvoie cu țiganii, pentru că sunt inteligenți, muncitori, îndemnătaci și nu mai răi decât alții.» ... Este o rasă cu înclinații artistice, mare iubitoare de muzică. Toți lăutarii din Țara Românească sunt țigani.”⁶⁵

⁶¹ Jules Michelet, *Madame Rosetti. Révolution valaque en 1848*, în „Le Siècle”, 14 iulie 1853, nr. 12, 13.

⁶² Era dedicat fiului său vitreg George Moruzi, mort în martie 1856, chiar în perioada în care își definitiva scrierea.

⁶³ Vezi nota 23.

⁶⁴ „Le Siècle”, 14 iulie 1853, p. 4.

⁶⁵ Jules Michelet, *Correspondance générale*, vol. VIII 1856–1858, ed. Louis le Guilleau, Paris, 1998, p. 338.

Edgar Quinet a scris în 1853 drama *Les Esclaves*⁶⁶, iar în prefață, care a apărut în „*Revue des deux mondes*”, mărturisea că a dorit să evoce figura eroică a lui Spartacus, deoarece „mi s-a părut că este o situația jalnică, aceea a unui personaj aflat în afara societății civile, într-un exil perpetuu și ale cărui dureri, strigăte, deznădejdi nu contează pentru nimeni.”⁶⁷ Evocarea sclaviei din Antichitate era un prilej de a medita asupra neliniștilor contemporanilor săi, un mijloc de a afla cum reacționează spiritul uman la nedreptățile exterioare: „Rana pe care servitutea sclaviei a făcut-o sufletului sclavului, spectacolul acestei descompuneri interne, această ruină care se distrugе pe sine, aceste lanțuri de fier care sfârșesc prin a străpunge și a denatura sufletul, iată ce nu a fost niciodată redat.”⁶⁸ E. Quinet apăra democrația americană în fața celor care afirmau că aceasta din urmă era imperfectă, din cauza existenței sclaviei. În 1857 era convins că sistemul sclaviei negrilor va dispărea din Statele Unite⁶⁹.

Armand Lévy, implicat alături de o serie de personalități franceze și române în editarea operelor complete ale lui Edgar Quinet⁷⁰, apropiat al cercurilor fourieriste, prieten al lui Adam Mickiewicz, îl cunoștea pe Paul Bataillard, iar în 1857 efectua o călătorie în Principate⁷¹.

J.A. Vaillant, care era legat de Paul Bataillard prin preocupările comune față de țiganii din spațiul românesc, a scris în aceeași perioadă *Les Rômes, histoire vraie des vrais Bohémiens*, lucrare apărută cu puțin timp după eliberarea robilor țigani boierești din Principate.

Anii 1855–1859 au fost definițorii pentru evoluția societății românești. De la primele reforme sociale, ultima etapă a eliberării robilor care aparțineau particularilor și până la dezbaterea la nivel european a unirii Principatelor, de la constituirea statului modern român și până la legiferarea principiilor unei societăți moderne: egalitatea în fața legilor, reforma agrară, cea a averilor mănăstirilor închinate, toate au fost urmărite cu atenție de prietenii francezi ai României. Legăturile cu românii nu au fost întrerupte, au continuat în condițiile în care foștii exilați se aflau la conducerea guvernelor din București. În 5 mai 1863, C.A. Rosetti îi scrisă lui P. Bataillard despre proiectul său de a-ichema în Principatele Unite pe toți prietenii parizieni, inclusiv pe Victor Hugo, pentru a ține discursuri mobilizatoare și a se implica în modernizarea învățământului⁷². La rândul său Paul Bataillard îi scrisă lui Edgar Quinet în vara lui 1866 despre intenția lui C.A. Rosetti de a îl numi în fruntea arhivelor naționale și despre acordarea marii naturalizări alături de Jules Michelet, Abdolonyme Ubicini, Saint-Marc Girardin, Edgar Quinet, William

⁶⁶ Edgar Quinet, *Les Esclaves, poème dramatique*, Bruxelles, 1853.

⁶⁷ *Ibidem*, p. VII.

⁶⁸ *Ibidem*, p. IX.

⁶⁹ Hermione Quinet, *Mémoires d'exil*, Paris, 1868, p. 45.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 83.

⁷¹ N.P. Smochină, *Les émigrés roumains à Paris*, Paris, 1933, p. 20–23.

⁷² ANIC, fond Bataillard, dosar 6, C.A. Rosetti către P. Bataillard, 5 mai 1863.

Gladstone și Johann Arthur Roebuck⁷³. Cum proiectele de călătorie în România au eşuat din nou, Paul Bataillard se afla într-o delicată situație materială, fapt mărturisit de corespondența cu Hermiona Quinet-Asachi. Aceasta din urmă îi propunea să predea într-un pension protestant de fete din Fontainebleau⁷⁴.

În anii 1867–1868, în condițiile declanșării unei puternice campanii de presă în Franța, Marea Britanie și Germania cu privire la măsurile luate de guvernele liberale, conduse de Ștefan Golescu (17 august 1867 – 29 aprilie 1868) și Nicolae Golescu (1 mai 1868 – 16 noiembrie 1868), împotriva vagabonzilor, măsuri care au fost percepute în epocă drept antievreiești, Paul Bataillard lua apărarea foștilor săi prieteni din exil. Este interesant de urmărit percepția reprezentanților Alianței Israelite Universale, care militau încă de la înființare, în 1860, pentru dobândirea de drepturi civile și politice pentru evreii din România. Sosit în vara lui 1866 în București, în contextul dezbatelor pentru Constituție, Adolphe Crémieux, președintele Alianței, afirma: „Țineți seama, domnilor, că în Franța, în scumpa mea patrie, marea noastră Revoluție de la 1848 a proclamat egalitatea între albi și negri, i-a declarat frați, iar negrile din toate posesiunile franceze au trecut de la sclavie la libertate. Doriți o vorbă care să vă facă inimile mai deschise? Un evreu francez i-a eliberat pe negri; acest evreu, membru al guvernului provizoriu, este acela ... care vă cere, vă roagă să faceți pentru evreii din România ceea ce el cu atâtă bucurie a făcut pentru negrile din coloniile noastre!”⁷⁵ A. Crémieux, francez evreu, a luptat pentru eliberarea sclavilor, iar Paul Bataillard, francez, probabil protestant⁷⁶, a scris în favoarea eliberării robilor din Principate, implicându-se și în problema evreiască.

Într-un articol mai puțin cunoscut⁷⁷, *La question des Israélites en Roumanie. Appel à la presse française*, scris pentru jurnalul „Le Temps”, P. Bataillard critica atitudinea presei franceze față de problema evreiască din România, denunțând intoleranța autorităților franceze față de țiganii din Hexagon. În presa franceză „dezmințirile ocupă câteva rânduri, calomniile câteva pagini”, scria P. Bataillard,

⁷³ Ibidem, dosar 1, f. 11–12, Paul Bataillard către Edgar Quinet, 18 august 1866; vezi și Trandafir G. Djuvara, *Edgar Quinet, filo-român. Conferință la Ateneul Român, 20 februarie 1903*, București, 1903, p. 48.

⁷⁴ ANIC, fond Bataillard, dosar 5, f. 17–18, Hermiona Quinet-Asachi către Paul Bataillard, Veytaux, 24 august 1866.

⁷⁵ Apud Carol Iancu, *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare*, ed. a III-a, București, 2009, p. 65.

⁷⁶ Ne susținem afirmația prin mențiunea făcută de Paul Bataillard într-o scrisoare adresată lui Ion Brățianu. Filoromânul îi anunță sosirea la București a pastorului protestant Athanase Coquerel, personalitate cu vederi republicane, mare patriot. Scopul acestuia era studierea situației unitarienilor din Transilvania, pe care P. Bataillard îi numea „frații noștri”. – ANIC, fond Bataillard, dosar 1, f. 40, Paul Bataillard către I.C. Brățianu, scrisoare nedatată. Adăugăm în sprijinul celor de mai sus și scrisoarea Hermionei Quinet-Asachi din 25 iunie 1867, în care îi propunea postul de profesor într-un pensionat protestant de fete din Fontainebleau, adăugând: „în lumea protestantă aveți o resursă prețioasă și sigură”. – Ibidem, dosar 5, f. 24.

⁷⁷ Conținutul articolelor respectiv a fost prezentat la recenta conferință organizată de Arhivele Naționale, în zilele de 20 și 21 octombrie 2012 și se află în curs de publicare.

care susținea că articolele apărute erau expresia partidului bizantin, aristocratic, separatist din România, care dorea să contureze o imagine negativă a guvernului liberal. Acesta era acuzat de apropiere față de Rusia, de sprijin acordat bandelor bulgărești, de legislație antisemită. În schimb nimeni nu amintea de măsurile antievreiești luate de guvernul rus. Era ciudat, în opinia lui Paul Bataillard, că presa „nu se ridică împotriva celor care i-au alungat, ci a țării care i-a primit”⁷⁸. Filoromânul scria că problema evreiască fusese declanșată de cauze economice, sociale și politice, iar nu de cele religioase. Aducea drept argumente toleranța poporului român, Revoluția nesângeroasă de la 1848 și eliberarea robilor țigani. Afirma că singurul guvern capabil să rezolve chestiunea era cel liberal, care a combătut proiectul factiunii liberale și independente din Moldova, iar amestecul presei străine nu a făcut altceva decât să exacerbze sentimentele antievreiești din anumite părți. Semnificativ este fragmentul în care face o comparație între toleranța românilor și intoleranța guvernului francez: „Aș vrea să văd 300.000 de țigani în Franța! Am avut 700–800 în Țara Bascilor, iar prim-consulul i-a arestat pe toți într-o singură noapte, pentru a-i deporta, iar astăzi, dacă apare din întâmplare o mică bandă a acestor nefericiți într-un departament, jandarmeria se precipită, iar populația strigă că autoritățile nu fac nimic. Este foarte frumos să manifeste pentru umanitate și toleranță, dar trebuie să te întreb mai întâi dacă tu însuți ești indulgent și ai putea să suporti ceea ce poate cel pe care îl blamezi.”⁷⁹

Paul Bataillard era preocupat de problemele sociale din România, de absența clasei mijlocii, a cărei constituire era, în opinia sa, singura posibilitate de întărire a democrației în România. „În aceste momente, scria P. Bataillard, o națiune fără clasa de mijloc nu poate trăi, pentru că ar fi o națiune fără comerț, fără industrie ... ar fi din punct de vedere moral și intelectual o națiune fără cultură superioară, fără savanți, fără artiști, fără scriitori ..., o națiune fără libertate”⁸⁰. Aceasta era scopul care trebuia înfăptuit de liberalii din jurul lui Brătianu, Rosetti și al fraților Golescu⁸¹.

O constantă a preocupărilor sale rămânea cercetarea originii și răspândirii populației țigănești, subiect asupra căruia s-a aplecat cu dăruire, devenind în epocă unul dintre cei mai recunoscuți specialiști ai domeniului. Motivația acestor cercetări o găsim în corespondență și în lucrările sale. Într-o scrisoare către I.C. Brătianu încerca să-i argumenteze implicarea constantă în problemele românești, cărora le-a consacrat, pe lângă broșuri, două scrimeri încă inedite, dar și importanța studierii țiganilor pentru destinul său ca om de știință, lucrările despre aceștia constituind pentru el o sursă sigură de venit⁸². Continuarea studiilor țigănești ne-o explicăm și prin curiozitatea

⁷⁸ ANIC, fond Bataillard, dosar 15, f. 37–38, Paul Bataillard, „La question des Israélites en Roumanie. Appel à la presse française”.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 35.

⁸⁰ Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), fond Manuscripte franceze nr. 234, f. 19, Paul Bataillard, „Roumanie – la question de la classe moyenne”.

⁸¹ *Ibidem*, f. 13.

⁸² BAR, Corespondență Bataillard, S 7(2)/CCCLV, Paul Bataillard către I.C. Brătianu, vineri, 2 martie 1866: „Un mot maintenant des Bohémiens ... Vous oubliez un peu trop, mon cher ami, que

opiniei publice europene în fața unui nou episod al migrației țiganilor. În perioada 1866–1869, publicațiile pariziene menționau 150 de țigani maghiari care s-au așezat temporar în diferite regiuni ale Franței⁸³. Astfel, în 1870, în „Revue critique”, Paul Bataillard semna recenzia lucrării lui H. Bernard, *Moeurs des Bohémiens de la Moldavie et de la Valachie*⁸⁴. În opinia sa lucrarea era lipsită de interes, pentru că nu se baza pe documente sau pe cercetări personale, autorul mulțumindu-se să folosească masiv fragmente din lucrările lui Mihail Kogălniceanu, Heinrich Grellmann și Paul Bataillard, fără a indica sursele decât în puține cazuri⁸⁵. Prin această recenzie P. Bataillard anunță viitorul său studiu dedicat istoriografiei problemei, *Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans l'Europe orientale*.

„Sunt ocupat cu o scriere despre țigani, pe care am să vi-o trimit curând”, îi scria Paul Bataillard lui I.C. Brătianu, referindu-se la consistentul său studiu apărut în 1872, în care analiza, pe parcursul a 74 de pagini, recentele lucrări dedicate istoriei țiganilor așeață în regiunile Europei Orientale, anume în Rusia, Polonia, Ungaria, Turcia, Transilvania, Banat și România. Dintre lucrările dedicate ultimului spațiu locuit de țigani le distinge pe cele semnate de M. Kogălniceanu, Alfred Poissonnier⁸⁶ și J.A. Vaillant. Remarca activitatea ultimului, care a cunoscut personal realitățile țiganilor din Principate și care s-a aplacat și asupra limbii acestora în lucrarea *Grammaire, dialogues et vocabulaire de la langue des Bohémiens ou Cigans*⁸⁷. Studiul lui Paul Bataillard ne surprinde prin analiza minuțioasă, lingvistică și literară, a tuturor lucrărilor, prin adăugarea permanentă a scrierilor nou apărute. Opusculul a fost alcătuit treptat și îmbogățit permanent, pe măsură ce apăreau nouăți. Astfel au fost adăugate recenzia lucrării lui Alexandre G. Paspati, *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire ottoman*⁸⁸, și notele primite de la Carol Szabo, bibliotecarul Muzeului din Cluj, și de la Attila Emeric de Gérando, referitoare la noile cercetări dedicate țiganilor din Ungaria⁸⁹. În acest context, P. Bataillard menționează că în Ungaria și în special în România, singurii muzicanți populari sunt țiganii, care se numesc lăutari în ultima țară⁹⁰.

ce sujet, auquel vous ne pouvez d'ailleurs méconnaître un certain intérêt, est pour moi d'importance capitale, en raison du temps énorme que j'ai consacré et parce que, si je puis tant à la fois prendre enfin une petite position littéraire et arriver à un modeste emploi qui accroisse un peu mon budget insuffisant, ce n'est guère que par mes Bohémiens.”

⁸³ Paul Bataillard, *Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans l'Europe orientale*, Paris, 1872, nota 3, p. 4.

⁸⁴ Cartea apăruse la Paris în 1869.

⁸⁵ „Revue critique d'histoire et de littérature”, V, 1870, p. 352–356.

⁸⁶ Alfred Poissonnier, *Les esclaves tsiganes dans les Principautés danubiennes*, Paris, 1855.

⁸⁷ J.A. Vaillant, *Grammaire, dialogues et vocabulaire de la langue des Bohémiens ou Cigans*, Paris, 1868.

⁸⁸ Alexandre G. Paspati, *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire ottoman*, Constantinople, 1870.

⁸⁹ P. Bataillard, *Les derniers travaux*, p. 58.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 61.

Aceștia cântă hore, doine, balade populare⁹¹, iar autorul concluzionează: „Este important de știut trei lucruri: că țările din Europa unde muzica populară este cultivată și remarcabilă sunt tocmai Ungaria și România; că în aceste țări țiganii sunt cei mai numeroși (în jur de 300.000 în Principate); că în aceste țări, unde fiecare sat are trupa lui de lăutari, muzica populară se află exclusiv în mâna țiganilor (sunt aproape sigur de Moldova și Țara Românească).”⁹² În continuare scrie despre rolul țiganilor în răspândirea la nord de Dunăre a poveștilor turcești și menționează existența unor creații populare ale românilor, în care sunt zugrăvite obiceiurile țiganești. Impresionant este că citează fragmente din publicația lui B.P. Hasdeu, „Columna lui Traianu” și face referire în note la *Tiganiada* lui Ion Budai Deleanu și la un poem pierdut închinat țiganilor, semnat de Petre Asachi⁹³.

Preocuparea lui Paul Bataillard pentru meșteșugurile țiganilor, amintită într-o notă a studiului din 1872⁹⁴, este reluată pe larg în noua sa lucrare *Les Tsiganes de l'âge du bronze. Études à faire principalement sur les Bohémiens actuels*⁹⁵. Discuțiile referitoare la posibila contribuție a țiganilor la introducerea bronzului în Europa au constituit ocazia pentru a prezenta meșteșugurile în care țiganii excelau: fierăria, prelucrarea aramei etc. Pentru a demonstra atracția țiganilor spre astfel de meserii, P. Bataillard introducea ca argument și istoria orală. Reușise să discute cu George Goman, unul dintre șefii bandelor de țigani căldărari care în anii 1871–1873 s-au așezat temporar în Franța. Din dialogul cu acesta a aflat despre ierarhia din comunitățile de căldărari, despre aprovisionarea cu aramă adusă din Timișoara și răspândită în toată Europa, de către un conducător al lor, care își avea sediul lângă Pesta⁹⁶. Țiganii erau fierari, dar se ocupau și cu tinichigeria, iar în limba română aceștia din urmă se numeau spoitori⁹⁷. Paul Bataillard menționează în note comunicarea făcută de doctorul Obedenaru despre un trib important de spoitori, în jur de 5.000 de suflete, care a venit din sudul Dunării și s-a așezat în Țara Românească, la începutul secolului al XIX-lea. Românii îi numeau turciți. Erau vestiți pentru obiectele făcute din aramă, iar Paul Bataillard mărturisea că prin intermediul lui Obedenaru a făcut rost de câteva farfurii meșteșugite de aceștia⁹⁸. Enumera mai apoi comunitățile de aurari, care dețineau monopolul culegerii grăunțelor de aur din nisipul râurilor și care, împreună cu lingurarii, făceau parte dintre rudari. Deosebiți erau și cei care făceau bijuterii din argint⁹⁹. P. Bataillard se arăta interesat de organizarea comunităților țiganești, de categoriile sociale ale

⁹¹ *Ibidem*, p. 62.

⁹² *Ibidem*, p. 63.

⁹³ *Ibidem*, p. 69.

⁹⁴ *Ibidem*, nota 1, p. 63.

⁹⁵ Idem, *Sur les origines des Bohémiens ou Tsiganes. Les Tsiganes de l'âge du bronze. Études à faire principalement sur les Bohémiens actuels*, Paris, 1875.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 20–21.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 33.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 34.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 35.

acestora, simțind că împărțirea țiganilor pe diferite categorii profesionale nu răspundeau tuturor întrebărilor legate de structura comunităților. Dacă despre căldări și umblău în grupuri compacte, conduse de un șef, despre fierari scria că preferă să lucreze pe cont propriu. Mai exista și categoria netoților, despre care afirma că ar fi dispărut, în perioada sa neexistând decât câțiva indivizi izolați¹⁰⁰.

Paul Bataillard a participat la congresele internaționale de antropologie și arheologie (1876 la Budapesta, 1878 la Paris și 1880 la Lisabona¹⁰¹), unde a reiterat argumentele din primele sale studii referitoare la originea și răspândirea țiganilor în Europa. Astfel, la Congresul din 1876, a adus noi argumente în favoarea vechimii țiganilor din zona orientală față de cei din regiunile occidentale și nordice. „Țiganii care se răspândesc în Europa Occidentală în cursul secolului al XV-lea veneau în general din Ungaria și din România, din Peninsula Balcanică.”¹⁰² P. Bataillard cunoștea cele 16 documente publicate de către B.P. Hasdeu în „Arhiva istorică”, care îi amintea pe țigani începând cu secolul al XIV-lea și până în secolul al XVII-lea¹⁰³.

În concluzie se poate afirma că Paul Bataillard a cunoscut nemijlocit mișcarea aboliționistă din Franța chiar în perioada radicalizării acesteia, fapt reliefat de contactele personale cu personalități implicate în mișcarea de emancipare a sclavilor și de afilierea la masonerie. Ideile aboliționiste au avut o semnificație aparte în evoluția sa ca om de știință, în lucrările sale de istorie a populației țigănești așezate în Europa și nordul Africii făcându-se deseori referire la robia din spațiul românesc. Cunoștea, din legăturile strânse cu aboliționistii români și din numeroasele lecturi de specialitate, eforturile revoluționarilor de la 1848 pentru dezrobirea țiganilor și realizarea acestui deziderat prin legile din 1855–1856, primele reforme sociale importante din Principate.

A FRENCH ABOLITIONIST AND HIS WRITINGS ON THE GYPSY SLAVES IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES: PAUL BATAILLARD

Abstract

Paul Bataillard, a well-known Roumanophile, was a supporter of the Union of the Romanian Principalities in press articles, leaflets and studies, constantly

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 41.

¹⁰¹ Pentru congresele din Paris și Lisabona vezi N. Iorga, *Un collaborateur*, p. 30.

¹⁰² Paul Bataillard, *État de la question de l'ancienneté des Tsiganes en Europe*, în *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique. Compte-rendu de la huitième session à Budapest*, 1876, vol. I, Budapest, 1877, p. 326.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 330.

keeping abreast of the Romanian economic and social realities. The present paper discusses his preoccupation with abolitionism and his interest in the origins of the Gypsy population and the condition of the Gypsy slaves in the Principalities. Bataillard's abolitionist activity is additionally defined by his links with the abolitionist movements in France and Great Britain, reaching an apex in the 1830s and 1840s. Bataillard's connections with the leaders of the 1848 Revolution are shown in the light of the abolitionist ideas, which is a relatively new perspective in the relevant historiography.

Keywords: Paul Bataillard; Romanian Principalities; Gypsies; slavery; abolitionism; nineteenth century

GHEORGHE ZANE, SUCCESORUL LUI MIHAIL MANOILESCU LA POLITEHNICA DIN BUCUREŞTI

ROBERT PĂIUŞAN*

Gheorghe Zane¹ a funcționat timp de patru ani ca profesor la una dintre cele două Catedre de economie politică de la Școala Politehnică (mai târziu, Institutul Politehnic) din București: din decembrie 1944 ca suplinitor, iar din septembrie 1945 până în decembrie 1948 ca titular.

Venirea sa la Politehnică a fost posibilă în urma arestării și, apoi, a epurării din învățământ a lui Mihail Manoilescu², predecesorul său, care funcționase acolo ca profesor definitiv începând din 1931. Schimbul de ștafetă dintre cele două personalități ale găndirii economice românești, desfășurat între noiembrie 1944 și mai 1945, reprezintă un episod interesant, cu accente pe alocuri dramatice.

Mihail Manoilescu manifestase simpatie încă din tinerețe pentru regimurile politice autoritare și totalitare de orientare naționalistă. Pe parcursul anilor, el se angajase publicistic și politic în favoarea regimurilor fasciste din Italia, Portugalia și alte țări, iar după 1933 a nazismului german. După declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, fusese un susținător al planurilor naziste de reorganizare social-economică, politică și etnică a Europei. În diverse ocazii, inclusiv într-o întrevadere cu Anghel Rugină din decembrie 1943, M. Manoilescu declarase că, indiferent de mersul războiului, nu își propunea să părăsească țara. Dar omul cel mai consecvent cu inconvenientele lui, cum îl descria contemporanul său Augustin Tătaru³, avea să își schimbe planurile.

Încă înainte de încheierea cursurilor de la Politehnică în iunie 1944, el se alăturase familiei sale, aflate în refugiu la Breaza, de unde urmărea cu îngrijorare

* Academia de Studii Economice din București, Facultatea de Finanțe, Asigurări, Bănci și Burse de Valori; office@arse.ro.

¹ Gheorghe Zane (1897–1978) a fost economist, istoric și om politic român, promotor al doctrinei țărănistă și bun cunoșcător al marxismului. Vezi și R. Păiușan, *Gândirea economică românească în perioada interbelică*, București, 2004, p. 47–49.

² Despre activitatea plurivalentă (științifică, didactică, politică și publicistică) a lui Mihail Manoilescu (1891–1950), economistul român cel mai mediatizat din prima jumătate a secolului al XX-lea și teoretician al naționalismului economic și al corporatismului, s-a scris mult atât în perioada vietii sale, cât și în ultimele decenii. Vezi și R. Păiușan, *Mihail Manoilescu. Repere biobibliografice*, București, 2005.

³ A. Tătaru, *Considerații asupra scrisului economic în România*, în „Observatorul social-economic”, Brașov, seria a II-a, XIII, 1946, 1–3, p. 132.

turnura evenimentelor. Apropierea rapidă a liniei de front de granițele României nu avea cum să fie de bun augur pentru o personalitate publică având trecutul lui M. Manoilescu. În aceste condiții, la mijlocul lunii august au fost începute pregătirile de plecare în vederea stabilirii în Portugalia, țară care prezenta triplul avantaj de a fi neutră, la adăpostul oricăror invazii străine și de a avea un regim politic agreat doctrinar de M. Manoilescu. De altminteri, premierul portughez Antonio Salazar era, cel puțin declarativ, un cititor avizat al scierilor acestuia și se oferise, încă în cursul întrevederii dintre cei doi cu opt ani înainte, să îl sprijine să își continue cariera profesională, la nevoie, în țara sa⁴.

ACTIONÂND ÎN ACEST SENS, M. Manoilescu a avut o întrevedere chiar în dimineața zilei de 23 august cu ambasadorul Portugaliei în România, aflat „în dispersare” pe Valea Prahovei, în localitatea Timiș. Acesta l-a asigurat că avea dispoziții să acorde membrilor familiei Manoilescu viză de intrare în Portugalia, călătoria urmând să aibă loc pe calea aerului de la București. Dar, ca și altădată pe parcursul vieții sale, evenimentele au luat un curs neașteptat. Odată cu actul de la 23 august și transformarea Bucureștiului în teatru de lupte, cădea varianta călătoriei imediate cu avionul. În criză de timp, M. Manoilescu a încercat o variantă de rezervă, aparent mai sigură: îmbarcarea într-un tren cu etnici sași care urma să plece din Brașov spre Germania în cursul zilei de 26 august. El a fost asigurat de organizatorii convoiului că i se va rezerva un compartiment de tren pe întreaga durată a călătoriei. Dar declararea războiului între foștii aliați, România și Germania, precum și perspectiva internării sale ca cetățean (și, în plus, fost demnitar) inamic într-un lagăr de concentrare german i-au temperat mult elanul plecării. Un rol important l-a jucat în acest episod, potrivit amintirilor nepotului său⁵, considerentul că părăsirea țării cu un tren german echivala, în condițiile date, cu dezertarea la inamic, ceea ce l-ar fi descalificat moral în fața conaționalilor săi.

Noul guvern de la București și-a făcut cunoscută intenția de a-i actiona în instanță pe demnitarii fostelor regimuri politice vinovați de dezastrul țării, respectiv de pierderile teritoriale suferite de România în iunie–septembrie 1940 și de apropierea politică de Germania nazistă. Ca fost ministru de Externe în vara anului 1940, semnatar al Dictatului de la Viena și susținător al alianței militare și politice româno-germane, Mihail Manoilescu era vizat direct de această inițiativă.

Pentru moment, continua să locuiască la Breaza, socotită un loc mai ferit de ochii noilor autorități. În corespondență cu conducerea Politehnicii, căreia trebuia să îi explice absența sa de la cursuri după deschiderea anului universitar în octombrie 1944, M. Manoilescu invoca, însă, un alt motiv. Într-o petiție adresată rectorului la 8 octombrie, el îl informa că „s-a retras de câțiva timp în Breaza, unde urma o cură și un tratament special”⁶ și cerea să i se aprobe un concediu de odihnă de trei luni,

⁴ M. Manoilescu, *Memorii*, vol. 2, București, 1993, p. 139.

⁵ M. Dinu, *Postfață. Cine și cum a fost Mihail Manoilescu*, în M. Manoilescu, *Etica politică*, București, 2010, p. 329–330.

⁶ Școala Politehnică din București, dosar M. Manoilescu, filă nenumerotată.

începând de la 1 noiembrie 1944. În certificatul medical anexat, medicul curant din Breaza confirma că pacientul său suferea de afecțiuni care necesitau repaus fizic și intelectual.

Câteva zile mai târziu, la 12 octombrie 1944, M. Manoilescu era arestat și adus pentru audieri la sediul Prefecturii de Poliție din București. În aceste condiții, rectorul Politehnicii (la care cererea sa fusese înregistrată cu data de 14 octombrie) îi comunica sec: „deoarece în prezent sunteți în stare de arest, nu se poate da curs cererii Dvs.”⁷

După arestarea lui M. Manoilescu, conducerea instituției căuta soluții pentru suplinirea postului său didactic. Eventuala repartizare a celor 500 de studenți la cealaltă Catedră de economie politică ar fi dus la supraîncărcarea acesteia. Varianta ținerii provizorii a cursului de către Cristian Petrescu, asistentul lui Mihail Manoilescu, era posibilă, dar acesta nu îndeplinea condițiile pentru a fi numit oficial suplinitor.

Situația apărută la această catedră a ajuns la cunoștința lui Gheorghe Zane, profesor de economie politică la Facultatea de Drept a Universității din Iași, care își manifestase interesul pentru continuarea carierei didactice la București. În aceste condiții, el se adresa în scris la 16 noiembrie 1944 conducerii Politehnicii, cerându-i să obțină acordul Ministerului Educației Naționale pentru a i se încredința suplinirea cursului lui M. Manoilescu. Cererea sa a fost supusă atenției consiliilor profesorale reunite ale Facultăților Politehnicii la care se studia economia politică⁸ în cadrul ședinței din 9 decembrie 1944 și a fost aprobată. Ca urmare, în adresa către Ministerul Educației Naționale se anunță dorința instituției ca „până la clarificarea situației Catedrei de economie politică și raționalizare, al cărei titular este dl profesor M. Manoilescu”⁹, să fie numit suplinitor profesorul Gheorghe Zane de la Universitatea din Iași. Răspunzând adresei primite, ministerul făcea cunoscut la 7 februarie 1945 acordul său privind numirea profesorului Gheorghe Zane ca suplinitor începând cu data de 1 decembrie 1944. Gh. Zane avea să predea cursul (seminarul continua să fie ținut de Cristian Petrescu) de economie politică și raționalizare până la încheierea anului universitar 1944–1945.

La începutul lunii februarie 1945, M. Manoilescu se îmbolnăvea de tifos exantematic și era transferat sub pază la Spitalul Colentina, unde reprisele de tratament alternau cu interogatoriile. În spital, M. Manoilescu primea vizitele familiei și ale unor apropiați, în compania cărora – potrivit unui denunț din partea adversarilor politici¹⁰ – consuma bucate alese și bea șampanie. Cultivarea unei imagini de *bon viveur*, nepăsător la durerile și privațiunile semenilor afectați de război și lipsuri, era menită să-l facă odios, o dată în plus, opiniei publice.

⁷ Ibidem.

⁸ Disciplina *Economie politică și raționalizare* era studiată la Facultățile de Construcții, Electromecanică, Mine și Metalurgie, Chimie Industrială și Silvicultură, nefigurând în planurile de învățământ ale Facultăților de Arhitectură și Agronomie.

⁹ Scoala Politehnică din București, dosar M. Manoilescu, filă nenumerotată.

¹⁰ M. Dinu, *Mihail Manoilescu – repere biografice*, în M. Manoilescu, *Etica politică*, p. 47–48.

Încă nerestabilit pe deplin, Mihail Manoilescu era reîncarcerat în arestul Prefecturii de Poliție din București la 19 mai 1945. Două săptămâni mai târziu, la 2 iunie 1945, rectorul Politehnicii „avea onoarea să-i facă cunoscut” că fusese destituit din postul de profesor titular începând cu data de 24 mai 1945, potrivit adresei primite în acest sens de la Ministerul Educației Naționale¹¹. Măsura epurării din învățământul superior îi privea, potrivit Legii nr. 217/1945, pe toți cei vinovați de „fascizarea” țării și de susținerea războiului anti-sovietic. Odată cu M. Manoilescu fusese epurat din Politehnica, din aceleași motive, și profesorul E. Chirnoagă, titularul Catedrei de chimie fizică și analitică¹².

Înlăturarea din învățământul superior a lui M. Manoilescu deschidea calea titularizării lui Gheorghe Zane pe postul suplinit. Ea a avut loc prin transferul acestuia la începutul anului universitar 1945–1946 de la Facultatea de Drept din Iași (unde Gh. Zane continuase să își desfășoare activitatea didactică) la Politehnica din București. Dispozițiile legale în vigoare lăsau la latitudinea instituției de învățământ superior să decidă privind ocuparea posturilor vacante prin concurs sau prin transfer de pe posturi echivalente.

Decretul de numire începând cu data de 1 septembrie 1945, ca profesor titular la Politehnica „cu toate drepturile câștigate în învățământ”, a fost semnat de suveran și publicat în „Monitorul oficial” abia la 13 februarie 1946. O zi mai târziu, rectorul instituției îi comunica celui interesat numirea definitivă. Postul lui Gheorghe Zane se încadra în grupa A.8bis, gradația a IV-a, clasa de salarizare 17, salariul lunar fiind de 61.500 lei. De la 1 aprilie 1947 avea să treacă la gradația a V-a, clasa de salarizare 30¹³.

Noul profesor titular îi solicita rectorului Politehnicii un concediu de două săptămâni, începând din 20 martie, pentru a preda gestiunea bibliotecii Seminarului de economie politică de la Facultatea de Drept a Universității din Iași, pe care îl condusese până atunci, și a-și rezolva situația locativă. Întors la București, Gh. Zane semna – în fața rectorului și a unui preot – foaia cu jurământul pe care erau datori să îl depună toți funcționarii statului la intrarea în funcția publică sau la schimbarea locului de muncă.

În vederea completării dosarului de personal, șeful serviciului de resort îl ruga „a depune de urgență” următoarele acte:

1. extras de naștere¹⁴;
2. certificat de naționalitate;
3. certificat de cazier judiciar;
4. certificat de sănătate (era eliberat de cabinetul medical al Politehnicii, situat în vechea clădire din Calea Griviței nr. 132);

¹¹ Școala Politehnică din București, dosar M. Manoilescu, filă nenumerată.

¹² Prin Decretul nr. 1581, publicat în „Monitorul oficial” din 24 mai 1945 și înregistrat la Politehnica la 1 iunie 1945.

¹³ Școala Politehnică din București, dosar M. Manoilescu, filă nenumerată.

¹⁴ Formulară elliptică. Se cerea, de fapt, o fotocopie după fila din Registrul Stării Civile în care figura nașterea.

5. situația militară;
6. acte de studii;
7. certificat de căsătorie;
8. certificatele de naștere ale copiilor;
9. declarație privind funcțiile deținute și actele doveditoare;
10. declarație de avere personală;
11. declarație că nu suferea de epilepsie;
12. adresa;
13. o fotografie.

Urmând după un Manoilescu jovial și bonom, Gh. Zane făcea figură de profesor distant și, după caz, exigent. Prelegerile sale reproduceau, într-o variantă ușor restrânsă, cursul ținut studenților juriști de la Iași, care unora dintre viitorii ingineri li se părea prea amănunțit. Textul dactilografiat al prelegerilor avea să fie multiplicat de către studenți în anul universitar 1945–1946, dar nu avea să vadă lumina tiparului până la încheierea abruptă a activității sale în Politehnica.

Un motiv esențial al dorinței lui Gh. Zane de a profesa la București, după ce fusese legat profesional și sentimental de vechea capitală a Moldovei timp de peste două decenii, ținea de calitatea sa de fruntaș al Partidului Național Țărănesc și ministeriabil; în aceste condiții, aflându-se în capitala țării, își putea desfășura mult mai bine activitatea politică. Este, de altminteri, cunoscut faptul că în cazul formării unui guvern național-țărănist în urma alegerilor parlamentare din noiembrie 1946, Gh. Zane era propus pentru ocuparea funcției de ministru al Economiei Naționale. După alegeri, autoritățile au trecut la acțiuni de intimidare și de reprimare a partidelor de opozиie. După dizolvarea Partidului Național Țărănesc, cadrele didactice care desfășuraseră activitate politică în cadrul acestuia au fost marginalizate. Potrivit propunerilor din iulie 1947 ale unei Comisii interministeriale constituite în acest scop, profesorii aflați în această situație urmau să fie epurați imediat prin „comprimarea” posturilor deținute din învățământ sau, cel puțin, izolați de restul colegilor și de studenți prin impunerea unor aşa-zise „îngrădiri de activitate”.

Pe această linie, potrivit unei decizii a ministrului Educației Naționale din octombrie 1947¹⁵, posturile unui contingent numeros de profesori universitari de la instituții din întreaga țară – unii veritabile somitați academice aflate la finalul carierei didactice, alții mai tineri – au fost comprimate. Dintre profesorii titulari din Politehnica, măsura îi viza pe matematicianul Nicolae Ciorănescu, titularul Catedrei de analiză matematică, și pe economistul Gheorghe Zane. După anunțarea măsurii de comprimare a posturilor deținute, aceștia erau somați de Serviciul Personal din Politehnica să restituie carnetul de C.F.R. și pe cel de membru de sindicat.

Anunțul epurării celor doi profesori valoroși a stârnit îngrijorare în rândul colegilor, aceasta fiind interpretată – corect, de altminteri – drept un prim pas pentru înnoirea pe criterii politice a corpului didactic. De aceea, la cererea instituției,

¹⁵ Publicată în „Monitorul oficial” din 16 octombrie 1947.

ministerul de resort avea să „revină în parte” asupra deciziei de comprimare, în sensul reîncadrării pe posturile deținute a celor doi profesori, cărora li se aplicau următoarele „îngrădiri de activitate”, pe care le reproducem mai jos în grafia originală:

„1. Degrevarea de cursuri și examene, cu compensare de activitate științifică și eventual administrativă.

2. [Degrevarea, n.n.] în genere [de, n.n.] orice activitate pedagogică prin care s-ar veni în contact cu masa studențească.

3. Celealte atribuțuni rămân (în particular participarea la consiliu, atribuțiile administrative cu laboratorul, seminarul etc.).”

În încheiere, se menționa că aceste măsuri aveau un caracter provizoriu, urmând ca „la începutul anului școlar [1947–1948, n.n.] să se studieze din nou situația”¹⁶.

Gh. Zane și-a reluat activitatea la Politehnica, unde cursurile de economie erau predate de alte cadre didactice. Cel mai bun cunoșcător al economiei politice marxiste din generația sa, Gheorghe Zane era, însă, marginalizat din motive politice.

Situația sa profesională s-a menținut incertă de-a lungul anului universitar 1947–1948 și la începutul celui următor. Fiind „degrevat” fără voie de normă didactică, i se cerea sporadic să întocmească referate și comunicări științifice. Prin decizia conducerii Ministerului Învățământului Public (aşa cum se numea de curând instituția)¹⁷, profesorul Gheorghe Zane era înlăturat de la catedra din Institutul Politehnic și încadrat în ziua de 30 decembrie 1948 în funcția de cercetător la recent înființatul Institut de Istorie și Filosofie al Academiei R.P.R. din București.

Nu am identificat în documentele timpului reacții la epurarea lui Gheorghe Zane din învățământul superior. Am întâlnit, în schimb, o obiecție privind nu transferul lui Gh. Zane, ci al... salariului acestuia, care urma să fie plătit din bugetul Institutului Politehnic și încasat de fostul profesor de la Institutul de Istorie și Filosofie. În acest sens, rectorul Institutului Politehnic se adresa conducerii Ministerului Industriei (ca for tutelar pe linie administrativă) printr-o adresă în care îi comunica dezacordul său față de blocarea în acest mod a activității uneia dintre catedrele de care avea mare nevoie¹⁸.

La începutul anilor 1950, Gh. Zane a fost supus acțiunilor represive. Ulterior, cu prețul unor concesii politice și științifice, avea să își continue activitatea în cercetare și publicistică și să devină membru corespondent (din 1965) și membru titular (din 1974) al Academiei R.S.R. Cadru didactic titular în învățământul superior nu urma să mai ajungă, însă, niciodată.

¹⁶ Școala Politehnică din București, dosar Gheorghe Zane, filă nenumerată.

¹⁷ Publicată în „Monitorul oficial” din 29 decembrie 1948.

¹⁸ Școala Politehnică din București, dosar Gheorghe Zane, filă nenumerată.

GHEORGHE ZANE, MIHAIL MANOILESCU'S SUCCESSOR AT THE POLYTECHNIC SCHOOL OF BUCHAREST

Abstract

This paper focuses on the activity of the Romanian economist Gheorghe Zane, who replaced Mihail Manoilescu at the Chair of Economics and Rationalization at the Polytechnic School of Bucharest during 1944–1948. After M. Manoilescu's imprisonment in October 1944, Gheorghe Zane, who was interested in continuing his academic career in Bucharest, was appointed as substitute professor starting with 1 December 1944. Mihail Manoilescu was relieved of his duties as professor on 24 May 1945, under Law no. 217/1945 on the purge of "fascist elements." The path to titular professor was thus clear for Gh. Zane, who obtained this position starting with 1 September 1945, although the decree on his appointment was published only on 13 February 1946. Following a decision of the Ministry of National Education in October 1947, many university professors were relieved of duties, among whom Gh. Zane. He was reinstated with restricted duties, but his position remained insecure in the following year, when his university career was to end permanently. On 30 December 1948, he was appointed as researcher at the History and Philosophy Institute in Bucharest.

Keywords: Gheorghe Zane; Mihail Manoilescu; Polytechnic School of Bucharest; university professor; political purges

ISTORIE ȘI ISTORIOGRAFIE

DESPRE COMUNICAREA ȘTIINȚIFICĂ ÎN PERIOADA INTERBELICĂ. STUDIU DE CAZ: „CERCETĂRI ISTORICE. REVISTĂ DE ISTORIE ROMÂNEASCĂ” (1925–1943)

MIHAELA TEODOR*

Demersul de față este o parte dintr-un proiect mai amplu privind comunicarea științifică în domeniul istoriei, cu precădere prin intermediul publicațiilor de specialitate. În acest studiu nu intenționez să analizez revista „Cercetări istorice” din punct de vedere al conținutului său, aspect deja cercetat de către Dorina Rusu în volumul bibliografic dedicat revistei încă din 1982¹. Mai curând mi-am propus să răspund, în măsura posibilului, folosindu-mă de datele referitoare la revista ieșeană furnizate de câteva documente de arhivă, unor întrebări pe care le ridică ipoteza mea de lucru: presa de specialitate, în cazul de față revistele universitare, reflectă sau nu eforturile din perioada interbelică de organizare sistematică a cercetării și a scrisului istoric?

Din perspectiva surselor și referințelor bibliografice la care am făcut apel în întocmirea acestui studiu, se cuvine subliniat faptul că am încercat să îmbin informațiile furnizate de documente inedite de arhivă din Fondul Ministerul Propagandei Naționale – Presă Internă, păstrate în cadrul Arhivelor Naționale Istorice Centrale, cu teoriile avansate de istoricul Al. Zub, în volumul *Istorie și istorici în România interbelică*.

CONTEXTUL CULTURAL AL APARIȚIEI REVISTEI

Istoriografia românească se afla, în perioada interbelică, în etapa eforturilor de organizare instituțională². Aceste eforturi s-au materializat în crearea de mici

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie; teodor_mihaela@yahoo.com.

¹ Dorina N. Rusu, *Cercetări istorice 1925–1947. Bibliografie*, București, 1982.

² Pentru eforturile instituționale din domeniul istoriografiei din perioada interbelică vezi și Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, București, 1989; Stelian Mândruț, *Istorici clujeni, membri ai Academiei Române. Cercetători și universitari în epoca interbelică*, în „Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca”, XLVI, 2007, p. 49–64; Bogdan Popa, *Primii ani ai Institutului pentru Studiul Istoriei Universale (1937–1940)*, în *Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” 1937–1948*, ed. Ana Maria Ciobanu et al., București, 2009, p. 22–47.

nuclee profesionale de cercetare, în jurul catedrelor universitare și al profesorilor titulari ai acestor catedre, din cadrul Universităților de la București, Cluj, Iași, Cernăuți și Chișinău. În anii '20 s-a produs o specializare în interiorul istoriografiei, al cercetării, dar și al comunicării științifice. În privința comunicării științifice această specializare se observă în multitudinea și diversitatea publicațiilor periodice. Fiecare nucleu își promova rezultatele cercetării prin propria revistă de specialitate sau prin cele locale de popularizare cu preocupări pentru istorie.

Nicolae Iorga, promotorul Școlii de la București, deschidea, în 1914, seria revistelor specializate prin „*Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe sud-orientale*”, care avea să apară pe urmă cu titlul „*Revue historique du Sud-Est européen*”³. Marele profesor continua în 1915 cu editarea „*Revistei istorice*”, periodic care a stat ca model pentru revistele de istorie apărute ulterior în celelalte centre universitare.

Școala istoriografică de la Cluj, formată în jurul profesorilor I. Lupaș, I. Ursu ș.a., reîntorsi din Vechiul Regat imediat după Marea Unire, avea un caracter militant și integrativ prin excelență, impus de contextul revizionist⁴. Același caracter avea să fie imprimat și publicațiilor de specialitate ale institutelor de cercetare organizate la Cluj imediat după război: „*Anuarul Institutului de Istorie Națională*”, „*Anuarul Institutului de Studii Clasice*” și „*Mélanges d’histoire générale*” (vezi Anexa I).

La Iași, la începutul perioadei interbelice, încă se făceau eforturi pentru stabilizarea învățământului istoric și a cercetării în domeniu. S-a reușit acest lucru prin titularizarea la catedrele de istorie a unor profesori precum Ilie Minea, Orest Tafrali, Gh.I. Brătianu ș.a.⁵ Momentul apariției revistei „*Cercetări istorice*”, anul 1925, este deosebit de important în evoluția cercetării istorice de la Iași, fiind dovada dezvoltării și instituționalizării învățământului istoric și a constituirii unui nucleu de cercetare în jurul *Seminarului de istoria românilor* organizat de Ilie Minea⁶. Specificul nucleului de cercetare de la Iași era de factură neopozitivistă. Accentul era pus pe stăpânirea deplină a metodologiei și pe recuperarea amplă a informațiilor⁷.

³ *Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*, ed. A.M. Ciobanu et al., p. 151–159.

⁴ Vezi pe larg S. Mândruț, *op. cit.*, p. 49–64.

⁵ Vezi pe larg Al. Zub, *op. cit.*

⁶ Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București, 1940, p. 553. Istoric român și profesor universitar, născut la Brașov la 5 iulie 1881, Ilie Minea a urmat cursurile liceului „Andrei Șaguna” din Brașov, apoi s-a specializat în litere și filosofie la Budapesta și Viena. În 1910 lucrează sub îndrumarea lui D. Onciu la Arhivele Statului, apoi între 1916 și 1919 predă istoria la gimnaziu în Giurgiu. În 1919 este numit profesor la Facultatea de Litere din cadrul Universității din Iași, unde se titularizează în 1922 la Catedra de istorie a românilor. Rămâne titular până la moarte sa în 1943. Vezi și *Ilie Minea (1881–1943)*, coord. Al. Zub, Iași, 1996, p. 12–14, *Tabel cronologic*.

⁷ Al. Zub, *op. cit.*

Tot în perioada interbelică s-au format nuclee cu preocupări în domeniul scrierii istorice și în jurul diverselor societăți culturale și al muzeelor locale, activitatea acestora evidențiindu-se prin editarea unor reviste locale de popularizare a trecutului, spre exemplu: „Arhiva Olteniei”; „Analele Dobrogei”; „Analele Brăilei”; „Arhivele Basarabiei”; „Cele Trei Crișuri”; „Transilvania”; „Țara Bârsei”; „Ion Neculce” și.a. (vezi Anexa II). Făcând referire tocmai la astfel de inițiative locale, Al. Zub promovează ideea de vulgarizare a cercetării istorice⁸. Preluând această teorie, putem vorbi de lărgirea cercului de inițiative în studierea istoriei prin implicarea, alături de profesorii universitari, a unor preoți, învățători de provincie sau muzeografi. Aceștia au putut cerceta în arhive și în teme de publicații cu preocupări pentru popularizarea trecutului.

În același timp, în perioada interbelică difuzarea istoriei nu se mai limitează la un câmp de privilegiați, ca în perioada anterioară. Odată cu progresele tehniciilor de imprimare, de comercializare și de distribuție a presei, s-a putut realiza o difuzare a istoriei în rândul unui public mai larg, neprofesionist, interesat de cunoașterea trecutului. Lucian Nastasă vorbește de o adevărată cerere socială pentru cunoașterea trecutului reflectată și în numărul mare de publicații de popularizare cu caracter istoric sau de publicații de specialitate⁹. Astfel se poate vorbi de o vulgarizare a comunicării științifice în domeniul istoriei. Revistele de istorie s-au orientat spre publicul țintă, fapt care presupunea: adaptarea discursului, diversificarea domeniilor de cercetare, îmbogățirea conținutului acestora. Deoarece o sinteză a tuturor acestor inițiative în domeniul cercetării istorice ar ocupa mult prea mult spațiu, ne vom limita analiza la eforturile instituțiilor specializate de cercetare, propunând ca studiu de caz *Seminarul de istorie a românilor* al profesorului Ilie Minea de la Iași și buletinul acestuia, „Cercetări istorice”.

MOMENTUL APARIȚIEI, INITIATORUL ȘI PROGRAMUL

La Iași, imediat după război, nu exista o revistă de specialitate consacrată exclusiv comunicării realizărilor cercetării în domeniul istoriei. „Arhiva Societății Științifice și Literare”, condusă de Ilie Bărbulescu, avea un caracter filologic. Revista Muzeului Municipal, „Ion Neculce”, era mai mult de popularizare. „Viața românească”, unde publicau majoritatea profesorilor de la universitatea ieșeană, inclusiv Ilie Minea, avea un caracter eclectic. În acest context și pe fondul apariției revistelor specializate în celelalte centre universitare, dar și al dezvoltării cercetării ieșene în domeniu, s-a impus ideea editării unui periodic de istorie la Iași. Această inițiativă a derivat și din necesitatea publicării lucrărilor de seminar ale studenților,

⁸ Ilie Minea (1881–1943), coord. Al. Zub, p. 324–327.

⁹ Lucian Nastasă, *Revista „Cercetări istorice” ca instrument formativ*, în Ilie Minea (1881–1943), coord. Al. Zub, p. 99–102.

multe fiind valoroase, aşa cum preciza însuşi fondatorul revistei. Încă din 1920–1922, după titularizarea sa la Catedra de istoria românilor, Ilie Minea sublinia necesitatea popularizării cercetărilor de la Iaşi – aşa cum se realiza deja acest lucru la Bucureşti şi la Cluj¹⁰. Ardelean format sub îndrumarea lui D. Onciu şi în spiritul cursurilor lui N. Iorga, cu studii la Budapesta şi Viena şi cu veche tradiţie în publicistică – a scris la „Luceafărul”, „Tribuna”, „Telegraful român” –, a fost atât iniţiatorul, cât mai ales *spiritus rector* al revistei „Cercetări istorice”, în prima şi cea mai îndelungată perioadă de apariţie a acesteia, 1925–1943. Această perioadă face obiectul demersului de faţă.

Programul revistei publicat în primul număr, sub titlul *O lămurire*¹¹, este unul lapidar. Fără a propune o matrice teoretică, Ilie Minea stabilea scopul minimal al revistei: *informare şi comunicare ştiinţifică brută*. Aşa cum anunţa programul, revista trebuia să promoveze „ce şi cum” se cerceta la Iaşi, urmând a fi publicate rezultatele unor studii individuale ale profesorilor, studenţilor şi doctoranzilor, părţi din cursuri şi lucrări de seminar. Se dorea deci promovarea preocupărilor ştiinţifice din domeniul istoriei ale nucleului de la Iaşi.

În acelaşi program era fixat domeniul de cercetare: istoria ca disciplină tradiţională, pozitivistă, cu legături în domeniile înrudite. Aşa cum anunţa Ilie Minea, revista „nu se implica în chestiuni teoretice rigide, dar invita la interdisciplinaritate”. Publicaţia promitea să nu privilegieze anumite epoci, metode sau teorii filosofice în detrimentul altora. Conţinutul revistei dovedeşte împlinirea respectivelor deziderate, aceasta promovând cunoaşterea ştiinţifică în istorie şi în domenii conexe şi ştiinţe auxiliare ale istoriei. Varietatea şi consistenţa studiilor, multitudinea de documente puse în circulaţie, numărul mare de colaboratori, toate reflectă stilul caracteristic nucleului de cercetare format în jurul lui Ilie Minea şi oglindesc efortul continuu de recuperare a informaţiei, analiză sistematică a faptelor şi reconstrucţie prudentă şi critică a trecutului¹².

IMPACTUL REAL ÎN CÂMPUL ISTORIOGRAFIC

Impactul real al revistei în câmpul istoriografic, aşa cum semnală Lucian Nastasă fără a putea oferi detalii în acest sens, se poate stabili cu ajutorul informaţiilor cu caracter socio-istoric. Istorul clujean se referea la date privind tirajul, locurile şi mediile de difuzare, condiţiile de folosire (cine şi căi cititori avea revista), autorii cu sferele lor de interes şi cu activitatea lor profesională,

¹⁰ Idem, *Cu privire la primele cursuri ale lui Ilie Minea*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A.D. Xenopol”, XXVI, 1989, 1, p. 589–593.

¹¹ Ilie Minea, *O lămurire*, în „Cercetări istorice”, anul I, 1925, nr. 1, p. 1.

¹² Al. Zub, *Cuvânt înainte*, în *Ilie Minea (1881–1943)*, coord. Al. Zub, p. 10.

apartenența politică a acestora și.a.¹³ Doar unele dintre aceste aspecte le-am putut descifra cu ajutorul documentelor de arhivă. Din păcate informațiile găsite sunt doar pentru anul 1943, ultimul din seria coordonată de Ilie Minea. Mult mai multe detalii sunt disponibile pentru perioada 1944–1947, pentru care am publicat deja un studiu în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”¹⁴. Pe baza acestor date și cu ajutorul informațiilor din diverse studii privind activitatea lui Ilie Minea, se poate face o analiză parțială asupra impactului revistei în câmpul istoriografic interbelic.

Cazul „Cercetărilor istorice” reflectă dificultatea cercetării și a popularizării rezultatelor din domeniul istoriei în perioada interbelică. Universitatea din Iași nu s-a implicat în editarea revistei, care era un buletin neoficial al seminarului. Apariția publicației a fost posibilă doar prin efortul și sacrificiul personal al profesorului Ilie Minea. Aceasta a editat revista din fonduri personale, timp de 16 ani, în condițiile nerecunoașterii oficiale a nucleului de cercetare de la Iași și a lipsei de sprijin din partea universității și a autorităților locale. Orice demers pentru a câștiga susținerea acestor instituții a rămas fără răspuns. Din documentele de arhivă aflăm că la 7 februarie 1941, Ilie Minea solicita Decanatului Facultății de Litere o adeverință din care să reiasă că revista era în anul al XVI-lea de apariție regulată și era finanțată personal de către solicitant¹⁵. Profesorul Minea dorea astfel să scoată în evidență caracterul neoficial al revistei, în contextul cererilor repetate de legitimare a nucleului de cercetare de la Iași prin transformarea seminarului său în institut. Acesta nu a fost recunoscut ca instituție de cercetare de sine stătătoare decât după moartea lui Ilie Minea, cu toate că profesorul făcuse toate demersurile necesare. Deși la 18 februarie 1941 fusese dată decizia ministrului Culturii de transformare a seminarului în Institutul de Istorie a Românilor „A.D. Xenopol”, acesta nu primea și finanțare separată, fiind subordonat în continuare universității, iar nu direct ministerului, cum erau institutele de la București și Cluj. Prin această decizie se validau eforturile de cercetare, dar nu și cele de popularizare a rezultatelor, revista rămânând un buletin semioficial. În aceste condiții, publicația continua să se confrunte cu aceleași dificultăți de finanțare. Pentru a ne forma o imagine asupra situației în care a apărut revista, amintim că la 17 octombrie 1941, Ilie Minea cerea rectorului universității un împrumut rambursabil de 20.000 lei pentru a putea tipări ultimul număr al revistei. Profesorul se angaja să înapoieze suma în rate lunare de 500 de lei¹⁶. Abia prin legea de organizare a institutului, din 27 mai 1943, nucleul de cercetare de la Iași a fost recunoscut oficial ca institut

¹³ L. Nastasă, *Revista „Cercetări istorice”*, p. 99–102.

¹⁴ Mihaela Teodor, „*Studii și cercetări istorice*” în perioada 1945–1947, în noi documente de arhivă, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”, XLVII, 2010, p. 97–106.

¹⁵ Lucian Nastasă, *Corespondență și acte din arhiva Universității din Iași, în Ilie Minea (1881–1943)*, coord. Al. Zub, p. 184.

¹⁶ *Ibidem*, p. 185.

independent, pe picior de egalitate cu institutele de la Bucureşti şi Cluj. În 1943, „Cercetări istorice” devinea buletin oficial al acestui institut susținut din fondurile universității și ale forurilor culturale naționale¹⁷.

Din păcate revista nu a avut o apariție continuă și unitară sub direcția lui Ilie Minea, date fiind greutățile financiare și eforturile continue de a impune acceptarea revistei ca publicație oficială a seminarului, așa cum se întâmpla cu „Revista istorică” sau celelalte publicații de specialitate. În prima perioadă de apariție a revistei, 1925–1943, ca buletin al Seminarului de istoria românilor al Universității din Iași, au fost tipărite opt tomuri reunind 17 volume și totalizând 4.278 de pagini¹⁸. Dintre acestea au fost editate de Ilie Minea doar șapte tomuri, al optulea fiind publicat postum de către Alexandru Boldur, cel care i-a urmat profesorului Minea atât la catedră, cât și la conducerea revistei¹⁹.

Cu toate problemele financiare, se remarcă modul de elaborare a revistei. Rubrici permanente au fost stabilite chiar de la primul număr: Studii; Note și interpretări mărunte; Dări de seamă și note bibliografice; Cronică (în care erau publicate informații privind activitatea Seminarului de istoria românilor și apoi a Institutului de Istorie a Românilor); Recenzii ale revistelor românești și străine, dovedă a schimbului cultural european la care lua parte revista²⁰. Studiile riguroșe întocmite respectau condiții care astăzi sunt obligatorii pentru orice revistă de specialitate de calitate: referințe bibliografice și rezumate în limbi străine date fiind difuzarea în întreg spațiul european. Este de semnalat publicarea unor studii în limbi străine, imprimarea de extrase și integrarea diverselor ilustrații, anexe și documente.

Condițiile grafice diferă de la tom la tom, în funcție de calitatea tiparului diverselor imprimerii la care fusese nevoie să apeleze Ilie Minea. În 16 ani „Cercetări istorice” a apărut la trei imprimerii diferite: Institutul de Arte Grafice N.V. Ștefaniu și Staierman, Editura Viața Românească și Institutul Grafic Presa Bună²¹. Din fișa de publicație a revistei, păstrată în fondurile Arhivelor Naționale Istorice Centrale, aflăm informații privind tirajul acesteia pe anul 1943²². Date fiind condițiile de război și greutățile financiare, periodicul era editat într-un tiraj de doar 300 de exemplare. În fișa de publicație pe anul 1945 apar și date privind cantitatea aproximativă de hârtie necesată. Conducerea Institutului „A.D. Xenopol” cerea, în

¹⁷ Al. Andronic, *Premisele și problematica Institutului de Istorie Națională „A.D. Xenopol”*, în *Ilie Minea (1881–1943)*, coord. Al. Zub, p. 129–145.

¹⁸ D. Rusu, *Cercetări istorice*, p. XV, *Notă bibliografică*: tom I, 1925 – 424 p.; tom II, 1926–1927 – 292 p.; tom III, 1928 – două numere: 312 p. și 222 p.; tom IV, 1929–1931 – 428 p.; tom V, 1932–1933 – trei numere: 318 p., 224 p. și 360 p.; tom VI, 1934–1936 – două numere: 436 p. și 242 p.; tom VII, 1940 – 728 p.; tom VIII, 1943, apărut postum – 292 p.

¹⁹ Eadem, *Ilie Minea și revista sa de istorie*, în *Ilie Minea (1881–1943)*, coord. Al. Zub, p. 103–114.

²⁰ Eadem, *Cercetări istorice*, p. 137–138, *Indice al revistelor recenzate*.

²¹ Eadem, *Ilie Minea și revista sa de istorie*, p. 114.

²² Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond M.P.N. Presă Internă, dosar nr. 1091, f. 33, Fișă de publicație a buletinului „Studii și cercetări istorice”.

noiembrie 1945, o cotă de 45.000 de colii, prin Rectoratul Universității din Iași. Nu este cunoscută cota de hârtie repartizată, pe fișă de publicație fiind trecută mențiunea „așteptăm răspunsul”, dar credem că aceasta nu a corespuns celei cerute de vreme ce volumul XIX nu a apărut decât cu 252 de pagini față de cele 516 pagini ale volumului din 1943. Calitatea și numărul abonaților și arealul de difuzare pot fi aflate în parte din rubrica specială, unde este trecută doar informația: „difuzare direct specialiștilor, prin schimburi și prin librării”. Formatul revistei s-a păstrat în toată perioada, fiind unul stăs pentru majoritatea publicațiilor de specialitate: 24 cm × 16,5 cm.

La rubrica privind componența corpului redațional și numele colaboratorilor permanenți, precum și calitatea acestora (redactori, reporteri etc.) apare doar mențiunea „personalul științific al Institutului de Istorie Națională «A.D. Xenopol» și dileriți specialiști din învățământul superior, profesori secundari etc.”, fără a fi numiți principalii colaboratori. Din conținutul revistei se poate stabili cu exactitate numărul acestor colaboratori. Dorina Rusu avansa în studiul său bibliografic cifra de 79 de colaboratori, studenți, doctoranzi, asistenți, profesori universitari de la Iași și nu numai, între care G. Pascu, Gh.I. Brătianu, G. Zane, A. Oțetea, N. Grigoraș, C.I. Năstase, C. Andreescu, A. Golimaș, M. Berza și alții.²³ Date privind corpul redațional și modificările survenite în timp aflăm din studiile dedicate revistei. În perioada 1925–1940, Ilie Minea a fost, aşa cum am subliniat deja, director, redactor și secretar de redacție. Între 1940 și 1943, Ilie Minea rămâne director alături de alți doi membri ai noului comitet de direcție, anume: Paul Nicorescu și Emil Diaconescu. În același timp este constituit un comitet de redacție alcătuit din L.T. Boga, V. Lungu și N. Grigoraș ca secretar de redacție. Din 1943 director este numit A. Boldur, iar din comitetul de redacție făceau parte N. Grigoraș, A. Andronic, D. Constantinescu²⁴.

CONCLUZII

Având în vedere cele prezentate, putem conchide că periodicele de specialitate, dar și cele de popularizare au contribuit la comunicarea rezultatelor cercetării istorice și deci la dezvoltarea acesteia. În perioada interbelică au existat eforturi remarcabile și inițiative locale de organizare a scrisului istoric. S-au constituit institute, au fost editate reviste de specialitate și de popularizare diversificate. Cu toate acestea nu a existat un program central și o strategie. S-a simțit lipsa unui cadru instituțional și a unui program general prin care să fie stimulată organizarea cercetării și a comunicării științifice. În condițiile implicării minimale a statului,

²³ D. Rusu, *Cercetări istorice*, p. XIII–XIV, *Lista colaboratorilor*.
²⁴ *Ibidem*, p. XII.

„Cercetări istorice” și majoritatea celorlalte reviste de specialitate nerecunoscute oficial nu au beneficiat de mijloace materiale, ceea ce a dus la dispariția multora dintre ele.

Publicația „Cercetări istorice” a fost, aşa cum semnala Al. Zub, „până la un punct o replică ieșeană a «Revistei istorice» a lui Iorga”. În timp revista a evoluat, reflectând caracteristicile grupului de cercetare de la Iași și transformându-se astfel în instanță de legitimare a acestuia. Publicația a devenit un ghid de orientare în domeniu, un instrument de lucru, un izvor istoric și un depozitar de bibliografie critică prin care se poate evalua istoriografia interbelică, locală, națională și în ultimă instanță europeană.

SCIENTIFIC COMMUNICATION IN THE INTERWAR PERIOD.

A CASE STUDY: “CERCETĂRI ISTORICE. REVISTĂ DE ISTORIE ROMÂNEASCĂ” (1925–1943)

Abstract

In the interwar period, Romanian historiography was in the stage of institutional organization efforts. A small professional core was created around university departments in Bucharest, Cluj and Iași, each with its own scientific journal. Thus, specialized periodicals made a valuable contribution to the development of both historical research and scientific communication. However, concerted efforts failed. “Cercetări istorice,” bulletin of the Romanians’ History Seminary, founded in Iași by Ilie Minea, was in the period 1925–1948 one of the leading history journals in Romania, among other specialized prestigious academic journals such as “Revista istorică,” “Anuarul Institutului de Istorie Națională,” etc. The journal’s existence was associated with the evolution of higher education in history in Iași, the Romanian cultural capital.

Keywords: historical research; scientific communication; specialized publications; vulgarization of history; “Cercetări istorice”; Ilie Minea; University of Iași

Anexa I
Publicații de istorie ale instituțiilor de învățământ superior

Localitatea	Instituția	Revista	Inițiatorul/Inițiatorii	Anul apariției
București	Institutul de Studii Sud-Est Europene	„Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe sud-orientale” („Revue historique du Sud-Est européen”)	N. Iorga G. Murgoci V. Fărvaran	1914 1924
	Institutul de Istorie Universală	„Revista istorică”	N. Iorga	1915
	Institutul de Istorie Națională	„Revista istorică română”	C.C. Giurescu	1931
	Institutul de Studii și Cercetări Balcanice	„Balcania”	V. Papacostea	1938
	Institutul de Istorie Națională	„Anuarul Institutului de Istorie Națională”	I. Lupuș	1921
	Institutul de Istorie Universală	„Mélanges d’histoire générale”	C. Marinescu	1921
Cluj	Institutul de Studii Clasice	„Anuarul Institutului de Studii Clasice”	Al. Lapedatu	1932
	Centrul de Studii Transilvane	„Revue de Transylvanie”	Silviu Dragomir	1934
	Societatea Științifică și Literară	„Arhiva”	A.D. Xenopol	1889
	Catedra de arheologie și antichități și Muzeul de Antichități	„Arta și arheologia”	Orest Tafrahi	1927
Iași	Institutul de Drept Roman și Papirologie Juridică	„Anuarul Institutului de Drept Roman și Papirologie”	Ion N. Coroi	1939-1940
	Universitatea din Iași	„Cercetări istorice”	Ilie Minea	1925
	Institutul de Istorie și Limbă	„Codrul Cosminului”	Ion Nistor	1924

Aneixa II
Publicații locale cu preocupări de istorie

Localitatea	Publicația	Anul apariției	Instituția	Initiator
Craiova	„Arhiva Olteniei”	1922	Societatea „Prietenii Științei”	Charles Laugier C.D. Fortunescu
Constanța	„Analele Dobrogei”	1920	Societatea Culturală	C. Moisil
Brăila	„Analele Brăilei”	1929	Muzeul Brăilei	Gh.T. Marinescu
Chișinău	„Arhivele Basarabiei”	1929	Sub auspiciile profesorilor de la Facultatea de Teologie de la Chișinău	T. Bulat C. Tomescu
Năsăud	„Arhiva somesană”	1924	Liceul „G. Coșbuc” Năsăud	Virgil Șotropa Iulian Martian
Oradea	„Cele Trei Crișuri”	1920	Societatea Culturală „Cele Trei Crișuri”	George Bacaloglu
Brașov și Sibiu	„Transilvania”	1868 și 1881	ASTRA	George Baritiu Ioan Georgescu Horia Petra-Petrescu Ion Agârbiceanu Al. Dima
Brașov	„Țara Bârsei”	1929	Cu sprijinul ASTRA	Axente Banciu
Timișoara	„Analele Banatului”	1928	Muzeul Banatului	Ioachim Miloia
Iași	„Ion Neculce”		Muzeul Municipal	Gh. Ghibănescu
Iași	„Theodor Codrescu”		Muzeul Municipal	Gh. Ghibănescu
București	„Hrisovul”		Școala de Arhivistică și Paleografie București	A. Sacerdoteanu
București	„Istros”	1928	-	S. Lambrino
Cluj	„Dacoromania”	1921	Muzeul Limbii Române Cluj	S. Pușcariu

CONTINUING THE HISTORIOGRAPHICAL BATTLE: THE ORTHODOX AND GREEK CATHOLIC REWRITING THEIR HISTORY IN POST-COMMUNISM*

ANCA ȘINCAN**

Entangled histories, historical run-ins, historiographical debates, negotiations, violent encounters, indifference, all these characterize the relationship between the Romanian Orthodox and Greek Catholic Churches in the twentieth century. During the first half of the century, after the unification of the country, there was a period of negotiations and dialogue between the Romanian Orthodox and Greek Catholic Churches. The two Churches engaged their historians in a historiographical debate that was to decide on how suitable either Church was for becoming the national Church. The regime change and the Soviet pattern of resolving the Greek Catholic problem ended this debate with the forceful unification of the Greek Catholic Church with the Romanian Orthodox one. The historiography entered a period of monologue during which time the Romanian Orthodox Church refashioned the historiographical canon regarding the history of the Greek Catholic Church to fit a larger interpretative scheme – that of the history of the *Romanian Church* in Transylvania. After 1989 we can observe a double tendency: while the Orthodox Church's historiographical canon on the history of the Greek Catholic Church closes, a vast array of literature surfaces from the Greek Catholic milieu and the history departments to salvage and reposition the interpretative canon and recover the history of the underground Church,¹ but also from history departments and research centres focused on new theoretical and methodological insights into the history of the Greek Catholic Church.²

* This paper was supported by the National Scientific Research Council (CNCS), project PN-II-ID-PCE-2011-3-0841, contract no. 220/31.10.2011, entitled *Crossing Borders: Insights into the Cultural and Intellectual History of Transylvania (1848–1948)/Dincolo de frontiere: aspecte ale istoriei culturale și intelectuale a Transilvaniei (1848–1948)*.

** Social Sciences Research Institute “Gheorghe Șincai,” Târgu Mureș; anca.sincan@gmail.com.

¹ Ioan-Marius Bucur, *Din istoria Bisericii Greco-Catolice Române (1918–1953)*, Cluj-Napoca, 2003; Cristian Vasile, *Între Vatican și Kremlin, Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, Bucharest, 2003.

² Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667–1761)*, Cluj-Napoca, 2001.

„Revista istorică”, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 609–618

This article follows some of the thematic lines of the post-1989 historiography on the history of the Greek Catholic Church in Transylvania. The study focuses on how the post-1989 historiography has challenged the interpretative canon of the history of the Romanian Greek Catholicism established after the 1948 forceful reunification with the Romanian Orthodox Church either by going back to the interwar historiographical debate between the Greek Catholic and Orthodox Church historians or by employing new historiographical methods in an effort to recover its own Greek Catholic past. It follows the response or the lack thereof in the Orthodox historiographical milieus and the *secularization* of the debate.

The article looks into how a historiographical canon formed during the Communist period in the absence of the partner for historiographical dialogue, a partner who was imprisoned, exiled or dead, is challenged after 1989 in the political turmoil that followed the legal recognition of the Greek Catholic Church. The historiographical corpus of the interwar period resurfaced and was positioned against the Communist canon. The importance given by the historians setting this canon to deontological, methodological, ethnical, political and not least religious matters throughout their research offers an interesting insight into issues like the position of the author on the research subject, authorship, censorship, truth, and neutrality in the production of history in post-Communist Romania.

THE LONG 50 YEARS: A HISTORIOGRAPHICAL REASSESSMENT

An insight into the thematic lines that guide the historiography on the Greek Catholic Church during the Communist period is a necessary preamble in the present endeavour to discuss the post-1989 dialogue between the Orthodox and Greek Catholic historiographies. It is during the Communist period that some of the themes of research that were meeting points in the discussion between the two historiographies surfaced. The Orthodox historiography picked up events in the history of the Greek Catholic Church that were debated by the two historiographies and analysed them to fit a new narrative that spoke of the return of the Greek Catholics to the *mother Church* – the Orthodox one.³

An exercise in rewriting history that was context dependent and served several clear purposes, the writing and canonization of the Greek Catholic history after the *unification* with the Orthodox Church in 1948 had several chronological stages. The first stage is related to the legitimization and preparation of the November 1948 act of unification of the Greek Catholic Church with the Orthodox

³ A broader picture of the historiography of the Orthodox Church regarding the history of the Greek Catholic in Communism is developed in Anca Şincan, *Writing Their History. Trends in the Romanian Orthodox Church Historiography on the History of the Greek Catholic Church after 1948*, in "Studia Universitatis Petru Maior. Series Historica," 6, 2007, pp. 217–229.

one. This process brought out a need for justifying historically the religious comeback of the Greek Catholic believers to the mother Church. Its continuation all throughout the Communist period served also a propaganda purpose in helping the integration of the former Greek Catholic believers.

This historical narrative that consisted of articles propagandistic in tone that prepared and justified the union is rounded up by a collective book: *Cînd frații sănt împreună*⁴ published in 1956 that had debated even the existence of the Greek Catholic Church in sections like: *We all are the sons of the Romanian Orthodox Church; After the 1698 separations we remained one in the ancient law*, or *We are again one*. Among the authors of the book one finds Spiridon Cândeа, a historian of the Church, Nicolae Mladin, the then bishop and later archbishop, Iorgu D. Ivan, professor of canon law, Sofron Vlad, professor of history of the Romanian Orthodox Church, and Traian Belașcu, a former Greek Catholic dean turned Orthodox priest and administrative vicar of the Sibiu Archbispopric after signing the union with the Orthodox Church. The corpus of authors, either specialists in the history of the Church, or specialists in the Greek Catholic history used this period to employ their skills into designing a new narrative: an easy way to understand history without many references and questions, a narrative that is final, a history that is *given*, true, to be read, believed in, and not questioned.

A second chronological stage that continues the legitimization stage and overlaps with it at some points can be seen in the attempt of the Orthodox Church historians to settle the interwar debate they had with the Greek Catholic historians. Motives, subjects, historical actors that were part of the debate were included in the historiographical canon now without the challenge of the debate partner. Silviu Dragomir,⁵ for example, made his way into the canon after leaving the Communist prison to offer his insight into the *debate* at a time when the challenger was no longer present. The date of the Union – he states, with exclusive rights over *the truth* – is 1698 and its bishop is Atanasie Anghel. It is the foreign treachery – the Jesuits and their forging of the act – that is to blame for the birth of the Greek Catholic Church. The Greek Catholic Church itself is a foreign body and its believers remained Orthodox even if nominally Greek Catholic. The Greek Catholic pantheon is appropriated and personalities like Petru Maior, Samuil Micu, and Gheorghe Șincai become fighters for Orthodoxy.

The third and not the least important reason is the attempt to centralize the position of the Transylvanian Orthodox Church for the Romanian community in Transylvania especially when this position was challenged by the Greek Catholic Church by emphasizing certain subjects over others, bringing out certain Orthodox

⁴ *Cînd frații sănt împreună*, ed. by Traian Belașcu *et al.*, Sibiu, 1956.

⁵ See Silviu Dragomir, *România din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, in “*Studii și materiale de istorie medie*,” III, 1959.

personalities and counterbalancing thus the Greek Catholic ones, and so on. In the new pantheon Alexandru Șterca Șuluțiu, the Greek Catholic bishop, disappears. He is not appropriated by the Orthodox historians because the Transylvanian Orthodox Church had Archbishop Andrei Șaguna as representative for that period. Left out of the canon, Șterca Șuluțiu, whose complicated relationship with Șaguna is well researched, is recovered by the Munich Greek Catholic exile, this example serving also as a proof of the continuation of a dialogue between the two historiographies (Orthodox and Greek Catholic) throughout the Communist period. It is evidence that at the very least they read one another but also that in various cases they reacted and responded to the challenge.⁶

While this historiographical activity in the Communist period depended to a great extent on the historical context and responded to both external and internal stimuli, the historiographical canon as set at the end of the 1960s is preserved nowadays in the Orthodox milieu.

RECLAIMING THE PAST: THE GREEK CATHOLIC COMEBACK AFTER 1989

The interwar debate was no longer rekindled after 1990 and the new historiographical input provided by various historians was ignored by the Orthodox. The Greek Catholic historian is an interesting mixture of religious activist and *secular* academic. Populating history departments like those of Cluj, Alba Iulia, and Sibiu the *Greek Catholic historians* have revived after 1990 research topics that for several decades pertained – with few exceptions, such as the articles written by the exile (especially the Munich group) and those published in the “Orientalia Christiana” journal⁷ – to Orthodox historians. A first direction was to go back to the interwar period to recover both themes and authors. Thus several books were reprinted and authors like Zenovie Pîclișanu received well deserved recognition.⁸ Yet the themes of interwar Greek Catholic historiography underwent canonization, just like in the case of the Orthodox historiography, and the points of debate were now turning into parallel narratives of the same events: the Union, its reception, the role of the

⁶ Octavian Bârlea, *Năjire și ecumenism. Pastorala la înscăunarea episcopului Alexandru Șterca Șuluțiu (1851–1852)*, in “Perspective,” Munich, year VI, 1984, no. 2(26), pp. 2–35.

⁷ The “Perspective” magazine devoted in this period ample space to issues connected with the subjects that the Orthodox historiography was selecting from the history of the Greek Catholic Church. A dialogue of the deaf was taking place between the exiled Greek Catholic clergy and believers, and the Orthodox historians.

⁸ See Ion Timbuș, *Recuperarea operei unui mare nedreptățit: Zenovie Pîclișanu*, http://www.oglindanet.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=192:recuperarea-operei-unui-mare-nedreptit-zenvovie-paclianu&catid=80:decantri&Itemid=50, accessed on 6 June 2012.

elites.⁹ A recovery of various historical figures left out by the Orthodox historians from the national canon was undertaken.¹⁰

One of the most interesting phenomena is the *patronage* that the Greek Catholic hierarchy has over this historiography. While the product of these historians comes mostly from outside the Greek Catholic theology departments, some of the historians engaged in this process of recovery of the Greek Catholic history openly recognise that their work is either sponsored, legitimised, patronized or in the service of the Greek Catholic Church. Thus authors like Remus Câmpeanu, who dedicates his book on the historiography of the Greek Catholic Church to the Greek Catholic Bishop Virgil Bercea of Oradea,¹¹ Corina Teodor, who acknowledges the financial help Bishop Bercea offered for the publication of her book *Coridoare istoriografice*,¹² and Cristian Vasile¹³, who similarly acknowledges the financial support of the same Bishopric to publish his book on the history of the Greek Catholic Church during the Communist regime, are part of a patronage project initiated and supported by the Greek Catholic Bishopric of Oradea. A further step is taken from within the same history departments by historians who openly acknowledge their religious affinities and function as insiders and outsiders when discussing the history of the Greek Catholic Church. A case in point is professor Marcel řirban, who writes the history of *our Church*. Whether this is the case of an ethnic/regional/Transylvanian Church or a personal religious affiliation is ambiguously not discussed.¹⁴

Unlike the history of the Transylvanian Orthodox Church that remained attached to the theology departments, with the recovery of the Greek Catholic Church history inside the faculties of history one could note a refreshing adoption of new methods in conducting research: microhistory,¹⁵ social history,¹⁶ history of historiography,¹⁷ and oral history were but few of the methodological approaches to subjects related to the history of the Greek Catholic Church. Works like that of

⁹ See Marcel řirban's work after 1990 on the recovery of the Greek Catholic history for a partisan view and the construction of a linear historical narrative.

¹⁰ See the study on Greek Catholic historians by professor Remus Câmpeanu, *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Cluj-Napoca, 2003.

¹¹ The book opens with the dedication: "To His Excellence Virgil Bercea, deep gratitude", *ibidem*, title page.

¹² "The book was published with the financial support of the Uniat Bishopric of Oradea, thanks to the admirable generosity of His Excellence Bishop Virgil Bercea," Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecclaziastic românesc din Transilvania anilor 1850–1920*, Cluj-Napoca, 2003, title page.

¹³ Cr. Vasile, *op. cit.*, title page.

¹⁴ Aurelia řirban, Marcel řirban, *Din istoria Bisericii Române Unite de la 1918 la 1941*, Satu Mare, 2005, p. 332.

¹⁵ O. Ghitta, *op. cit.*

¹⁶ Greta Miron, "... poruncește, scoale-te, propovăduiște ..." *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782)*, Cluj-Napoca, 2004.

¹⁷ C. Teodor, *op. cit.*

Ovidiu Ghitta on the history of the birth of the Greek Catholic Church in a Transylvanian village will not only fundamentally impact on the canonical writings on the Transylvanian Greek Catholics, but also show a successful theoretical and methodological undertaking that uses microanalysis to offer an insight into the eighteenth-century Romanian milieus in Transylvania. In the same line, while appreciating the effort and the excellent research of Greta Miron, we disagree with the term microhistory applied to her work on the eighteenth-century Greek Catholic Church in Cluj; we value her work as one of the most interesting social and institutional histories of the Greek Catholic Church.

There are several contributions to the history of the Greek Catholic Church as an underground Church during the Communist regime that escape the tendency to fuel competition on who suffered most – the battle over the list of martyrs. Ioan-Marius Bucur¹⁸ and Cristian Vasile are two of the most important representatives of this wave of historians. However their research is still tributary to an institutional history that focuses on a “top-down” view of the history of the Greek Catholic Church during Communism. Almost no theoretical and methodological challenges were brought into researching this subject that remains connected to the central archives.¹⁹

HISTORICAL RELATIVISM VS MORAL RELATIVISM. THE ORTHODOX RESPONSE AFTER 1989

After 1989 Church history was institutionalized in the form it received during the Communist period. One of the artisans of this process was Church historian Mircea Păcurariu. Since the history of the Church discipline was a taboo during the Communist period, the specialists were few. In going from a restricted number of theology departments to the “liberalization” of theological schooling in post-Communist Romania, for the increasing number of Church history professors coming from *sister* disciplines (specialists in “ecumenism,” in early Christianity, in the “universal history of the Church”) the bibliographical short list included the standard accepted version of interpretations that were canonized. A fight against these interpretations is not in sight.

A. IMMOBILISM

After 1990 there was a revival in the historiographical production on Greek Catholicism. Among the reasons for this revival was also a delayed response to the

¹⁸ I.-M. Bucur, *op. cit.*

¹⁹ See for instance Călin Florea, *Biserica Română Unită Greco-Catolică din fostele județe Mureș-Turda, Târnava Mare și Târnava Mică. 1945–1972*, Cluj-Napoca, 2005.

interpretation of the history of the Greek Catholic Church that was produced in the Communist period. Yet the debate was never picked up. The interpretation established in the Communist period is still preserved nowadays unchallenged by the Romanian Orthodox Church historians. One can notice its strict closure and institutionalization (it is taught in the Church history courses in the theology faculties in the country). The new historiographical input provided by various historians is ignored.

Possibly the best exemplification of this attitude is the republication in the early 1990s of the 1948 article of Teodor M. Popescu on the Greek Catholic Church *Uniația în lumina adevărului istoric. Cauzele ei sociale și politice* in “Biserica Ortodoxă Română.” This was a clear indication of the persistence of the canon. The new histories of the Romanian Orthodox Church use the interpretative structure that was established in the Communist period. In some cases one could note a shy distancing from the subject and small corrections to the canon (the Romanian Church in Transylvania becomes again denominational in name – Orthodox and Greek Catholic –, after a period of over 40 years when it designated Greek Catholicism as an unnatural segregation from the mother Church.²⁰ In other cases – such as the narrative about the Union and the following religious rebellions against it – the interpretation remains unchallenged.

B. FIGHTING BACK

Fighting back was one way of responding to the accusations that the Greek Catholics brought against the Romanian Orthodox Church, the post-revolutionary complications in designing a new relationship with an institution that challenged the authority of an act that the Romanian Orthodox Church considered valid and the direct material, spiritual and moral consequences of this challenge. Violent outbursts that followed events when the moral authority of the Romanian Orthodox Church was challenged were common at the beginning of the 1990s. The compromises with the Communist regime delegitimized the Romanian Orthodox Church in the public sphere in the immediate aftermath of December 1989 and voices asking for a moral cleansing of the official hierarchy were frequent. In opposition stood the Greek Catholic Church with the anti-Communist halo attached to its public status.

One reaction to the Greek Catholic problem was to strengthen the tie between ethnicity and religion and to equal minority with ethnic minority. Thus religious minority was identified in the public discourse of the Romanian Orthodox Transylvanian hierarchy with ethnic minority. The interwar connection between Orthodoxy and Romanianess, enhanced in the Communist period through the

²⁰ See Mircea Păcurariu’s coinage and use of the single name for designating both Churches in the early 1970s and Alexandru Moraru’s new history of the Romanian Orthodox Church between 1885 and 2000. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Bucharest, 2006.

unification of the Greek Catholic with the Orthodox Church, was re-established especially after March 1990, when the Romanian Orthodox Church claimed its role as sole identity provider institution for the Transylvanian Romanians. The Greek Catholics were included in the larger Roman Catholic family that in Transylvania catered almost exclusively to Hungarian ethnics.²¹

In 1992 the religious journal “*Ortodoxia*” published Petre I. David’s article dedicated to the Orthodox Synod of Constantinople that sanctioned the Vatican’s involvement in the Serbo-Croatian conflict. The author was reacting to a number of comments on the Synodal works made by “Tökés and Todea,”²² the *martyrs* that nowadays cannot fulfil their calling to throw out the Orthodox priests and believers from the churches that were abandoned by the *uniats* 50 years ago out of political interests.” Thus Hungarians and Greek Catholic leaders were presented by the author as joining hands in persecuting the Romanian Orthodox believers. As a direct consequence of this type of reaction, the nationalist discourse in the Greek Catholic milieus became radicalized. (This is a similar reaction to that of the Neo-Protestant Romanian communities in Transylvania that fought to prove their belonging to the Romanian majority. It is a proven tactic used in the interwar and Communist periods in relation to the Neo-Protestant denominations).

Fighting back also implied not accepting the Greek Catholic as a dialogue partner. In religious terms that meant dealing directly with the Vatican (the Roman Catholic Church) in matters that concerned directly the Greek Catholics (the Balamand compromise regarding Greek Catholicism as not a valid way to Church unity was instrumented in the Orthodox – Roman Catholic dialogue groups). In writing the history of the *Transylvanian Church* ecumenism started to surface in various research projects. Introduced by Dumitru Stăniloae in 1973 in his *Uniatismul din Transilvania. Încercare de dezmembrare a poporului român*, the ecumenical relationship between the Romanian Orthodox Church (and the Orthodox Church in general) and the Roman Catholic Church figures widely in post-1989 articles as a conclusion to a complicated history of the Romanian religious life in Transylvania.²³

C. CO-OPTION

There are few ways in which the Orthodox Church could downplay the impact of their collaboration with the Communists and the historians needed to be inventive in order to find the means to minimize the actions of the hierarchy either by placing them under the *needs must when the devil drives* type of explanation or by pinning the blame on selected personalities of the Church in the Communist

²¹ See Gheorghe I. Drăgulin, *Libanul bisericesc din Ardeal și reactualizarea unui mit confesional*, in “Biserica Ortodoxă Română,” April–June 1991, nos. 4–6.

²² The author refers to László Tökés and Alexandru Todea.

²³ See Ioan Vasile Leb, *Die Rumanische Orthodoxe Kirche im Wandel der Zeiten*, Cluj-Napoca, 1998, pp. 124–132.

period (see the case of Patriarch Justin Moisescu, who is in the process of becoming a scapegoat for the Church hierarchy with his transformation into an ideal type of collaborator).²⁴

Yet there is one way in which the Romanian Orthodox Church tried to escape the label of collaboration and comes in relation with the Greek Catholics and sometimes as a reaction to their accusatory type of history writing. *We suffered as well or even together with the Greek Catholic brothers we (the Orthodox) suffered during Communism.* Co-opting the Greek Catholics limited the effects of how the collaboration was perceived. A first step was to argue that like the Greek Catholic Church the Orthodox one had its own anti-Communists. A vast number of martyrologies appeared. Research on this subject was thin and consisted of short biographies of imprisoned Orthodox clergy. The ‘counting bodies’ type of history continued with collections of biographies of imprisoned religious personalities²⁵ where the Orthodox stood next to Catholics, Greek Catholics, and Neo-Protestants.

The next step is taken only by a chosen few. They legitimate the opposition of the Romanian Orthodox Church by tying it to the Greek Catholic opposition and then generalizing it to encompass the entire Orthodox Church. Ioan Vasile Leb, professor of Church history in the Theology Department of the University of Cluj, made this claim associating the Orthodox Church with the Greek Catholic as two sister institutions that were persecuted by the Communists. Later on the connection with the Greek Catholic was not necessary anymore to legitimate the anti-Communist stance of the Orthodox Church. The nowadays *martyrologies* sanctifying the *Prison Saints* reflect this change and legitimate an anti-Communist stance of the Orthodox Church irrespective of the Greek Catholic one, a fact which leads again to ignoring the Greek Catholic.

IN PLACE OF CONCLUSION

The debate between the Orthodox and Greek Catholic historiography continues after 1989 with several points that make it unique. The most striking difference is the almost complete lack of dialogue between the two parties in establishing their own canon. Unlike in the interwar period, when the historians reviewed, contested and challenged the historical findings, or even the Communist period, when the Greek Catholic exile reacted to the newly established canonical narrative regarding the history of the Greek Catholic Church written by the Orthodox historians, post-1989 sides have their own themes, subjects and discussions that rarely overlap. One exception to that rule is the history of the two Churches during the Communist period, where the two sides engage each other and confront their findings.

²⁴ Adrian Gabor, Nicolae Petcu, *Biserica Ortodoxă și puterea comunistă în timpul patriarhului Justinian*, in “Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă ‘Patriarhul Justinian’,” 2002, pp. 93–154.

²⁵ See Vasile Manea, *Preoți ortodocși în închisorile comuniste*, Cluj-Napoca, 2001.

There are reasons for this lack of dialogue. First the Orthodox historiography has canonized its pre-1918 history. Both professor Mircea Păcurariu and professor Alexandru Moraru, specialists in the history of the Romanian Orthodox Church and authors of the canonical writings on the history of the Orthodox Church, have preserved with regard to the Greek Catholic Church the narrative that Silviu Dragomir, Ioan Lupăș and Ștefan Meteș had already developed in the interwar period. There is still a preoccupation for the age of Metropolitan Andrei Șaguna but as far as the history of the Greek Catholic Church is concerned we can find even today the interpretations valid in the 1970s and 1980s codified by professor Păcurariu in his *History of the Romanian Orthodox Church*.

On the other hand, there are several historiographical projects. One historiographical direction is highly similar to the Orthodox one, canonical, an event-based narrative starting in 1697 and codifying the big names of the Greek Catholic historiography (A. Bunea, Z. Piclișanu and so on). Another direction is that of reprinting and reediting Greek Catholic historiography, such as the works of Zenovie Piclișanu. A third direction comes from the history departments of Transylvanian universities, some of the results of their research on the history of the Greek Catholic Church being brought to light under the patronage of the Greek Catholic Bishop Virgil Bercea. These works apply to the study of the past a diversity of new methods and modern theoretical frameworks, examining it from a multiplicity of angles. None of these historiographical lines needs and wants to consider the other. Thus we find that these two historiographical lines have evolved into segregated narratives regarding a common past – they have turned from vivid dialogues that bordered a historiographical grand debate in the pre-1918 and interwar periods into monologues.

CONTINUING THE HISTORIOGRAPHICAL BATTLE: THE ORTHODOX AND GREEK CATHOLIC REWRITING THEIR HISTORY IN POST-COMMUNISM

Abstract

The present article discusses several thematic lines in the post-1989 historiography regarding the history of the Greek Catholic Church in Transylvania. The author follows the repositioning of the historiographical discourse once the Greek Catholic Church became legal again, as well as the development of new research lines, the corrections brought to the Communist historiographical discourse and the reply offered to the Orthodox historiography's interpretation established in the Communist period that was considered biased. Concurrently, some of the research subjects that the Orthodox historiography preserves are part of a historiographic dialogue between the historians of the two Churches resulting in the continuation of the discussion over the history of "the Romanian Church in Transylvania."

Keywords: Greek Catholic Church; Orthodox Church; historiographical discourse; historical truth; objectivity; post-Communism

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatul vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor, nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel. 4021-212 88 90, e-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

ISSN 1018–0443